

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ
ТА ЖУРНАЛІСТИКИ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ГАЛИНА ДОБРОЛЬОЖА

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА.

МОРФОЛОГІЯ.

ДІЄСЛОВО ТА ЙОГО ФОРМИ. СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Навчальний посібник для здобувачів вищої освіти
спеціальностей 014.01 Середня освіта (Українська мова і література)
та 035 Філологія (Українська мова та література)
(очна, заочна і дистанційна форми навчання)

Житомир – 2021
Видавництво ЖДУ імені Івана Франка

ББК 81.411.1-21

Г 84

УДК 811. 161. 2 (02)

Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № _____ від _____ 20____ року)

Рецензенти:

Коваленко Н. Д., кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Плечко А. А., кандидатка філологічних наук, старша викладачка кафедри іноземних мов Поліського національного університету;

Приймак А. М., кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри слов'янських та германських мов Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Доброльожа Галина Миронівна

Г 84 Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Дієслово та його форми. Службові частини мови: навчальний посібник для здобувачів вищої освіти ННІ ФЖ ЖДУ ім. Івана Франка (для очної, заочної та дистанційної форми навчання). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2021. 161 с.

Навчальний посібник із сучасної української літературної мови «Морфологія. Дієслово та його форми. Службові частини мови» ризначений для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів денної та заочної форми навчання.

У навчальному посібнику подано: основний і додатковий список наукової та довідкової літератури до кожної теми; максимально опрацьовано теми, що стосуються морфології дієслова, дієслівних форм, прислівника, станівника, модальника, прийменника, сполучника, частки, дієслова-зв'язки, інтер'єктива (вигука та звуконаслідування); розглянуто складні граматичні випадки з урахуванням точок зору традиційної і сучасної лінгвістики.

Теоретичний виклад доповнено багатим та різноманітним ілюстративним матеріалом, який допоможе студентам краще засвоїти програмні вимоги і поживавить навчальний процес.

Матеріал посібника апробовано у навчальній роботі зі студентами Навчально-наукового інституту філології та журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Видання буде корисним для студентів-філологів, учителів-словесників, викладачів української мови ЗВО, педагогічних училищ, ліцеїв та коледжів.

81.411.1-21

Доброльожа Г.М., 2021

ПЕРЕДМОВА

В умовах становлення і розвитку Нової української школи, реформи вищої освіти в Україні особливо гостро стоїть питання удосконалення фахової підготовки учителів-словесників, формування у них практичних умінь і навичок. У висококваліфікованій підготовці таких учителів, філологів навчальний курс «Сучасна українська літературна мова» посідає першорядне місце, важливим його складником є теоретичний розділ «Морфологія. Дієслово та дієслівні форми. Службові частини мови».

Обсяг навчального матеріалу з освітньої компоненти «Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Дієслово та дієслівні форми. Службові частини мови» досить значний, проте запропонована кількість годин на теоретичне і практичне опрацювання мінімальна. Таким чином, майбутнє української освіти ґрунтується, переважно, на самостійному вивченні теоретичного матеріалу і самостійному виконанні практичних завдань здобувачами вищої освіти.

Пропонований навчальний посібник відповідає вимогам Навчальної програми з «Сучасної української літературної мови» (Сучасна українська літературна мова: Програма для студентів спеціальностей «Українська мова і література», «Українська мова і література та історія», «Українська мова і література та іноземні мови», «Українська мова і література та соціальна педагогіка» педагогічних факультетів педагогічних університетів України / Укл. В. Власенко, Г. Гримашевич. – Житомир: ЖДПУ, 2003). У навчальному посібнику використано теоретичні матеріали із курсу лекцій Г. Доброльожі «Сучасна українська літературна мова. Морфологія».

Навчальний посібник містить загальний список навчальної літератури, а також перелік додаткової літератури до кожної із тем. Варто зазначити, що теоретичний пласт матеріалу є надзвичайно об'ємним і важким для сприйняття студентами протягом одного семестру, тому автор намагалася максимально повно подати наукову інформацію, опираючись на здобутки як традиційного, так і альтернативного мовознавства. У посібнику, який складається з трьох умовних розділів, вивчаються такі частини мови:

самостійні частини мови: дієслово та дієслівні форми (дієприкметник, дієслівні форми на *-н-о* (*-ен-о*)/ *-т-о*, дієприслівник); прислівник; станівник; модальник;

службові частини мови: прийменник; сполучник; частка; дієслово-зв'язка;

окремі частини мови: інтер'єктиви: вигуки, звуконаслідування.

Теоретичний виклад доповнено численними таблицями, багатим та змістовним ілюстративним матеріалом. Це допоможе студентам краще засвоїти теоретичний курс, зорієнтуватися у виділенні та класифікації частин мови, оперувати мовознавчою термінологією,

давати історичні коментарі до певних морфологічних явищ, розуміти і пояснювати складні граматичні випадки.

Тема 1. ДІЄСЛОВО ЯК САМОСТІЙНА ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНА ЧАСТИНА МОВИ

СПИСОК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч. посібник. 3-тє вид., переробл., доповн. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016. 184 с.
2. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, С. Соколова; за ред. К. Городенської. К.: ВД Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
3. Горпинич В. Морфологія української мови: підручник. К.: Академія, 2004. 335 с.
4. Караман С., Караман О., Плющ М. Сучасна українська літературна мова: навч. посібн. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
5. Лаврінець О., Симонова К., Ярошевич І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. К.: НАУКМА, 2019. 524 с.

Додаткова

1. Безпояско О., Городенська К., Русанівський В. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Вища школа, 1993.
2. Венжинович Н. Сучасна українська літературна мова: навчальний посібн. 3-тє вид., випр., доповн. К.: Знання, 2008. 304 с.
3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. К.: Пульсари, 2004. 398 с.
4. Возний Т. Структурно-семантичні групи дієслів у сучасній українській мові. *УМЛШ*. 1976. № 3.
5. Гнатюк Г. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові: монографія. К.: Наукова думка, 1982. 248 с.
6. Городенська К. Онтологічні параметри граматичних категорій способу і часу. *Мовознавство*. 1997. № 1.
7. Гурко О. Співвідношення значень ствердження та реальності/ірреальності. *Український смисл*. 2018. № 1. С. 235-243.
8. Загнітко А. Категорія роду в системі граматичних категорій дієслова. *Мовознавство*. 1987. № 2.
9. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
10. Задорожній В. Особливості видотворення в дієсловах на –ати в українській мові. *Дивослово*. 2020. № 9. С. 33-41.
11. Лахно Н. Особливості семантичної структури дієслів лексико-семантичного поля руху. *Українська мова*. 2005. № 2-3.

12. Лобода В., Скуратівський Л. Українська мова в таблицях: Довідник. К., 1993.
13. Мельник Ю. Давноминулий час: проблеми та гіпотеза. *Мовознавство*. 1996. № 1.
14. Островський В., Островська Г. А українською кажуть так...: навч. посібник. Тернопіль: Тернограф, 2013. 456 с.
15. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Київ-Полтава: Брама, 2006. 716 с.
16. Середницька А. Семантичне поле дієслів ходи в українській літературній мові та в жаргоні студентів. *Український смисл*. 2018. № 1. С. 49-57.
17. Сікорська З. Дієслово у сфері професійного мовлення. *Дивослово*. 2011. № 5. С. 15-24.
18. Склярєнко В. Історія українського наголосу. Дієслово: монографія. К.: Наукова думка, 2017. 660 с.
19. Соколова С. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова. *Мовознавство*. 1995. № 4-5.
20. Сучасна українська мова. Морфологія: підручник / Л. Алексієнко, О. Зубан, І. Козленко; за ред. А. Мойсієнка; КНУ. К.: Знання, 2013. 504 с.
21. Сучасна українська мова / За ред. О. Пономарева. К.: Либідь, 2001. 399с.
22. Ткачук Р. Проблема систематизації відперехідних дієслів на –ся із словотвірно-граматичною функцією. *Мовознавство*. 1995. № 4-5.
23. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. та ін. К.: Українська енциклопедія, 2000. 750 с.
24. Чубань Т. Особливості префіксального вираження видових відмінностей у системі двовидових дієслів. *Мовознавство*. 1996. № 2-3.
25. Чукіна В. Граматика української мови в таблицях і схемах: довідкове вид. К.: Логос-М, 2019. 130 с.
26. Чукіна В., Почтаренко О., Почтаренко Г. Український правопис у таблицях, схемах, коментарях: довідк. видання. К.: Логос-М, 2019. 176 с.
27. Цілина М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посібн. для дистанц. навчання. К.: Ун-т «Україна», 2008. 215 с.
28. Холодъон О. Дієслівна лексика і семантика в українських говорах: стан і перспективи дослідження. *Мовознавство*. 2020. № 9. С. 11-18.
29. Ющук І. Українська мова: підручник. К.: Либідь, 2005. 640 с.

ПРАКТИЧНІ ПОСІБНИКИ

1. Богдан М., Власенко В., Конторчук Г. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналізи: навчально-методичний посібник. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2001. 135 с.
2. Варзацька Л. Формування мовних компетентностей учнів 5-7 класів на уроках української мови: метод. посібник. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2018. 168 с.
3. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Практикум. Ч.2. Тернопіль: Навч. книга– Богдан, 2002. 48 с.
4. Добролюбова Г. Методичні рекомендації до практичних занять із сучасної української літературної мови (Морфологія. Дієслово та його форми. Службові частини мови). Житомир: Вид-во ЖДУ, 2021.   с.
5. Мединська Н. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ з морфології: навч. посібник. Тернопіль: Навч. книга–Богдан, 2007. 184 с.
6. Плющ М., Леута О., Гальона Н. Сучасна українська мова: збірник вправ. К.: Вища школа, 1995. 285 с.
7. Прус В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Зразки розборів. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2011. 176 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка
Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe

Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] – Режим
доступу до ресурсу: <http://pidruchniki.ws/>.

Библиотека Гумер [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
<http://www.gumer.info/>

Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О.
Сухомлинського. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: 6.
www.dnrb.gov.ua.

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: режим доступу:
<http://nbuv.gov.ua>

https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/morfologija_i_pravopis/per_ekhidni_i_neperekhidni_dieslova/6-1-0-117

<https://school.home-task.com/slovotvir-diyeslova/>

<https://studfile.net/preview/5056043/page:9/>

<https://studfile.net/preview/2425929/page:21/>

http://irbisbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vznu_fi_2012_1_91.pdf

ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДІЄСЛОВА, ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ТА СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ

1. Дієслово як самостійна лексико-граматична частина мови, що виражає динамічну ознаку.
2. Функціонально-семантичні групи слів.
3. Семантичний зв'язок дієслова з іншими частинами мови. Квазі-дієслова.
4. Розрізнення дієслів дії та дієслів стану.
5. Граматичні категорії дієслів.
6. Система граматичних форм дієслів.
7. Загальна характеристика дієслівних форм.
8. Синтаксичні функції дієслова.

1. Дієслово як самостійна лексико-граматична частина мови, що виражає динамічну ознаку.

«Важко собі уявити навіть на мить нашу мову без дієслів – це означало б, що ніхто нікого б не чув, ніхто ні з ким не розмовляв би, ніхто нічого не зміг би робити, життя б завмерло... Виходить, що дієслово – незвичайна частина мови, бо приводить у рух, у дію все, що нас оточує. Та й лише одне дієслово передає відразу чималу інформацію: чи дія відбулася, чи ще триває, скільки осіб беруть участь у її виконанні, завершиться вона чи не завершиться» (Г. Одинцова, Я. Кодлюк. Цікавинки на уроках рідної мови. Тернопіль. 2001. С. 78).

За частотою вживання дієслово займає друге місце після іменника і має удвічі менше, порівняно з іменником, лексем.

Термін *дієслово* уперше вжито в «Практичній граматиці німецького языка» (1862). У «Методичній граматиці языка малорусского» П. Дячана (1865) цей термін закріплено, хоча поряд вживався і його синонім *глагол*. Проте ще Є. Тимченко у граматиці, виданій у 1907 році, замість усталеного терміна *дієслово* використав термін *часівник*.

Дієслово – частина мови, яка означає категоріальне значення процесуальної дії, вираженої в категоріях виду, стану, способу, часу, функціонує в реченні здебільшого як присудок та має свої суфікси (В. Горпинич).

Дієслово – частина мови, ядро якої характеризується загальнограматичним значенням процесуальності й типовою функцією позначення предиката у висловленні (О. Селіванова).

Виокремлення частин мови в античних (Платон), давньоіндійських, арабських лінгвістичних працях почалося з функціонального розмежування імені та дієслова. За твердженням американського лінгвіста Е. Сепіра (1884-1939), «який би невловимий характер не мало в окремих випадках розрізнення імені і дієслова, нема такої мови, що зовсім нехтувала б це розрізнення».

На думку О. Селіванової, проблемою сучасної граматики залишається:

- створення лексико-семантичної класифікації дієслова, хоча таких класифікацій уже є чимало (Ю. Апресян, Л. Васильєв, Ю. Степанов, В. Русанівський, В. Горпинич та ін.);
- опис валентнісних ознак дієслова у висловленні;
- характеристика дієслівних граматичних категорій як ядра функціонально-семантичних полів тощо.

2. Функціонально-семантичні групи слів (за В. Горпиничем).

Зміст лінгвістичного поняття дії, ставлення, становлення ознаки, стану як процесу розкривається за допомогою семантичної класифікації. Дієслова української мови поділяються на такі основні семантичні (лексико-семантичні) групи:

- дієслова руху: *їхати, летіти, возити, носити, прямувати*;
- дієслова мислення: *думати, мислити, гадати, аналізувати, програмувати*;
- дієслова бажання: *прагнути, вимагати, хотіти, просити, домагатися*;
- дієслова мовлення: *говорити, казати, кричати, мимрити, бубоніти, оповідати*;
- дієслова волевиявлення: *дозволяти, наказувати, змушувати*;
- дієслова вияву почуттів: *дякувати, радіти, гніватися, ненавидіти, зневажати*;
- дієслова вияву ознаки: *зеленіти, добрішати, дерев'яніти*;
- дієслова сприйняття: *бачити, чути, сприймати*;
- дієслова стану: *сидіти, спати, лежати, трясти, морозити*;
- дієслова ставлення: *клювати, репетувати, кусати, глузувати*;
- дієслова вияву фази дії: *розпочати, закінчити, продовжувати*.

Класифікацію здійснюють на основі тих дій, процесів, станів, які позначаються дієсловами, семантичні зв'язки між словами настільки складні і багатогранні, що непросто, а іноді й неможливо, провести чітку межу між окремими семантичними групами.

3. Семантичний зв'язок дієслова з іншими частинами мови. Квазі-дієслова.

Дієслово разом з прикметником та прислівником виражає ознаку. Як виразник ознаки дієслово, прикметник і прислівник протиставляються іменникові як виразникові предметності. Один і той же корінь, за яким закріпилася функція вираження ознаки, може спостерігатися в дієслівній, прикметниковій та прислівниковій основах: *сірїти – сірий – сіро, киснути – кислий – кисло*. На відміну від прикметника (що виражає статичну, постійну ознаку) та прислівника (що виражає ознаку іншої ознаки), дієслово виражає ознаку динамічну,

активну, що виконується об'єктом або яка властива об'єкту в процесі розгортання, тривання, становлення. Безперечно, дієслово є насамперед темпоральною (часовою, динамічною) частиною мови. Однак, коли дієслово виражає дію узагальнено, безвідносно до моменту мовлення, його значення може набувати статичності.

Квазі-дієслова (з лат. *quasi* – 'ніби', 'майже'; це префікс, який означає 'удаваний', 'несправжній'). Із семантикою дієслова вживається присудкове квазі-дієслово *на*, яке має антонім *дати* (*дати* – це слово, якому властиві архаїчна дієслівна структура і дієслівні категорії). *На* усього цього позбавлене, хіба що утворює 2 особу множини *нате*: *Нате і мою баночку на свячену воду* (Присл.). Застарілим антонімом до *на* є квазі-дієслово *ке*, *кете* 'дай, подай': *Ке мені шматок рибини* (Панас Мирний).

Синонімами дієслів із семантикою сильного почуття є прийменниково-іменникові сполуки: *у крик, у плач, у сміх* (за В. Русанівським).

Присудкове значення, а отже й дієслівну семантику, мають незмінні слова типу: *гилі, хода, навіткача, драла*.

Функцію присудка можуть виконувати й інтер'єктиви (вигуки і звуконаслідування): *бабах!, клац!, хляп!, няв!, хи-хи!, ай-ай!*; *І все отак зозуля – ку-ку! ку-ку!* (П.Тичина). Варто зауважити, що саме вигуки та звуконаслідування є будівельним матеріалом для утворення численних дієслів: *ойкати, клацати, тупати, пирхати, мукати, хихотіти*.

4. Розрізнення дієслів дії та дієслів стану.

Сутність дієслова пов'язують передовсім із тим, що слова відповідного лексико-граматичного класу мають значення дії або стану. Такий поділ ґрунтується на виразному розмежуванні дієслівних лексем за двома значеннями – дії та стану. Дієслівна лексика показує, що сфера активних дій більш широка, розгалужена, ніж сфера станів, які характеризуються пасивним перебігом процесів.

Узагальнене поняття дії включає в себе реальну фізичну дію особи (*казати, горлати, писати, слухати*); рух (*стрибати, ходити, літати*): *Спіткнися ногою, та не спотикайся язиком; Ану вставай, чоловіче, третій півень кукуріче*.

Натомість поняття стану передбачає пасивну процесуальну характеристику стану, в якому перебуває предмет (*мовчати, лежати, сидіти*); становлення предмета, тобто зміну його якості (*в'янути, квітнути, сохнути, старіти*); ставлення особи до кого-небудь, чого-небудь (*кохати, хвалити, гребувати, гидувати, шанувати*); почуття (*сумувати, радіти, веселитися, щастити*); бажання (*хотіти, бажати, мріяти*) тощо: *Не витріщиш очі, то витріщиш калитку; Заживає рана від опіку, та не вщухає біль від слова; Подобається не вродливий, а серцю милий*.

5. Граматичні категорії дієслів.

6. Система граматичних форм дієслів.

граматичні ознаки:		загальні дієслівні категорії			часткові дієслівні категорії							
дієслівні форми	приклад	вид	перехідність	стан	спосіб	час	особа	число	рід	дієвідм.	клас	відмін ок*
інфінітив	<i>вчити, прожити</i>	+	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-
умовний спосіб	1 форма: <i>вчив би;</i>	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	-
	2 форма: <i>вчити б</i>	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	-
наказовий спосіб	<i>хай проживе, вчімо</i>	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+	-
дійсний спосіб												
теперішній час	<i>вчу, вчать</i>	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-
майбутній час	1 форма: <i>проживу;</i> 2 форма: <i>буду вчити;</i> 3 форма: <i>вчитиму</i>	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-
минулий час	<i>вчив, прожила</i>	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-
давнімину-лий час	<i>був прожив</i>	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-
дієслівні форми												
дієприкметник	<i>змоклий, вишитий</i>	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-	+
дієсл. форми на -но/-то	<i>казано, прожито</i>	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-
дієприслівник	<i>кажучи, уставши</i>	+	+	+	-	-**	-	-	-	-	-	-

* Відмінок визначається тільки у дієприкметнику!

** Час у дієприслівнику не визначається!

7. Загальна характеристика дієслівних форм.

Дієслово сучасної української мови становить складну систему різних граматичних форм. До цієї системи належать:

- інфінітив (неозначена форма дієслова): *жити, відчувати, продумати, перечитати, списать, виконать*;
- особові форми дієслова: *співаю, заспіваєш, співатиму, будеш співати, нехай співають*;
- родові форми дієслова: *дружив, дружила б, був засяяв*;
- дієслівно-прикметникова форма (дієприкметник): *сяючий, змерзлий, написаний*;
- безособова форма на *-н-о/ -т-о*: *посаджено, прожито*;
- дієслівно-прислівникова форма (дієприслівник): *слухаючи, почувши*.

Подано коротку характеристику шести дієслівних утворень:

1. Інфінітив трактується як вихідна, початкова форма дієслова, що позбавлена динаміки, тобто ознак способу, часу, особи та числа (*вишивати, доручити*). Ознак динамізму інфінітив набуває за умови сполучення з допоміжним дієсловом, з модальником та станівником (*буду вчитися, хочу стати фахівцем, зможу допомогти*).

2. Особове дієслово має за основну ознаку матеріально виражений взаємозв'язок дії з її виконавцем або сприймачем. Цей взаємний зв'язок виражений завдяки категорії особовості / безособовості: особовість засвідчує безпосередній зв'язок із виконавцем (*малюю, хвилюватиметься*), а безособовість – опосередкований або гіпотетичний (*смеркає, віриться, морозить*); особові дієслова мають форму наказового способу та дійсного (теперішній час і три форми майбутнього часу).

3. Родове дієслово – колишня дієприкметникова форма, яка граматично значення особи не виражає взагалі, проте виражає його лексично; родовим дієсловам властиві три родові форми – чоловічого, жіночого і середнього роду (*радів, раділа, раділо*); форму роду мають дієслова умовного способу і дійсного способу (минулого та давноминулого часу).

4. Дієприкметник виник як проміжна ланка у процесі перетворення динамічної ознаки у статичну – дієслова у прикметник: *хвилюючий, сказаний*. Дієприкметнику властиві прикметникові та окремі дієслівні категорії.

5. Присудкова форма на -н-о/ -т-о утворює безособові форми з нейтралізованою пасивністю: *споруджено, пришито*.

6. Дієприслівник має ознаки і дієслова, і прислівника: *чаруючи, прочитавши*. В окремих випадках дієприслівник переходить до класу прислівників: *вправу виконують стоячи, сидить склавши руки, ідуть співаючи дівчата, стоїть задумавшись*.

8. Синтаксичні функції дієслова та дієслівних форм.

Головна семантико-синтаксична властивість **дієслова** бути:

- присудком: *У верховіттях вітер колобродить,*

Сумує стежка дичками внагус.

А угорі про таїнства природи

Задумався мислитель чорногуз (Л. Костенко).

У реченні дієслову, крім присудкової, притаманні й інші синтаксичні функції (відмінні від присудкової функції найчастіше виконує форма інфінітива, що зумовлено походженням цієї дієслівної форми):

- підмет: *Життя прожити – не поле перейти (Присл.);*

Навчатися – це щастя для студента;

- додаток: *Я звелів шоферу їхати (О. Донченко);*

- означення: *У Чіпчиному серці ворушилося бажання верховодити (Панас Мирний);*

- обставина: *Чапля зшила черевички і мерщій пішла до річки,*

Поки хвастала ходила, черевичок загубила (П.Воронько).

Дієприкметнику також властива синтаксична багатофункціональність:

- означення у складі дієприкметникового звороту: *І тільки чую – набрякають очі, як хмари, перегущені дощем... (Л. Костенко);*

- означення: *Піднесли печеного в золі гарбуза (Присл.);*

- присудкове слово: *Перша жінка – суджена, друга – раджена, а третя – від чорта (Присл.);*

- іменна частина складеного присудка: *Слова були вже сказані давно;*

- підмет або / та додаток (за умови субстантивації): *Несказане лишилось несказаним (Л. Костенко); Битий небитого везе (Присл.).*

Присудкові форми на -н-о/ -ен-о/ -т-о виконують лише функцію присудка у безособовому реченні:

Багато слів написано пером (Л. Костенко).

Дієприслівник у реченні виконує тільки функцію обставини у позиціях:

- обставинного слова: *Не журись, Чіпко, – каже, радіючи, Мотря (Панас Мирний);*

- обставини у складі дієприслівникового звороту: *Не спитавшись броду, не лізь у воду (Присл.).*

ІНФІНІТИВ ЯК НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА

1. Інфінітив. Семантико-морфологічні особливості інфінітива як початкової форми дієслова.

2. Утворення інфінітива, формальні показники цієї дієслівної форми.

Суфікси інфінітива. Демінутивні форми інфінітива.

3. Граматичні категорії, які властиві інфінітивним формам.

4. Функція інфінітива в синтаксичній системі української мови.

1. Інфінітив. Семантико-морфологічні особливості інфінітива як початкової форми дієслова.

Інфінітив в українській мові є дієслівною формою, що називає дію, стан або процес безвідносно до способу, часу, особи та числа. Ці фактори певною мірою поєднують його з віддієслівними іменниками. Проте інфінітив виражає дію як загальний процес, і це відрізняє його від віддієслівних іменників, що вказують на опредмечену дію:

*Боже, дай мені силу звершити те, що я можу звершити,
дай спокій пройти повз те, чого я звершити не можу,
і дай мудрість відрізнити перше від другого* (Аврелій Августин).

Інфінітив (з лат. *modus infinitivus* – 'неозначений') – неозначена форма дієслова – дієслівне утворення, що називає дію або процесуальний стан без вказівки на спосіб, час, особу, число і рід. Інфінітиву властиві загальні дієслівні граматичні категорії виду, перехідності і стану:

Я думаю про тебе весь мій час.

Але про це не треба говорити.

Ти прийдеш знов. Ми будемо на «ви».

Чи ж неповторне можна повторити (Л. Костенко);

говорити – недоконаний вид, неперехідне, позастанове;

повторити – доконаний вид, перехідне, активний стан.

У системі дієслів інфінітив усвідомлюється як початкова (вихідна) форма – у словниках дієслово стоїть саме у формі інфінітива.

2. Утворення інфінітива, формальні показники цієї дієслівної форми. Суфікси інфінітива. Демінутивні форми інфінітива.

На думку більшості мовознавців, інфінітив у індоевропейській мові був скам'янілою формою давального відмінка іменника із значенням дії з давньою основою на *-i-* - короткий. На сьогодні інфінітив зберігся в усіх слов'янських мовах (крім болгарської), спостерігається в латинській, англійській, німецькій та інших мовах. Наприклад, у німецькій мові легко порівняти віддієслівний іменник та інфінітив: *das Lesen – lesen, das Lieben – lieben*.

У давньоруській мові форма інфінітива закінчувалася суфіксом *-ти* (*-ті*): *бити, испити, держати*, зрідка вживався зредукований варіант суфікса *-ти*, тобто *-ть*: *почьрпать, въкусить, напълнить*. Для української мови форма на *-ти* є найбільш типовою і сьогодні, форма на *-ть* характерна для поетичного, художнього мовлення. Для утворення інфінітива використовувався такий же суфікс, який зустрічається в основах іменників на *-ті* (*-ть*) жіночого роду: *знать*,

стать. Це ще раз засвідчує, що генетично інфінітив є дієслівно-іменною формою.

У східних слов'ян з найдавнішого часу в інфінітивах, де перед *-ти* (*-ті*) виступали приголосні *г*, *к* на місці сполучень *гт'*, *кт'* утворився звук *ч*, отже, з'явилися інфінітивні форми на *-чи*: *печи*, *беречи*. Інфінітивні форми на *-чи* збереглися лише у деяких південно-західних говорах (*стеречи*, *мочи*), а також стали нормативними для російської мови (*жечь*, *печь*, *стеречь*, *лечь*).

В сучасній українській літературній мові інфінітив твориться за допомогою суфікса *-ти* (рідше його зредукованого варіанта *-ть*), що приєднується до дієслівної основи: *робити* і *робить*, *носити* і *носить*. Після основи на приголосний завжди вживається суфікс *-ти* (*пек-ти*, *нес-ти*, *їс-ти*), а після основи на голосний – можливі варіанти *-ти*/ *-ть* (*нажи-ти-ся* / *нажи-ть-ся*, *каза-ти* / *каза-ть*). Однак варіант із суфіксом *-ти* більш уживаний, він використовується в усіх стилях мовлення і є нормативним (крім художнього і розмовного стилів).

N.B! В окремих граматиках формальний показник інфінітива суфікс *-ти* (*-ть*) кваліфікується як закінчення (Г. Півторак «Українська мова. Енциклопедія», шкільні підручники). Однак статус флексивної морфеми передбачає можливість взаємозаміни у межах відповідної парадигми, а цього в системі інфінітива не спостерігається взагалі.

Специфічно українськими є демінутивні суфікси інфінітива (з лат. *deminutus* – 'зменшення') *-к-*, *-ус-*, *-оньк-*, *-уленьк-*, *-іньк-* та інші, що приєднуються до групи дієслів: *їсти*, *пити*, *спати*, *сісти*, *мити*, *хлюпати*, *тупати*, *гуляти*, *купатися*. Наприклад, від інфінітива *спати* творяться такі варіанти: *спатки*, *спатіньки*, *спатоньки*, *спаточки*, *спатулі*, *спатуленьки*, *спатулечки*, *спатулькати*, *спатульочки*, *спатуні*, *спатунькати*, *спатунюсяти*, *спатунюськати*, *спатунюсятки*. Особливістю вживання демінутивних суфіксів є те, що вони входять у структуру інфінітивних суфіксів (т.з. інфікси): *спа-т-ус-і* (*-ті*, *-ус-*), *пи-т-оньк-и* (*-ти*, *-оньк-*), *їс-т-очк-и* (*-ти*, *-очк-*). Ці форми, утворені додаванням іменникових суфіксів, є нечисленними і вживаються під час спілкування з дітьми.

3. Граматичні категорії, які властиві інфінітивним формам.

Інфінітиву властиві лише загальні граматичні категорії дієслова: вид (доконаний / недоконаний), перехідність (перехідне / неперехідне) і стан (активний, пасивний, зворотно-середній, позастановий).

Однак, інфінітивні утворення в системі дієслова відіграють важливу роль, оскільки використовуються або як будівельний матеріал у складі часових форм, або ж втягуються в категорію умовного чи наказового способу, наприклад:

дієслівна форма	спосіб утворення	приклад
майбутній час	складна форма утворилася поєднанням форми інфінітива із суфіксом <i>-им-</i>	<i>жити-им-у, жити-им-еш, жити-им-е, жити-им-емо, жити-им-ете, жити-им-емо</i>
-«-	складена форма утворилася поєднанням інфінітива з допоміжним дієсловом <i>бути</i> в особовій формі	<i>буду вчити, будеш вчити, буде вчити, будемо вчити, будете вчити, будуть вчити</i>
умовний спосіб	безособова форма твориться поєднанням інфінітива і формотворчої частки <i>б</i>	<i>радіти б, допомогти б</i>
наказовий спосіб	дієслова у формі інфінітива можуть набувати значення наказового способу	<i>Мовчати!, Вийти!, Не смітити!, Сісти!</i>

Основа інфінітива є продуктивним матеріалом для утворення таких дієслівних форм:

дієслівна форма	спосіб утворення	приклад
умовний спосіб	основа інфінітива + суфікс <i>ю, -в (-л-)</i> і частка <i>би (б)</i>	<i>ріс-ю би, відпочива-в би, відпочива-л-а б</i>
минулий час	основа інфінітива + суфікс <i>ю, -в (-л-)</i>	<i>зна-в, зна-л-а, ніс-ю</i>
давноминулий час	основа інфінітива і допоміжне дієслово <i>бути</i> + суфікс <i>ю, -в (-л-)</i>	<i>виріс-ю бу-в, виріс-л-а бу-л-а, виріс-л-о бу-л-о</i>
дієприкметник	основа інфінітива + суфікси <i>-л-, -н-, -ен-, -т-, -м-</i>	<i>змерз-л-ий, заспіва-н-ий, прожи-т-ий, скош-ен-ий, несходи-м-ий</i>
присудкова форма на <i>-н-о/ -т-о</i>	утворення, похідне від пасивного дієприкметника минулого часу, що, у свою чергу, утворився від основи інфінітива	<i>зібра-н-о, пережи-т-о</i>
дієприслівник	основа інфінітива + суфікси <i>-ши, -вши</i>	<i>засмія-вши-сь, прибіг-ши</i>

4. Функція інфінітива в синтаксичній системі української мови.

Синтаксичні функції інфінітива бувають не зовсім виразними, тому при їх визначенні мовознавці іноді висловлюють різні погляди. Щоб з'ясувати роль інфінітива як члена речення, потрібно визначити, з якою частиною мови інфінітив пов'язаний у реченні, врахувати характер і повноту лексичного значення цього слова, поставити питання до інфінітива, а також взяти до уваги загальний зміст речення.

У реченні інфінітив може виконувати будь-яку синтаксичну функцію:

присудок:

- простий дієслівний присудок: *Язиком плескати – не ціпом махати* (Присл.);

- частина дієслівного складеного присудка: *Хлопчик почав гратися; 3 вересня на траві починає з'являтися іній;*

- присудок в інфінітивному реченні: *Стати струнко! Внести прапор!*;

підмет: найчастіше інфінітив у ролі підмета буває в реченнях із присудком, який виражений іменником, прислівником, інфінітивом, рідше особовим дієсловом: *Знати рідну мову – наш обов'язок;*

додаток: таку другорядну функцію виконує інфінітив, поєднуючись із дієсловами *дати, подати, наказати, веліти, хотіти, варити, заважати, допомагати, уникати, боятися, любити, навчатися, обіцяти* і под.: *Він нас учив найглибше поважати святиню роботящої руки* (М. Рильський). Здебільшого такий інфінітив-додаток можна замінити іменником у непрямому відмінку;

означення: залежні від іменників інфінітиви бувають означеннями: *Горщик варити кашу розбився; Маю бажання відпочити;*

обставина: У мові східних слов'ян аж до 14 ст. живою діалектною формою був супін, тобто суфіксальне утворення на *-ть* (*любить, погубить*), яке було дуже близьке до інфінітива. Вживався супін при дієсловах руху і виражав мету цього руху. З часом супін зовсім витіснився інфінітивом, проте сліди супінних конструкцій збереглися. Виявляються вони у тому, що інфінітив перейняв синтаксичну функцію супіна – виступати обставиною мети: *Поспішав подивитися на затемнення сонця; Прилітає соловейко щоніч щебетати* (Коломийка).

Щоб правильно визначити другорядну синтаксичну роль інфінітива, подумки ставимо питання: до додатка – питання непрямих відмінків іменника: *уникати* (чого?) *навчатися*, до означення – прикметникові питання: *бочка* (яка?) *квасити капусту*, до обставини мети – обставинні питання: *прийшов* (з якою метою?) *послухати*.

Таким чином, інфінітив у сучасній українській мові характеризується здатністю виконувати різноманітні синтаксичні функції – це зумовлено його граматичною природою, особливостями походження і роллю в історії розвитку деяких дієслівних конструкцій.

ЗАГАЛЬНОДІЄСЛІВНА КАТЕГОРІЯ ВИДУ

1. Загальна характеристика граматичної категорії виду дієслова.
2. Основні значення дієслів недоконаного виду та дієслів доконаного виду.
3. Поділ дієслів за ознакою виду.
  - 3.1. Парновидові дієслова. Протиставлення форм доконаного та недоконаного виду. Способи творення видових пар.
  - 3.2. Одновидові дієслова. Одновидові дієслова недоконаного виду. Одновидові дієслова доконаного виду.
  - 3.3. Двовидові дієслова.
4. Зв'язок між граматичними категоріями виду та часу дієслова.

1. Загальна характеристика граматичної категорії виду дієслова.

Граматична категорія виду – одна із найважливіших ознак дієслова. Вона виражає відношення дії до її внутрішньої межі. Процес протікання дії може мати різних характер: одні дієслова означають дію, яка в часі її протікання обмежена, а інші – таку, час тривання якої необмежений. На цій основі в українській мові визначається два види дієслова: доконаний і недоконаний:

*Жіноча драма: Не встигнеш озирнутися (докон. вид), як на тебе уже перестануть озиратися (недокон. вид).

*- Ото був дужий – трактора підіймав!

- Такий дужий? То віднеси мені мішок жита до комори.

- Та я підіймав (недокон. вид), але не підняв (докон. вид) (Нар. жарт).

*Заголовок в «Урядовому кур'єрі»: Заборонити забороняти.

Вид – граматична категорія дієслова, властива українській та іншим слов'янським мовам. Семантичною ознакою виду (за В. Русанівським) є протиставленість двох форм дієслова – за ознакою обмеженості (доконаний вид) і необмеженості (недоконаний вид) тривання дії.

Термін *вид* уперше запровадив Мелетій Смотрицький у своїй книзі «Грамматики Славенския правильное Синтаґма» (1619), проте з іншим значенням (детальніше див.: Безпояско О., Городенська К., Русанівський В. Граматика української мови. К., 1993. С.193).

М. Ломоносов в «Грамматице российской» (1755) не виділяв вид в окрему граматичну категорію, але вважав його морфологічним явищем, підкреслюючи зв'язок видових значень з категорією часу дієслова.

У 1-й пол. XIX ст. дослідники слов'янських мов (В. Копітар, А. Таппе, О. Востоков, М. Греч, Я. Головацький) розглядали вид дієслова як його окрему граматичну категорію. Більшість з них відносили вид до словотвірних категорій, інші (О. Востоков) доводили його морфологічний характер.

У ХХ ст. вид стали розуміти як дієслівну пару, компоненти якої ідентичні або дуже близькі семантично (В. Виноградов, О. Бондарко).

Існують різні погляди на лексико-граматичну природу дієслів, що належать до видової пари:

1) у видових парах протиставляються різні дієслова з властивим їм складом парадигматичних форм; відповідно до такого розуміння сутності видової пари на перший план висувається відношення словотвірної мотивації між відповідними дієсловами, яке фактично заперечує статус членів видових пар як форм дієслова;

2) пари дієслів, між якими не існує ніяких інших значеннєвих відмінностей, крім власне видових, є формами одного і того ж слова, тобто належать до однієї дієслівної парадигми.

У видовій парі переплелася взаємозалежність словотворення і морфології. Цей зв'язок особливо помітний, коли розглядати роль префіксів у творенні дієслів доконаного виду, оскільки у системі дієслівного словотворення префікс є одночасно і словотвірним, і граматичним показником: *бути* – *з+бути* (словотв.); *робити* – *з+робити* (формотвор).

2. Основні значення дієслів недоконаного виду та дієслів доконаного виду.

Дієслова недоконаного виду означають дію без вказівки на обмеженість її тривання, на її завершеність. Вони вживаються у формах давноминулого, минулого, теперішнього та майбутнього часу: *був читав – читав – читаю – читатимеш, будеш читати*.

Основні значення дієслів недоконаного виду:

1) тривалість дії без обмеження її у часі: *робити, читати, вчити, вишивати*;

2) ритмічна повторювана дія, що супроводжує іншу дію (такі дієслова мають префікси *при-*, *від-* та суфікси *-ува-*, *-а-*): *примовляти, відраджувати, приказувати*;

3) нерегулярно повторювана дія, яка виникає час від часу (дієслова мають префікси *під-*, *на-*, *по-* і суфікси *-ува-*, *-а-*): *підписувати, набігати, поглядати*;

4) безпрефіксні дієслова на ознаку руху: *ходити, бігти, лазити, їздити*.

Дієслова доконаного виду означають дію з вказівкою на її обмеженість у часі, на її завершеність у минулому або майбутньому, на її результативність. Саме тому дієслова доконаного виду вживаються у формі давноминулого, минулого та майбутнього часу і не мають форми теперішнього часу: *був повірив – повірив – повірю*.

Основні значення дієслів доконаного виду:

1) вираження завершеності дії в певних межах: *виросли, знести, сказати*;

2) вказівка на початок дії, обмеженої у часі (дієслова мають префікси *ви-, по-, за-*): *зашуміти, вирушити, заспівати*;

3) тривалість завершеності дії: *поспати, простояти, зробити*;

4) досягнення результату завершеності дії: *вивчити, виконати, написати*;

5) раптовість дії (дієслова мають суфікс *-ну-*): *смикнути, ковтнути, кахикнути*;

6) несподіваність або різкість одноразової завершеності дії (дієслова мають суфікс *-ону-*): *рубоннути, різоннути, стуконнути*;

7) багаторазовість обмеженої у часі дії: *попереписувати, пороздавати*.

3. Поділ дієслів за ознакою виду.

3.1. Парновидові дієслова.

Протиставлення форм доконаного та недоконаного виду.

Способи творення видових пар.

В українській мові форми недоконаного та доконаного виду дієслова, переважно, співвідносні: *будувати* (недок. вид) – *збудувати* (док. вид), *опрацювати* (док. вид) – *опрацьовувати* (недок. вид).

Форму недоконаного виду вважають основною, від неї твориться форма доконаного виду: *робити* – *зробити*; *казати* – *сказати*, хоча іноді видова пара утворюється від форми доконаного виду: *надписати* – *надписувати*; *змалювати* – *змальовувати*.

Засобами творення видових дієслівних пар виступають префікси, суфікси, чергування голосних *і / або* приголосних в основі слова, зміна наголосу та суплетивізм.

Варто зауважити, що при творенні видових пар будь-яким способом обов'язково зберігається семантика дієслів. Адже досить часто при додаванні префікса до дієслівної форми значення або звужується, або розширюється, або ж змінюється взагалі: *жити* – *ожити, прожити, пережити, нажити, вижити, дожити, зжити, прижити, пожити, ужити*. Такі дієслова видових пар з дієсловом *жити* не утворюють.

Отже, далі розглянемо способи видотворення дієслівних пар:

1. Суплетивний спосіб видотворення є властивим для декількох видових дієслівних пар і характеризується абсолютною зміною зовнішньої оболонки дієслова при збереженні змісту: *брати* – *взяти*, *говорити* – *сказати*, *ловити* – *впіймати*: Як приймали, то сало давали, а як прийняли, то й хліба не дали.

2. Суфіксальний спосіб видотворення.

суфікс недок. виду	суфікс докон. виду	видова пара
-а-	-и-	лишати – лишити, привчати – привчити
-ува-	-и-	повторювати – повторити, замислюватися – замислитися
-ува-	-а-	підкопувати – підкопати, задумуватися – задуматися
-а-	-ну-	махати – махнути, хитати – хитнути
-овува-	-ува-	конфісковувати – конфіскувати, розташовувати – розташувати
-а-	-ону-	сіпати – сіпонути, грюкати – грюконути
-ва-	-ну-	розвивати – розвинути
-та-	-ну-	розгортати – розгорнути
-ва-	∅	забивати – забити, давати – дати
-а-	∅	допомагати – допомогти, зберігати – зберегти
-и-	∅	перено'сити – перенести

3. Префіксальний спосіб видотворення.

Видові пари створюються додаванням до форм дієслів недоконаного виду префіксів, що не змінюють значення утвореного дієслова:

префікс	форма доконаного виду
в	вкоїти, вмолити
по	погріти, помити
за	запрограмувати, запитати
з / зі	злякатися, звабити, знехтувати
с	схотіти, схвилюватися
на	написати, намокнути
при	приревнувати
про	проректи

Окремі видові пари створюються комбінованим способом: додаванням префікса, зміни суфікса і чергування: *падати – власти, вішати – повісити, чіпляти – почепити*.

4. Чергування голосних і приголосних в основі слова при творенні виду відіграє допоміжну роль.

В системі видотворення українського дієслова найбільш поширені такі чергування голосних:

недок. вид / док. вид	видова пара
и / е	витирати – витерти
о / е	перевозити – перевезти
і / е	заплітати – заплести

<i>u / i</i>	<i>сидіти - сісти</i>
<i>а / о</i>	<i>скакати - скочити</i>

В деяких дієсловах, супроводжуючи інші засоби вираження граматичної категорії виду, чергуються приголосні:

	видова пара
<i>к / ч</i>	<i>скакати – скочити</i>
<i>д / дж</i>	<i>догодити – догоджати</i>
<i>зд / ждж</i>	<i>виїздити – виїжджати</i>
<i>х / ш</i>	<i>сполохати – сполошити</i>
<i>ст / щ</i>	<i>простити - прощати</i>

5. Акцентуаційний спосіб творення видових пар. Це нечисленні утворення видових пар шляхом перенесення наголосу:

наголос у недок. виді	наголос у док. виді	видова пара
суф. -а-	преф. ви-	<i>ви'міря'ти, ви'смика'ти, ви'диха'ти, ви'кида'ти, ви'тяга'ти, ви'тика'ти, ви'слуха'ти</i>
суф. -а-	коренев. голосний	<i>переки'да'ти, скли'ка'ти, розки'да'ти</i>
кореневий голосний	преф. ви-	<i>вино'сити – ви'нести, вихо'дити – ви'йти *</i>

* Але до цього типу видотворення не належать ті слова, в яких наголос розрізняє не лише вид дієслова, але і його значення: *вино'сити* (недок. вид) – *ви'носити* (док. вид, а недок. вид – *вино'шувати*); *вихо'дити* (недок. вид) – *ви'ходити* (док. вид, а недок. вид – *вихо'джувати*).

Варто зауважити, що при творенні видових пар окремі дієслова утворюють трикомпонентний ланцюжок:

недоконаний вид	доконаний вид
<i>ловити</i>	<i>зловити і упіймати</i>
<i>женити</i>	<i>женити і оженити</i>
<i>говорити і казати</i>	<i>сказати</i>

3.2. Одновидові дієслова.

Одновидові дієслова недоконаного виду.

Одновидові дієслова доконаного виду.

Частина дієслів не утворює видових пар. Такі дієслова, що не утворюють видових пар і мають форму лише доконаного або недоконаного виду, називаються одновидовими.

До групи одновидових дієслів недоконаного виду належать дієслова кількох лексико-семантичних груп (за В. Русанівським, В. Горпиничем):

- зневаги, огиди: *гребувати, гидуватися, гордувати, бридитися*;

- руху, переміщення: *бродити, носити, їздити, лазити*;
- вимоги: *вимагати, потребувати*;
- сподівання: *сподіватися, мріяти, чекати*;
- фізичного стану особи: *лихоманити, морозити, мовчати, спати*;
- стосунку до об'єкта: *керувати, командувати, завідувати, гостювати*;
- мовлення: *гомоніти, базікати, белькотати, співати*;
- праці: *трудитися, працювати*;
- мислення: *думати, мислити, міркувати, гадати*;
- можливості і наміру: *силкуватися, намагатися*;
- зверхності: *тріумфувати, превалювати*;
- піклування: *хвилюватися, турбуватися, піклуватися*;
- взаємної дії: *листуватися, боронитися, ворогувати*;
- стану природи: *вечоріти, світати, смеркати*;
- дієслова з префіксом *по-* із значенням повторюваності: *покахикувати, покрикувати, погавкувати*;
- окремі дієслова іншомовного походження: *прогресувати, адмініструвати*.

Отже, одновидові дієслова недоконаного виду означають дію, яка не може мати або не передбачає завершення і результату.

Форму лише доконаного виду мають дієслова, що утворилися за допомогою:

- префікса *роз-* і словотворчого афікса *-ся* із значенням результату дії: *розшумітися, розкричатися, розахкатися, розноситися*;
- префікса *на-* і словотворчого афікса *-ся* із значенням вичерпної інтенсивної дії: *надуматися, знаходитися, налітатися, натерпітися*;
- префікса з часовим значенням *за-* (початок дії): *зашуміти, закричати*;
- префікса *по-* (повторюваність дії): *поплакати, потремтіти, почудувати*;
- префікса *про-* (завершеність дії): *прокричати, пропрацювати*;
- префікса *від-* (завершеність дії): *відшуміти, відлюбити*;
- подвійного префікса *попо-* (завершеність багаторазово повторюваної дії): *попоїсти, попоходити, попотужити, попоносити*.

Таким чином, одновидові дієслова доконаного виду означають дію, яка не може бути тривалою в часі або не передбачає тривалості в часі і здійснюється миттєво, раптово, несподівано.

3.3. Двовидові дієслова.

В українській мові окрему групу становлять дієслова, які не мають морфологічно виражених ознак виду: *мовити, женитися, судити, атакувати*. Такі дієслова називаються двовидовими і вживаються у значенні то доконаного, то недоконаного виду залежно від контексту:

*Як жени́ться (недок. вид), то мостом стелиться,
а як жени́ться (док. вид), то кісткою в горлі стає (Присл.).*

Видові значення цих дієслів розрізняються тільки синтаксично у словосполученнях або реченнях. Порівняйте:

Право мовити привітальне слово надається ректорові / Слід було про це мовити раніше;

Розслідувати справу доручили досвідченому фахівцю / Справу необхідно розслідувати у найкоротший термін;

Атестувати студентів будуть о 15 годині / Атестувати студентів мали ще минулого тижня.

До двовидових дієслів належать:

- нечисленна група власне українських дієслів: *жени́ти, мови́ти, вінча́ти, велі́ти, розслідува́ти;*

- безпрефіксні дієслова іншомовного походження із суфіксом -ува-, від яких не можна утворити видову пару із суфіксом -овува-: *атакува́ти, гарантува́ти, інформувати, рекомендувати.*

Не відносять до двовидових дієслова, що мають видову пару – форму недоконаного виду з суфіксом -овува-: *організува́ти – організовува́ти, мобілізува́ти – мобілізовува́ти.*

Також окремим дієсловам іншомовного походження властива тільки форма недоконаного виду: *диригува́ти, вібрува́ти, балансува́ти.*

Отже, двовидові дієслова не мають морфологічних дистрибутивних ознак і розрізняються тільки синтаксично (у контексті).

4. Зв'язок між граматичними категоріями виду та часу дієслова.

Залежно від видової форми дієслова – недоконаного або доконаного виду – утворюються певні дієслівні форми, які обов'язково зберігають видову приналежність.

Так, форму недоконаного виду мають такі дієслівні утворення:

форма недоконаного виду	форма утвореного дієслова і дієслівної форми	приклади
<i>співа́ти</i>	інфінітив	<i>співа́ти</i>
	дієслова умовного способу	<i>співа́ти б, співа́в би</i>
	дієслова наказового способу	<i>хай співа́є, співа́ймо</i>
	дієслова теперішнього часу	<i>співа́ю, співа́єш</i>
	дієслова минулого часу	<i>співа́в, співа́ла</i>
	дієслова давноминулого часу	<i>були співа́ли</i>

	дієслова майбутнього часу: 1. складна форма 2. складена форма	<i>співатиму, співатимеш будемо співати</i>
<i>чарувати</i>	дієприкметники активного стану теперішнього часу	<i>чаруючий</i>
<i>шити</i>	дієприкметники пасивного стану минул. часу	<i>шитий</i>
<i>танцювати</i>	дієприслівники із значенням одночасної дії	<i>танцюючи</i>

Від форми доконаного виду дієслова також з'являються численні дієслівні форми:

форма доконаного виду	форма утвореного дієслова і дієслівної форми	приклади
<i>заспівати</i>	інфінітив	<i>заспівати</i>
	дієслова умовного способу	<i>заспівати б, заспівав би</i>
	дієслова наказового способу	<i>заспівайте, нехай заспівають</i>
	дієслова минулого часу	<i>заспівав, заспівала</i>
	дієслова давноминулого часу	<i>була заспівала</i>
	дієслова майбутнього часу, проста форма	<i>заспіваю, заспіваємо</i>
<i>змужніти</i>	дієприкметники активного стану минулого часу	<i>змужнілий</i>
<i>вишити</i>	дієприкметники пасивного стану минулого часу	<i>вишитий</i>
<i>вишити, прочитати</i>	дієслівні форми на <i>-но/-то</i>	<i>вишито, прочитано</i>
<i>зламати</i>	дієприслівники із значенням попередньої або наступної дії	<i>зламавши</i>

Таким чином, *вид* – загальна граматична категорія дієслова, яка властива усім, без винятку, дієсловам та дієслівним формам. За допомогою цієї категорії передається одна з найголовніших

властивостей дієслова як частини мови – вираження динамічної ознаки або в процесі її розгортання, становлення, або як цілісного комплексу, повністю реалізованого чи спрямованого на повну реалізацію у процесі виконання.

Отже, українські дієслова за ознакою виду поділяються на:

1) парновидові дієслова: *Кинути курити дуже легко – я сам кидав уже вісімнадцять разів* (Марк Твен);

2) одновидові дієслова недоконаного виду: *Розуміється як баран на зорях* і одновидові дієслова доконаного виду: *Не вродив мак – пробудемо так* (Присл.);

3) двовидові дієслова: *Доки не женяться – то любляться, а коли женяться – то чубляться* (Присл.).

ПЕРЕХІДНІСТЬ ТА НЕПЕРЕХІДНІСТЬ ДІЄСЛІВ. ДІЄСЛІВНИЙ СТАН

1. Загальна характеристика граматичної категорії перехідності / неперехідності дієслова.

1.1. Проблематика не/перехідності дієслів в історичному аспекті.

1.2. Класифікація перехідних дієслів.

1.3. Непрямо-перехідні дієслова.

1.4. Неперехідні дієслова.

1.5. Ситуативно-перехідні дієслова.

2. Загальна дієслівна категорія стану.

2.1. Зв'язок дієслівної категорії стану з категорією не/перехідності.

2.2. Вивчення категорії стану з історичного погляду.

2.3. Поділ дієслів на стани.

1. Загальна характеристика граматичної категорії перехідності / неперехідності дієслова.

Перехідність / неперехідність дієслів – це лексико-граматична категорія, яка тісно пов'язана з дієслівною семантикою (В. Русанівський: «Перехідність / неперехідність – це, насамперед, семантична властивість дієслова»). Ця особливість виявляється синтаксично у здатності дієслова поєднуватися з прямим додатком у родовому та знахідному відмінку без прийменника. Прямий додаток можна визначити лише у контексті, а тому поза контекстом перехідність дієслова не визначається: *плести – плести кошелі* (перех.) і *плести вправно* (неперех.).

Термін *перехідне дієслово* запровадив на початку 70-х рр. XIX ст. М. Осадца.

Грамматична категорія не/перехідності є:

1) семантичною, тобто окремі лексичні групи дієслів не можуть бути перехідними в принципі, наприклад, безпрефіксні дієслова руху (*падати, вертїтися*), дієслова стану (*рости, квітнути, лежати*);

2) синтаксичною, тобто дієслово набуває здатності керувати родовим та знахідним відмінком без прийменника: *Багатий бідного* (знах. відм.) *не знає* (перех.);

3) морфологічною; тобто за допомогою певних афіксів змінюється перехідність дієслів: *вмивати обличчя* (перех.) – *вмиватися* (неперех.), *бігти* (неперех.) – *перебігти дорогу* (перех.), *біліти* (неперех.) – *білити хату* (перех.).

Усі, без винятку, дієслова поділяються на перехідні та неперехідні: *Вус, сиди* (неперех.) *тихо, як бороду голять* (перех.). Граматична категорія не/перехідності властива усім дієслівним утворенням:

дієслівна форма	перехідне дієслово	неперехідне дієслово
інфінітив	<i>бажати успіхів</i>	<i>вирости швидко</i>
особове дієслово	<i>бажаю успіхів</i>	<i>вирослу швидко</i>
родове дієслово	<i>бажав успіхів</i>	<i>виріс швидко</i>
дієприкметник	<i>виращений врожай</i>	<i>вирослий швидко</i>
дієприслівник	<i>бажаючи успіхів</i>	<i>виросши швидко</i>
дієслівні форми на -но/ -то	<i>виращено врожай</i>	-

1.1. Проблематика не/перехідності в історичному аспекті.

Поділ усіх дієслів на перехідні та неперехідні було здійснено філологом Ф. Буслаєвим («Нарис з історичної граматики російської мови» (1858). Проте ці взаємопов'язані значення дієслова не виділялися в окрему граматичну категорію, а розглядалися як форми категорії стану. До того ж дієслова активного стану належали до перехідних та неперехідних дієслів.

Пізніше, наприкінці XIX ст., російські академіки П. Фортунатов та О. Шахматов відділили поняття не/перехідності від категорії стану. А український мовознавець О. Потебня підкреслював, що категорія об'єкта, тобто стосунок ознаки до об'єкта, виявляється у стані морфологічно («Із записок з руської граматики» (опубл. 1941 р.).

Однак уперше необхідність окремого розгляду понять не/перехідності і стану теоретично обґрунтував російський мовознавець С. Карцевський у статті «Система російського дієслова» (1927).

Вивченням проблем перехідності і стану дієслова активно і продуктивно займаються українські лінгвісти М. Жовтобрюх, А. Кващук, А. Грищенко, Л. Мацько, В. Русанівський, І. Вихованець, К. Городенська, Р. Ткачук, проте на сьогодні дискусія щодо остаточного поділу дієслів не завершена.

1.2. Класифікація перехідних дієслів.

Із синтаксичного погляду до перехідних належать:

- 1) дієслова, що керують прямим додатком у формі знахідного відмінка. Цей додаток може виражатися іменником (*Листопад зимі ворота одчиняє*), займенником (*Що у вересні збереш, з тим і зиму проведеш*), словосполученням (*Березень за один день сімох жінок міняє*), інфінітивом (*Приятель запропонував сфотографуватися на згадку*);
- 2) дієслова із заперечною часткою *не*, якщо вони сполучаються з додатком у формі родового відмінка: *Із пісні сло'ва не викинеш*;
- 3) дієслово буде перехідним, якщо дія, яку воно виражає, переходить не на весь предмет, а на його частину; і додаток у цьому випадку стоїть у формі родового відмінка: *Шилом борщу вхопити*;
- 4) дієслова мовлення, розумової діяльності та сприйняття, які можуть приєднувати до себе цілі підрядні частини (з'ясувальні): *Верещить вересень, що вже осінь*;
- 5) дієслова мовлення, сприйняття, що поєднуються з прямою мовою: *Липень каже : «Я – грозовик»* (Такої точки зору дотримуються В. Русанівський, див.: О. Безпояско, К. Городенська, В. Русанівський. Граматика української мови. – К., 1993. – С. 235; В. Горпинич, див.: В. Горпинич. Морфологія української мови – К., 2004. – С. 185).

Із семантичної точки зору перехідними є:

- 1) дієслова мовлення, що вживаються з інформативною метою та слова розумової діяльності та сприйняття: *Дай, Боже, щоб і на той рік урожай був гожий*;
- 2) здебільшого перехідними є дієслова, що позначають дію: *Вдар лихо об землю*.

З етимологічного погляду перехідними є більшість дієслів іншомовного походження: *компенсувати втрати, кодифікувати закони*.

1.3. Непрямо-перехідні дієслова.

Окремі мовознавці (М. Жовтобрюх, М. Плющ) розглядають групу непрямо-перехідних дієслів. Непрямо-перехідні дієслова виражають дію, що переходить на інший предмет і назва цього предмета виконує у реченні роль непрямого додатка, який виражений формами будь-якого відмінка з прийменником чи без (за винятком родового та знахідного відмінка у згаданих вище значеннях): *Січень снігом січе, а мороз вогнем пече*.

Проте більшість лінгвістів (В. Русанівський, А. Грищенко, А.Кващук) такі дієслова традиційно відносять до неперехідних.

1.4. Неперехідні дієслова.

Неперехідні дієслова позначають дію чи стан, що на інший предмет не спрямовується.

До неперехідних належать дієслова, що позначають:

1) стан суб'єкта: *рости, мовчати, світити, мокнути, спати, сивіти; Живуть як кіт із собакою;*

2) безпрефіксні дієслова руху: *бігати, літати, ходити, повзати; Плаває як пиріг у сметані.*

Проте дієслова, у яких за допомогою префікса виражається одноразова дія, належать переважно до перехідних: *перейти вулицю, перепливати море;*

3) агентивні дієслова: *ковалювати, парубкувати, працювати;*

4) дієслова, що мають вигукове чи звуконаслідувальне походження: *нявкати, гейкати, божкати, скрипіти.*

Неперехідні дієслова мають також формальний показник – це постфікс *-ся (-сь)*: *миритися, гратися, знатися*. Мало того, морфема *-ся (-сь)* виступає засобом нейтралізації перехідності: *тримати руку на пульсі життя* (перех.) – *триматися берега* (неперех.), *нести свій хрест* (перех.) – *нестися світ за очі* (неперех.). З цієї ж причини неперехідними вважаються дієслова на зразок *сподіватися, напиться, наїстися*, хоча вони і можуть сполучатися з додатком у родовому відмінку без прийменника: *Не плюй у криницю, бо схочеш води напиться* (неперех.).

Із структурно-етимологічного погляду неперехідними є дієслова відприкметникового походження, що мають суфікси *-і-* (*дерев'яніти, зрадіти*), *-а-* (*гарнішати, круглішати*), *-ну-* (*мокнути, мерзнути*).

1.5. Ситуативно-перехідні дієслова.

Значна кількість дієслів не може бути однозначно віднесена до перехідних або неперехідних, оскільки перехідність залежить від контексту і структури речення:

неперехідні дієслова	перехідні дієслова
Дієслова мовлення, що передають процес говоріння, взаємної розмови: <i>розказати пошепки, співати голосно; Старе скаже на глум, а ти бери на ум.</i>	Дієслова, що передають семантику інформування: <i>співати пісню, розказати казку; Сказав правду – вже півкари. Пор.: Дитина <u>каже</u> (перех.), що бита, а не <u>каже</u> (неперех.) за що.</i>
Дієслова, що передають людські нечленороздільні звуки: <i>ойкати, кахикати, стогнати, ахкати.</i>	Коли нечленороздільне звучання супроводжує акт мовлення, то неперехідні дієслова стають перехідними: <i><u>Що він простогнав?</u></i>
Дієслова праці, які сполучаються з обставиною способу дії: <i>друкувати швидко, йде як хрестиком вишиває.</i>	Дієслова праці стають перехідними, якщо вказано об'єкт на який спрямована дія: <i>вишивати сорочку, друкувати статтю.</i>

Іноді втрата перехідності викликає зміни в семантиці слова: *крутити ручку – крутити хвостом, гатити греблю – гатити кулаком, клювати зерно – клювати носом, пряде вовну – пряде очима.*

2. Загальна дієслівна категорія стану.

Стан – граматична категорія дієслова, яка передає взаємовідношення суб'єкта й об'єкта у процесі виконання дії. Термін *стан* запровадили С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер у «Руській граматиці» (1893).

Форми стану передають дві взаємопов'язані станові ситуації, що розкривають співвідношення реального діяча з граматичним підметом:

1 ситуація: логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет збігаються: *Вересень* (суб'єкт і підмет) *осінь у гості припрошує*;

2 ситуація: логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет не збігаються: *Осінь* (підмет) *у гості вереснем* (реальний діяч, суб'єкт, додаток у формі орудного відмінка) *припрошується*.

2.1. Зв'язок дієслівної категорії стану з категорією не/перехідності.

Більшість мовознавців слушно вважають, що дієслівна категорія стану тісно пов'язана з категорією не/перехідності, проте не збігається з нею. «Категорія стану у семантичних і формально-граматичних відношеннях базується на категорії перехідності / неперехідності, оскільки станові відношення актуальні тільки для перехідних дієслів та їх семантичних відповідників з нейтралізованою перехідністю» (В. Русанівський).

Дієслівна категорія стану – це одночасно і семантична, і морфологічна, і синтаксична категорія. Наприклад, ми знаємо, що дієслова із семантикою руху, розвитку, становлення не можуть виражати відношення дії до об'єкта, а тому вони і неперехідні, і позастанові.

А морфологічним засобом вираження різних відношень дії до її суб'єкта і об'єкта виступає афікс *-ся (-сь)*. У першому реченні дієслово *припрошує* без афікса *-ся* вказує, що дія від діючого суб'єкта-підмета *вересень* прямо переходить на об'єкт-додаток *осінь*. У другому реченні це ж дієслово *припрошується* не змінило свого лексичного значення, однак виражає інші синтаксичні відношення: об'єкт виконує функцію підмета, а суб'єкт-діяч є додатком у формі орудного відмінка. При додаванні афікса *-ся (-сь)* змінюється характер дієслівного керування: дієслово *припрошує* – перехідне, а дієслово *припрошується* – неперехідне. Отже, категорія стану тісно пов'язана з категорією не/перехідності.

М. Жовтобрюх, В. Русанівський та інші мовознавці вважають, що граматична категорія стану властива усім перехідним дієсловам та тим неперехідним, що утворені від перехідних за допомогою афікса *-ся*

(-сь), оскільки лише вони виражають відношення до суб'єкта і об'єкта. Перехідні й неперехідні дієслова, що утворені від перехідних додаванням афікса -ся (-сь), утворюють співвідносні пари: *будувати – будуватися, чепурити – чепуритися*. Однак в українській мові є такі неперехідні дієслова, які не співвідносяться з перехідними (*ходити, мовчати, сміятися, пишатися*). Таким дієсловом категорія стану зовсім не властива, тому що вони не виражають ніяких відношень дії до об'єкта. Ці дієслова називають дієсловами нульової категорії стану (або позастанові, або середнього стану): *Як вересніє, так і дощик сіє* (Присл.).

2.2. Вивчення категорії стану з історичного погляду.

Вчення про стан має довгий шлях розвитку. Сам термін *стан* утворився з грец. *diathesis* 'розташування', 'відношення дії до суб'єкта', тож дієслівна категорія стану була відома ще давньогрецьким граматистам. Від греків учення про стан запозичив український освітній діяч, філолог М. Смотрицький («Грамматіки Славенския правильное Синтаґма» (1619) та інші слов'янські граматисти. Російський вчений М. Ломоносов («Русская грамматика» (1755) вперше запропонував традиційну класифікацію шести станів дієслова – ця система містила дійсний (перехідний) стан, зворотний, взаємний, середній, пасивний та спільний. Частково проти такої класифікації заперечували, пробували її удосконалити російські мовознавці П. Фортунатов, О. Шахматов, В. Виноградов.

П. Фортунатов розглядав у російській мові лише два стани: зворотний (з -ся) і незворотний (без -ся), а О. Шахматов – три стани: дійсний, пасивний, зворотний (поділяв на шість розрядів). Теорія дієслівної категорії стану ґрунтовно розвивалася і поглиблювалася у працях російського лінгвіста В.Виноградова («Русский язык» (1947). Теорію В.Виноградова, створену на основі поглядів О.Шахматова, нині пропонують усі підручники для ВНЗ, однак через складність теми сучасна шкільна граматики не розглядає її взагалі.

Проте в науковій літературі і сьогодні висувуються нові пропозиції щодо класифікації дієслів за станами: В. Русанівський розглядає лише форми активного та пасивного станів; А. Кващук вважає, що перехідні дієслова можуть належати до активного, середньо-зворотного та пасивного станів; А. Грищенко та Л. Мацько до активного стану відносять зворотні дієслова з афіксом -ся типу *злитися, рватися*. Сучасна теорія категорії стану також викладена у працях О. Бондарка, І. Милославського та в «Русской грамматике» (1980).

Розбіжність у поглядах на дієслівну категорію стану пояснюється її складністю у слов'янських мовах. В. Виноградов підкреслював, що «у категорії стану сплелися шляхи розвитку різних граматичних і лексичних явищ у галузі дієслова».

2.3. Поділ дієслів на стани.

Для розгляду пропонується традиційна класифікація дієслівних станів за В. Виноградовим (на українському ґрунті удосконалена М. Жовтобрюхом).

В сучасній українській мові категорію стану мають лише перехідні дієслова та співвідносні з ними неперехідні з афіксом *-ся (-сь)*, оскільки лише вони можуть виражати відношення дії до суб'єкта і об'єкта. З цього погляду розглядають три стани дієслова: активний (дійсний), пасивний та зворотно-середній.

Активний стан. Активний стан властивий усім перехідним дієсловам. Дієслова активного стану виражають дію, яку виконує суб'єкт і яка спрямована на об'єкт-додаток у формі знахідного чи родового відмінка без прийменника: *Грудень рік кінчає, а зиму починає.*

! Суб'єкт-підмет + перехідне дієслово + об'єкт-додаток в родовому або знахідному відмінку.

Корелятивною парою до дієслів активного стану є дієслова пасивного стану.

Пасивний стан. Дієслова пасивного стану означають дію, спрямовану на суб'єкт дії. У реченні ця дія виконується граматичним об'єктом: *Кимось мова мовиться, а кимось хліб їсться.* У цьому реченні на підмет-об'єкт мова спрямована дія, яку виконує додаток-суб'єкт *кимось* у формі орудного відмінка. Отже, при дієсловах пасивного стану логічний суб'єкт виступає як додаток, а логічний об'єкт – як підмет.

Формальним показником вираження пасивного стану є постфікс *-ся (-сь)*, що додається до перехідних дієслів. Тому співвідносні дієслова активного і пасивного станів утворюють різні форми одного і того ж слова: *виконувати – виконуватися, споруджувати – споруджуватися*. Порівняйте: *Хтось мову мовить, а хтось хліб їсть* і *Кимось мова мовиться, а кимось хліб їсться.*

У реченнях з дієсловами пасивного стану суб'єкт дії іноді не називається, проте він домислюється: *До чужого проса не пхається [кимось, Петром, свекрухою] носа.*

! Об'єкт-підмет + перехідне дієслово з *-ся* + суб'єкт-додаток в орудному відмінку.

Зворотно-середній стан. Зворотно-середній стан позначає дію, яка зосереджується на суб'єкті, тобто спрямована на діючу особу, яка є одночасно і об'єктом, і суб'єктом дії. Всі дієслова співвідносяться з дієсловами активного стану, окрему форму яких вони становлять. Морфологічним показником є афікс *-ся (-сь)*.

! Суб'єкт і об'єкт є підмет + перехідне дієслово з *-ся*.

Дієслова зворотно-середнього стану поділяються на такі розряди:

- власне-зворотні дієслова означають конкретну дію, яка поширюється на діючу особу, що є прямим об'єктом власної дії, афікс -ся (-сь) набуває значення 'себе': *взуватися, чухатися, чепуритися, умиватися; Рівнялася свиня до коня – та шерсть не така;*
- непрямо-зворотні дієслова означають дію, яку діюча особа творить для себе. При цьому ті об'єкти, на які могла б бути спрямована дія, або зовсім усунені, або вжиті у формі непрямого додатка: *готуватися до зими, лаштуватися до сну, збиратися в дорогу; Рухтуйтеся, люди, бо йде грудень;*
- взаємо-зворотні дієслова означають взаємну дію, яку виконують декілька осіб, і кожна особа є не тільки виконавцем дії, але й одночасно об'єктом дії іншої особи: *змагатися, цілуватися; З багатим не судися, а із сильним не борися;*
- загально-зворотні дієслова. Дія зосереджується в самій діючій особі: *зупинитися, турбуватися; Закохався як чорт у суху вербу;*
- активно-безоб'єктні дієслова виражають властивість або характеристику діючого предмета-суб'єкта поза його відношенням до об'єкта: *собака кусається, кропива жалиться, кішка дряпається;*
- пасивно-якісні дієслова називають дію, яка означає здатність діючого предмета підпадати впливові іншого предмета: *скло б'ється, лоза гнеться, папір рветься; Без Гриця вода не освятиться;*
- зворотно-пасивні дієслова означають дію, що називає різні пасивні сприйняття діючою особою, назва якої у пасивних конструкціях виконує функцію непрямого додатка у формі давального відмінка: *хотітися, маритися, пригадуватися; Всю ніч кислиці сняться [мені, тобі, Галі].*

Отже, за В. Виноградовим є три стани: активний (дійсний), пасивний і зворотно-середній.

Позастанові дієслова не виражають відношень між суб'єктом та об'єктом, і тому знаходяться поза станами. До позастанових дієслів належать:

- неперехідні дієслова без афікса -ся (-сь): *летіти, ходити; Липневий піт і взимку гріє;*
- дієслова, що без афікса -ся (-сь) не вживаються: *боятися, сподіватися; Коли не пиріг, то і не пирожися;*
- дієслова, утворені за допомогою афікса -ся (-сь), який надає дієсловам нового лексичного значення, не співвідносного з дієсловом без -ся: *носитися, доробитися; Здається пан, а штанів нема.*

Насамкінець зауважимо, що визначати стан дієслова доцільно лише у контексті. Порівняйте:

Чеше волосся (активний);

Вовна чешеться спеціальним гребінцем (пасивний);
Чешися віл з волон, а свиня в тин, як нема з ким (взаємо-зворотний);
Чешися, дочко, швидше (власне-зворотний);
Аж руки чешуться (позастанове);
Чеше, аж п'яти видно (позастанове).

ЧАСТКОВІ ДІЄСЛІВНІ КАТЕГОРІЇ. КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ ДІЄСЛОВА

1. Сутність часткової дієслівної граматичної категорії способу.
2. Поділ дієслів за способами.
  - 2.1. Дієслова дійсного способу.
  - 2.2. Дієслова умовного способу.
  - 2.3. Дієслова наказового способу
3. Вживання форм одного способу у значенні іншого.

1. Сутність часткової дієслівної граматичної категорії способу.

Дія, названа дієсловом, може бути реальною чи ірреальною, неіснуючою, а тільки бажаною чи можливою на певних обставинах. І реальна, і ірреальна дія знаходять вираження у мовних формах – такими засобами виразу є способові форми. Відношення дії до дійсності є змістом граматичної категорії способу.

Спосіб – це модальна категорія, тому що вона виражає зв'язок з дійсністю лише через мовця. Мовець за допомогою форм способу передає свою точку зору на дійсність. Спосіб є засобом вираження модальності.

Вчення про спосіб прийшло з греко-латинської традиції. Давньогрецькі граматисти користувалися терміном *inclinatio*, який у російській граматиці перекладено як *склонность*, *наклонение*, порівняйте з українським *кланятися*. Цей термін запровадив М. Смотрицький у 1619 році, а до того вживався термін *чин*.

У латинській граматиці поняття модальності позначалося терміном *modus* (*modus agendi* – 'спосіб дії'). Українська граматика скалькувала термін саме з латинської назви. Термін *спосіб* у сучасному значенні вперше використав Т. Глинський у неопублікованій граматиці (1845), у 1862 році ним скористався М. Осадца («Грамматика русского языка»).

В українській мові існують різні способи вираження модальності: інтонація, спеціальні модальні слова, частки, способи дієслова тощо. Отже, категорія способу охоплює ті модальні значення, які властиві дієслівній системі.

Спосіб – це морфологічна, словозмінна категорія, яка характеризує предикативні форми дієслова і виражає у протиставленні форм дійсного, умовного та наказового способів відношення процесуальної ознаки до дійсності. Категорія способу – це

морфологічне ядро вираження модальності, яке може також передаватися лексичними засобами.

2. Поділ дієслів за способами.

В українській мові розрізняють три способи дієслова: дійсний, умовний, наказовий, які протиставляються за позначенням реальності дії (дійсний спосіб) – нереальності дії (умовний та наказовий способи).

2.1. Дієслова дійсного способу.

Дійсний спосіб (або *індикатив* з лат. *indicativus* – 'дійсний спосіб') позначає реальну процесуальну ознаку (дію, стан, відношення), що реалізується в одному із чотирьох часових планів:

- теперішній час: *Озеро стоїть повне, в зелених берегах* (Лєся Українка); *Плітка руйнує сім'ю* (Присл.);
- майбутній час: *Красномовця в суперечці не переможеш* (Присл.); *Знайдеться на усе причина – для тишини і для грози...* (В. Крищенко);
- минулий час: *Полетіли журавлі високі, залишили у душі неспокій, заніміли молоді гніздечка – осені дорога недалечко* (В. Крищенко);
- давноминулий час: *Я був писав листа, але вирішив зателефонувати.*

Дієслова у формі дійсного способу не мають спеціальних, властивих тільки їм формальних засобів. Значення дійсного способу виражається за допомогою форм особи і часу, а також роду (у минулому часі та давноминулому).

2.2 Дієслова умовного способу.

Умовний спосіб дієслів позначає вірогідний, можливий або бажаний процес, реалізація якого пов'язана з наявністю тих чи інших додаткових умов, наприклад: *Якби я був скульптором, виліпив би чудесний високий лоб!* *Якби був живописцем, намалював би оті калинові щоки!* (Олесь Гончар); *Якби вмерти не боявся, то надвоє б розірвався* (Присл.).

Умовний спосіб – це аналітична структура, яка утворюється поєднанням дієслова у формі, співвідносній з формою минулого часу дієслова, і частки *би* (*б*): *вчив би, вчила б*.

За своїм походженням частка *би* (*б*) є колишньою формою 2 і 3 особи однини аориста допоміжного дієслова *бути* (*бути, быхъ, бы; быхомъ, бысте, быша*), а форма основного дієслова – це колишній дієприкметник минулого часу (саме тому дієсловам у формі умовного способу та у формі минулого і давноминулого часу властива граматична категорія роду).

Паралельно в українській мові вживається безособова форма умовного способу, що утворилася поєднанням форми інфінітива та частки *б*: *зрозуміти б, вірити б*.

Щодо умов уживання і функціонального навантаження розрізняють два різновиди форм умовного способу:

- форма у складнопідрядному реченні або в іншому граматичному контексті, який містить повідомлення про умову, необхідну для реалізації стану або дії: *Студент одержав би позитивну оцінку, якби сумлінно працював протягом семестру*;
- незалежно вжита форма: *Почекав би ти ночі; Хоч би швидше час минав; Взяв би я бандуру та й заграв, що знав. Через ту дівчину бандуристом став* (Укр. нар. пісня).

Дієслова у формі умовного способу залежно від контексту можуть виражати значення:

- можливості: *Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано* (М. Бажан);
- бажання: *Хотіла б я піснею стати...* (Леся Українка);
- спонування: *Був би ти уважнішим!*;
- прохання: *Може б, хто послухав казки* (Леся Українка).

Українському дієслову в умовному способі властива специфічна форма умовного минулого способу. Віднесеність вірогідної, можливої дії до минулого виражається аналітичною структурою, яка утворюється поєднанням дієслова *бути* (*був, була, було, були*) з формою умовного способу: *Якби знала, що покине – була б не любила; Якби знала, що загине – була б не пустила* (Т. Шевч.); *Я зайчика зустріла – дрімав він на горбку. Була б його спіймала, зозуля ізлякала: Ку-ку!* (П. Тичина). Минулий умовний спосіб співвідноситься за вираженням передминулої дії з формою давноминулого часу.

Дієслова у формі умовного способу змінюються за числами і родами. Отже, парадигма дієслів умовного способу має такий вигляд:

однина	множина
чоловічий рід: <i>ріс би, вчив би, слухав би</i> ; жіночий рід: <i>росла б, вчила б, слухала б</i> ; середній рід: <i>росло б, вчило б, слухало б</i>	<i>росли б, вчили б, слухали б</i>
<i>рости б, вірити б, чути б – <u>поза</u> граматичними категоріями числа і роду.</i>	

! Дієслова умовного способу не мають граматичної категорії часу (оскільки дія ірреальна) і граматичної категорії особи, натомість є категорії роду і числа.

! У множині рід не визначається.

2.3. Дієслова наказового способу.

Наказовий спосіб (або *імператив*, з лат. *imperativus* – 'наказовий спосіб') виражає волевиявлення мовця, яке залежно від конкретної комунікативної ситуації набуває відтінків наказу, команди, заклику, побажання, прохання, поради, застереження:

- порада: Плавай, плавай, лебедонько, по синьому морю (Т. Шевч.);
- прохання: Дозвольте я піду далі сам (Ю. Смолич);
- команда: Сідайте до вагонів! – скомандував Шахай (Ю. Яновський);
- побажання: Шануймося, друзі! Ми варті того (Олесь Гончар);
- заклик: Нехай живе свобода! (П. Тичина);
- застереження: Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці (Укр. нар. пісня).

Наказовий спосіб – позначає ірреальну дію, яка, з погляду мовця, має відбутися, тому дієслова у формі наказового способу не мають категорії часу.

Для наказової форми дієслова характерні граматичні категорії особи та числа. Парадигму наказового способу утворюють прості (синтетичні) та складені (аналітичні) форми, що утворюються від основ теперішнього часу (для дієслів недоконаного виду) та основ теперішнього-майбутнього часу (для дієслів доконаного виду): Усміхнися мені, хай розвидняться наші печалі (В. Крищенко).

До простих належать форми 2 особи однини та 1 і 2 особи множини, а до складених – 1 особа однини та 3 особа однини і множини:

особа	спосіб утворення, коментарі	приклади
	однина	
1	складена форма: формотворча частка <i>хай (нехай)</i> + дієслово у формі 1 особи однини доконаного виду майбутнього часу; NB! Хоча такі конструкції формально виглядають як форма наказового способу, проте <u>мають значення умовного</u> , оскільки наказ можна адресувати співрозмовникові (читачу, слухачеві), а не мовцеві.	<i>хай подумаю, нехай повірю, хай знайду, нехай пробачу; <u>Хай потренуюсь</u>, а тоді побіжимо.</i>
2	проста форма, яка твориться додаванням до основи теперішнього часу або основи теперішнього-майбутнього часу особових закінчень - <i>и, □</i> :	<i>подумай-□, повір-□, знайд-и, бер-и, пробач-□; <u>Усміхнися мені, подаруй промінець золотистий</u>(В.Крищ.).</i>

3	складена форма: формотворча частка <i>хай (нехай)</i> + дієслово у формі 3 особи однини теперішнього часу або теперішнього-майбутнього часу:	<i>хай подумає, нехай повірить, хай знайде, нехай пробачить, хай бере;</i> <i>Три вітри складу журбі під крила – <u>хай летить</u>, до нас не поверта</i> (В.Крищ.).
	множина	
1	проста форма, що твориться додаванням до основи теперішнього часу або основи теперішнього-майбутнього часу особових закінчень <i>-імо (-ім), -мо:</i>	<i>подумай-мо, повір-мо, знайд-імо (ім), бер-імо (-ім), пробач-мо;</i> <i>При одному сусідові не <u>ганьбімо</u> іншого</i> (Присл.).
2	проста форма, що твориться додаванням до основи теперішнього часу або основи теперішнього-майбутнього часу особових закінчень <i>-ить(-ите), -те:</i>	<i>подумай-те, повір-те, знайд-ить (-ите), бер-ить (-ите), пробач-те;</i> <i>Не <u>жалкуйте</u> на сусіда, якщо спите до обіда</i> (Присл.).
3	складена форма: формотворча частка <i>хай (нехай)</i> + дієслово у формі 3 особи множини теперішнього часу або теперішнього-майбутнього часу:	<i>не/хай подумають, не/хай повірять, не/хай пробачать;</i> <i><u>Хай будуть</u> вічним пам'ятником жінці усі мої неказані слова</i> (М. Никончук).

! Дієсловам у формі наказового способу не властиві граматичні категорії часу (оскільки дія ірреальна) і роду, натомість вони змінюються за особами та числами.

У значеннєвому плані аналітичних форм наказового способу на перший план виступає модальність бажання, прохання, а не наказу, безпосереднього спонукання до дії.

Також варто зазначити, що лексична семантика багатьох дієслів ґрунтується на процесуальних ознаках, несумісних із спонуканням, яке у своїй питомій функції передається однією особою іншій. Відповідні дієслова, що позначають значення дій чи станів неживих предметів перебувають поза сферою творення форм наказового способу: *кущитися, могли, сипатися, вивітрюватися, загусати, плавитися, розсихатися, змерзнути; Хочеш бути щасливим – хочи/ хоч (?)*.

3. Вживання форм одного способу у значенні іншого.

Досить часто, залежно від контексту, в українській мові один спосіб виражає значення іншого:

- умовний спосіб уживається в значенні наказового для пом'якшення вимогливості наказу або при вираженні прохання, поради, побажання: *Чи не приніс би ти книжку?*;
- інфінітив може виражати категоричний наказ: *Не курити!; Не сміяти!; Встати!*;
- значення наказового способу може виражатися формою 2 особи теперішнього часу або майбутнього часу чи дієсловом минулого часу: *Пішли швидше; За годину, як відпочинеш, встанеш і поїдеш по сіно*;
- форми наказового способу можуть вживатися у значенні умовного: *Попадись мені перший білет, я був би відмінником*;
- наказовий спосіб може мати значення дійсного способу, коли потрібно виразити раптову дію, яка відбулася в минулому: *А я встань і скажи; Він візьми і прийди.*

ВЖИВАННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ЧАСОВИХ ФОРМ

1. Часткова дієслівна граматична категорія часу. Її зв'язок із категорією виду.
2. Поділ дієслів за часовою ознакою.
  - 2.1. Дієслова теперішнього часу. Чергування в основі слова при творенні форми теперішнього часу.
  - 2.2. Дієслова майбутнього часу. Три форми майбутнього часу.
  - 2.3. Дієслова минулого часу.
  - 2.4. Дієслова давноминулого часу (плюсквамперфект).
3. Уживання одних часових форм у значенні інших.

1. Часткова дієслівна граматична категорія часу. Її зв'язок із категорією виду.

Категорія часу – морфологічна словозмінна категорія дієслова, що виражає відношення процесуальної ознаки (дії, стану, відношення) до моменту мовлення.

Під моментом мовлення розуміють абстрактну граматичну точку відліку, що виступає часовим орієнтиром здійснення процесу, який:

- 1) може бути одночасним з нею, тобто збігатися з моментом мовлення;
- 2) може передувати їй, тобто здійснюватися до моменту мовлення;
- 3) може наступати після неї, тобто здійснюватися після моменту мовлення.

Протиставлення дієслівних форм дійсного способу щодо визначеної точки відліку реалізується в граматичних формах теперішнього, минулого, давноминулого і майбутнього часу, що функціонують як часткові категорії загальної морфологічної категорії часу.

Дієслівні категорії мають абсолютне і відносне часове значення.

Абсолютними називаються часові форми, значення яких ґрунтуються на співвідношенні з моментом мовлення:

Біля річки за покосами, біля тихої води

На кораблику із осені я пливу туди-сюди.

А кораблик той хитається – не дістать рукою дна.

Виглядає, сподівається на зустрічного човна (В. Крищенко) – у наведених рядках форми теперішнього часу позначають дію, процес, стан, які синхронні з моментом мовлення про них.

Я тобі погляну в очі, наберу з очей весни.

Я тобі любов наврочу, що прийде до мене в сні (В. Крищенко) – у запропонованому тексті форми майбутнього часу виражають результативну дію, процес, що реалізуються у майбутньому, тобто після моменту мовлення.

Відносними називаються часові форми, що виражають часове співвідношення між кількома процесами у плані послідовності їх реалізації:

Випурхнули з дому, ніби птиці, діти,

Залишили мамі смуток і тривогу (В. Крищенко) – форма минулого часу *випурхнули* позначає дію, що відбулася перед іншою минулою дією – *залишили*.

Категорія часу тісно пов'язана з категорією виду:

вид	дієслівні форми	приклади
недоконаний	- теперішній час: - майбутній час: 1. складна форма: 2. складена форма: - минулий час: - давноминулий час:	<i>радію, радієш, радіє, радіємо, радієте, радіють</i> <i>мріятиму, мріятимеш, мріятиме, мріятимемо, мріятимете, мріятимуть;</i> <i>буду вірити, будеш вірити, буде вірити, будемо вірити, будете вірити, будуть вірити</i> <i>міряв, міряла, міряло, міряли</i> <i>був чув, була чула, було чуло, були чули</i>
доконаний	- майбутній час (проста форма): - минулий час: - давноминулий час:	<i>зрадію, зрадієш, зрадіє, зрадіємо, зрадієте, зрадіють</i> <i>визнав, визнала, визнало, визнали</i> <i>був жив, була жила, було жило, були жили</i>

2. Поділ дієслів за часовою ознакою.

Найважливішою граматичною категорією дієслова є його час. Уперше термін час використаний у праці Т. Глинського «Граматика малоруського язика» (1845), там же було вжито поняття *теперішній час*, яке згодом повторив О. Партицький у праці «Граматика руска для

ужитку в школах людових» (1880). *Майбутній час* як мовознавчий термін сталою значення набув після видання «Українського правопису» (1928). Поняття *минулий час* у мовознавчий вжиток увів Є. Тимченко у праці «Українська граматика» (1907).

На відміну від мови ескімосів Північної Америки і Гренландії, в якій 63 форми лише теперішнього часу, сучасне українське дієслово за ознакою часу поділяється лише на чотири часові форми: **теперішній час, майбутній час, минулий час і давноминулий час.**

З формальної точки зору теперішній і майбутній час протиставляється минулому і давноминулому часу, оскільки дієслова у формі теперішнього та майбутнього часу можуть вживатися у значенні іншого часу, вони граматично оформлені особовими закінченнями; натомість дієслова у формі минулого і давноминулого часу мають чітко окреслене граматичне значення, тому не вживаються у значенні іншого часу, їм властиві спеціальні суфікси та родові закінчення.

2.1. Дієслова теперішнього часу. Чергування в основі слова при творенні форми теперішнього часу.

Основні граматичні значення форм теперішнього часу такі:

- вираження дії, яка є одночасною з моментом мовлення про неї:

Уже багаття осені не радує,

На памороззі розквіту не ждеш.

Душа щемить. Та я тебе не згадую,

Бо ти нікуди з пам'яті не йдеш (М. Никончук);

- вираження постійної дії (т.з. *теперішній час постійний*): *Вода при низькій температурі перетворюється у кригу;*

- вираження дії, яка неодмінно відбудеться у близькому майбутньому: *Першого червня світова спільнота святкує Міжнародний день захисту дітей;*

- теперішній час вживається у значенні майбутнього для вираження наказу виконати якусь дію: *Ваша група на вихідні збирається у похід;*

- теперішній час уживається у значенні минулого з метою наблизити читача (слухача) до фактів, про які йдеться: *Ще в семінарії, як я вчився, – було, коли на кафедрі учитель нам задає урок на завтра, – я тихенько з-під парти витягую книжечку (П. Тичина);*

- дієслова у формі теперішнього часу у поєднанні з допоміжними дієсловами *було, бувало, буває* набувають значення минулого часу з відтінком повторюваності: *Приїжджають, було, до нас із подарунками гості на Різдво.*

Дієслова у формі теперішнього часу змінюються за особами і числами; саме за особовими закінченнями теперішнього або теперішнього майбутнього часу визначається тип дієвідмінювання:

особа	особове □	приклад	особове □	приклад
	I дієвідміна	<i>писати, знати</i>	II дієвідміна	<i>любити, клеїти</i>
1 одн.	-у	<i>пиш-у, знай-у</i>	-у	<i>любл'-у, клей-у</i>
2	-еш	<i>пиш-еш, знай-еш</i>	-иш (-іш)	<i>люб-иш, клей-іш</i>
3	-е	<i>пиш-е, знай-е</i>	-ить (-іть)	<i>люб-ить, клей-іть</i>
1 мн.	-емо	<i>пиш-емо, знай-емо</i>	-имо, -імо	<i>люб-имо, клей-імо</i>
2	-ете	<i>пиш-ете, знай-ете</i>	-ите, -іте	<i>люб-ите, клей-іте</i>
3	-уть	<i>пиш-уть, знай-уть</i>	-ать	<i>любл'-ать, клей-ать</i>

Зауваження до особових форм теперішнього часу:

1. В 3 особі однини в усному і поетичному мовленні можуть використовуватися усічені форми: *зна, пита, оберта, каза*.

2. В 1 особі множини кінцевий голосний о може відпадати: *старієм, ходим, слухаєм*.

3. У жодному випадку **не можна** виділяти закінчення з початковим **я, ю, є, ї**, оскільки в такому разі або втрачається м'якість (пом'якшення) попереднього приголосного, або закінчення поглинає суфікс *-й-*, порівняйте: *ши-ють і ший-уть, вір-ять і вір'-ать*.

4. Давні дієслова *бути, їсти, дати* і похідні від них *побути, з'їсти, продати* тощо та дієслова з основою *-вісти* (*розповісти, відповісти, доповісти*) за системою особових закінчень різко відрізняються від дієслів 1 і 2 дієвідмін, оскільки становлять специфічну групу архаїчних дієслів, яка зберегла давню систему дієвідмінювання:

	однина	множина
1 особа	<i>роздам, розповім, виїм</i>	<i>роздамо, розповімо, виїмо</i>
2 особа	<i>роздаси, розповіси, виїси</i>	<i>роздасте, розповісте, виїсте</i>
3 особа	<i>роздасть, розповість, виїсть</i>	<i>роздадуть, виїдять;</i> дієслова з основою <i>-вісти</i> у 3 ос. мн. або взагалі не мають форми, або мають аналітичну форму (т.з. <i>розщеплений присудок</i>): <i>дадуть відповідь</i>

Дієслово *бути* в усіх особах однини і множини форми теперішнього часу має один варіант – **є**, що походить з колишньої форми 3 особи множини: *єсть*. Однак часто дієслово-зв'язка **є** у реченні пропускається як зайвий синтаксичний компонент: *У всякого*

Федотки [є] свої відмовки. Із стилістичною метою в сучасній мові іноді використовуються давні особові форми цього дієслова: *еси* (2 особа одн.), *єсть* (3 особа одн.), *суть* (3 особа мн.): *Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була* (П. Тичина); *Чого жахнувся ти еси, поблід з переполоху?* (П. Грабовський).

При творенні форм теперішнього та майбутнього простого часу в основі слова відбуваються чергування приголосних:

1. У дієсловах 1 дієвідміни *г, к, х // ж, ч, ш* – послідовно, а *з, с // ж, ш* лише тоді, коли така зміна спостерігається у 1 особі однини: *могти – могу, можуть; спекти – спечу, спечеш; колихати – колишу, колишемо; розказати – розкажу, розкажуть; писати – пишу, пишете*. Якщо ж у дієсловах 1 дієвідміни чергування *з, с // ж, ш* у 1 особі однини немає, то воно відсутнє і в інших особах: *нести – несу, пасти – пасу, везти – везу*.

2. У дієслові 2 дієвідміни *бігти* спостерігається чергування *г // ж*: *бігти – біжу, біжиш*.

3. У дієсловах 2 дієвідміни зубні приголосні *д, т, з, с, зд, ст // шиплячими дж, ч, ж, ш* лише у 1 особі однини: *радити – раджу, прилетіти – прилечу, косити – кошу, возити – вожу, їздити – їжджу, мастити – мащу*.

4. У дієсловах 2 дієвідміни після губних *б, п, в, м, ф* перед закінченням 1 особи однини та 3 особи множини з'являється вставний звук *л* (л-епентетичний): *б/бл', в/вл', п/пл', м/мл', ф/фл'*: *промовити – промовлю, промовлять; графити – графлю, графлять; громити – громлю, громлять*. **Л-епентетичний не є окремою морфемою, а входить до складу попередньої морфеми (кореня).**

2.2. Дієслова майбутнього часу. Три форми майбутнього часу.

Основним граматичним значенням дієслів майбутнього часу є:

- вираження дії, яка відбудеться після моменту мовлення:

І знову прилетять і відлетять лелеки,

І стомлені вітри приляжуть на стерню.

Згадають мене всі: і близькі, і далекі,

І друзі, ті, яких у серці хороню (О. Злотник).

Майбутній час недоконаного виду вживається тільки з основним значенням, не виступає у граматичній функції інших часових форм.

Майбутній час доконаного виду (або майбутній простий, або теперішній-майбутній) може виражати різні часові параметри:

- виражає постійний, не визначений у часі результат дії, тобто означає дію, яка має абстрактно-узагальнене значення: *Голодна коняка й соломою не знехтує* (Присл.); *Люди зведуть і розведуть* (Присл.);

- може вживатися у значенні теперішнього або минулого часу (повторювана дія): *Мати сяде їсти – не їсть, а приляже – ніяк не засне* (Марко Вовчок);

- означає минулу дію, що виникла несподівано, раптово (дієслово у формі майбутнього часу + частка *як*): *Упав та як заплаче*;
- у сполученні з *було, бувало* виражає значення минулого часу, надаючи більшої стилістичної виразності: *Перші рази, як тільки Роман вилізе, було, на вікно, школярі в класі піднімуть режіт* (І. Франко);
- заклик до виконання певної дії (значення наказового способу): *Студенти, попрацюємо на університетській території з лопатами та віниками!*;
- у сполученні з *не* означає відсутність певної дії: *Ти не розгубишся у будь-якій ситуації*.

Український майбутній час має три форми:

- майбутній час доконаного виду (або майбутній простий, або теперішній-майбутній),
- майбутній час недоконаного виду (складна форма),
- майбутній час недоконаного виду (складена форма).

Усі три форми майбутнього часу змінюються за особами і числами.

Майбутній час доконаного виду – це система форм, абсолютно тотожних щодо вираження з формами теперішнього часу, у зв'язку з чим він кваліфікується як теперішній-майбутній:

особа	особове □	приклад	особове □	приклад
	I дієвідміна	<i>списати, визнати</i>	II дієвідміна	<i>полюбити, склеїти</i>
1 одн.	-у	<i>спиш-у, визнай-у</i>	-у	<i>полюбл'-у, склей-у</i>
2	-еш	<i>спиш-еш, визнай-еш</i>	-иш (-іш)	<i>полюб-иш, склей-іш</i>
3	-е	<i>спиш-е, визнай-е</i>	-ить (-іть)	<i>полюб-ить, склей-іть</i>
1 мн.	-емо	<i>спиш-емо, визнай-емо</i>	-имо, -імо	<i>полюб-имо, склей-імо</i>
2	-ете	<i>спиш-ете, визнай-ете</i>	-ите, -іте	<i>полюб-ите, склей-іте</i>
3	-уть	<i>спиш-уть, визнай-уть</i>	-ать	<i>полюбл'-ать, склей-ать</i>

Майбутній час недоконаного виду (складна форма, або синтетична форма) утворився внаслідок морфологізації первісно аналітичної конструкції, що являла собою єдність інфінітива основного дієслова і особово-числових форм допоміжного дієслова *имати*. З часом відбулися фонетичні зміни в структурі цього

компонента, і як результат – перерозподіл морфем *имати* > суфікс -*им*: *писати имати* – *писатиимати* – *писатииму* – *писатиму*:

	однина	множина
1 ос.	<i>читатим-у, вчитим-у</i>	<i>читатим-емо, вчитим-емо</i>
2 ос.	<i>читатим-еш, вчитим-еш</i>	<i>читатим-ете, вчитим-ете</i>
3 ос.	<i>читатим-е, вчитим-е</i>	<i>читатим-уть, вчитим-уть</i>

Дієслово у формі майбутнього складного часу має таку структуру: інфінітив дієслова недоконаного виду + суфікс майбутнього часу -*им*- + особове закінчення: *писати* + -*им*- + -*у*.

NB! В українських граматиках немає єдиної точки зору щодо того, до якої морфеми віднести колишнє допоміжне слово *имати* (-*им*-). Частина мовознавців розглядає його як закінчення, інші – як формотворчий суфікс. Якщо виходити з того, що закінчення – це словозмінний афікс, що виражає у словотворенні українського дієслова особу, число, а компонент -*им*- регулярно повторюється в усіх особово-числових формах дієслова майбутнього часу, то **-*им*- варто визначати як формотворчий суфікс.**

До слова, *имати* збереглося у дієсловах *не йму віри, не йняти віри*.

Майбутній час недоконаного виду (складена форма, або аналітична форма) твориться поєднанням допоміжного дієслова *бути* в особовій формі та основного дієслова недоконаного виду в неозначеній формі: *буду слухати, будуть мріяти*:

	однина	множина
1 ос.	<i>буд-у зимувати</i>	<i>буд-емо зимувати</i>
2 ос.	<i>буд-еш зимувати</i>	<i>буд-ете зимувати</i>
3 ос.	<i>буд-е зимувати</i>	<i>буд-уть зимувати</i>

Зазначимо, що проста і складена форми майбутнього часу властиві багатьом слов'янським мовам, а от складна форма майбутнього часу характерна тільки для української.

2.3. Дієслова минулого часу.

Основне значення дієслів минулого часу – вираження дії, що відбулася до моменту мовлення:

*Безсмертні всі: цей виховав дитину,
Той пісню написав, хоч і єдину,
А той, що не зумів цього зробити,
У лузі посадив калину (Д. Павличко).*

Минулий час недоконаного виду виражає минулу дію як процес, не обмежений у часі її протікання: *Притихлі явори стояли безшелесно* (Л. Костенко).

Минулий час доконаного виду означає дію, яка відбувалася у певний момент, що минув раніше, ніж про нього розповідається:

- для означення минулих дій, що послідовно змінювали одна одну:

І зблиснула гроза – як вихопила ніж!

Осліплені на мить, ми врізались в пітьму.

Машину повело, і ми згубили шлях (Л. Костенко);

- для означення минулої дії, результат якої наявний у сучасному, причому увага того, хто говорить, зосереджується на результаті:

Сьогодні сніг іти вже поривавсь.

Сьогодні осінь похлинулась димом (Л. Костенко);

- у значенні майбутнього часу – підкреслюється, що дія буде неминуче здійснена: *Давайте усі разом, узяли!*

Із граматичним значенням раптової дії минулого часу вживаються звуконаслідування (*брязь, ляп, бух, бум, пурх*), а також короткі дієслова моментальної дії (*зирк, глип, лап, буц*): *Пташка з гнізда ляп, а лисичка її хап* (Укр. нар. казка).

Сучасні українські форми минулого часу утворилися з давньо-руського перфекта (минулий час результативний), який складався з допоміжного дієслова *бути* в теперішньому часі і дієприкметника на -*ль, -ла, -ло* відмінюваного дієслова. З часом допоміжне слово відпало, -*ль* (в чоловічому роді) перетворилося на -*в* (у-нескладовий), а сам дієприкметник набув значення дієслова минулого часу:

однина	спосіб утворення форми	приклади
чол. рід	основа інфінітива на голосну + <u>формотворчий</u> суфікс - <i>в</i> -: основа інфінітива на приголосну + нульовий суфікс:	<i>зрозумі-в, чита-в, би-в, вчи-в</i> <i>віз-~~о~~, ріс-~~о~~, спік-~~о~~</i>
жін. рід	основа інфінітива + суфікс - <i>л</i> - + родове закінчення - <i>а</i>	<i>зрозумі-л-а, би-л-а, рос-л-а</i>
сер. рід	основа інфінітива + суфікс - <i>л</i> - + родове закінчення - <i>о</i>	<i>зрозумі-л-о, би-л-о, рос-л-о</i>
множина (спільна форма)	основа інфінітива + суфікс - <i>л</i> - + числове закінчення - <i>и</i>	<i>зрозумі-л-и, би-л-и, рос-л-и</i>

Формі минулого часу не властива граматична категорія особи. Натомість дієсловам у формі минулого часу притаманні число і рід, оскільки за походженням – це колишні дієприкметники минулого часу, а для дієприкметника характерна граматична категорія роду і не характерна граматична категорія особи.

2.4. Давноминулий час (плюсквамперфект).

У часовій парадигмі українського дієслова функціонує виразна і повноцінна аналітична форма минулого, або передминулого, часу: *Вітер знову повернувся, мабуть, він зайнув був щойно на старий тбіліський базар* (Н. Бічуя). Така часова форма утворена поєднанням допоміжного дієслова *бути* у родових формах минулого часу і повнозначного дієслова у тій же формі. У складі аналітичної структури допоміжне дієслово має функцію форманта, за допомогою якого одна з двох минулих дій позначається як попередня, тобто передминула.

Дієслова у формі давногоминулого часу змінюються так само, як і дієслова минулого часу – за родами і числами:

однина			множина
чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
<i>бу-в визна-в, бу-в ніс-ѣ</i>	<i>бу-л-а визна-л-а, бу-л-а нес-л-а</i>	<i>бу-л-о визна-л-о бу-л-о нес-л-о</i>	<i>бу-л-и визна-л-и бу-л-и нес-л-и</i>

Від давногоминулого слід відрізняти форму минулого часу, вживану з частками *було, бувало*, що характеризують минулу дію як нерегулярно повторювану, тобто мають модальне значення: *Було, лилася радість через вінця, було, ходила кругом голова* (М. Никончук); *За медом, було, приїздили купці аж із Харкова* (О. Стороженко); *Бо коли Боян, бувало, пісню у натхненні віщому складав, розтікався він по древу мислю* (Н. Забіла). Частки *було, бувало* надають текстам відтінку розмовності. В усному мовленні такі частки виділяються інтонаційно, а на письмі – комами.

3. Уживання одних часових форм у значенні інших (це питання розкрито у п.п. 2.1, 2.2, 2.3).

ЧАСТКОВІ ДІЄСЛІВНІ КАТЕГОРІЇ ОСОБИ, ЧИСЛА, РОДУ. ДІЄВІДМІНЮВАННЯ

1. Дієслівна категорія особи як вираження стосунку дії до об'єкта.
  - 1.1. Характеристика трьох особових форм дієслова.
  - 1.2. Способи вираження категорії особи: синтетичний, аналітичний.
  - 1.3. Дієслова з неповною особовою парадигмою.
  - 1.4. Вживання одних особових форм у значенні інших.
  - 1.5. Уживання дієслів з означено-особовим, узагальнено-особовим, неозначено-особовим значенням.
  - 1.6. Безособові дієслова. Власне безособові та особові дієслова у безособовому значенні.
2. Дієслівна категорія числа. Сутність категорії числа.
  - 2.1. Засоби вираження категорії числа у відмінюваних формах дієслова – особових та родових.

2.2. Переносні значення категорії числа.

3. Дієслівна категорія роду. Вияв категорії роду в структурі дієприкметників, формах минулого та давноминулого часу дієслів дійсного і умовного способу.

3.1. Засоби вираження категорії роду в окремих дієслівних формах.

3.2. Історичний коментар щодо категорії роду в дієслівних формах сучасної української мови.

4. Дієвідмінювання. Критерії поділу дієслів на дієвідміни. Засоби розрізнення дієвідмін. Дієслова архаїчної групи.

1. Дієслівна категорія особи як вираження стосунку дії до об'єкта.

Дія передбачає наявність діяча, тієї рушійної сили, яка її викликає, адже дія не самонароджуваний акт, а наслідок впливу предмета або особи. Стан також передбачає наявність предмета або особи, що проявляються, тобто потрібний суб'єкт.

Категорія особи виражає відношення дії до суб'єкта з погляду того, хто говорить.

Узагальнене поняття суб'єкта конкретизується в мовленні. У ньому й реалізуються різновиди суб'єкта, тобто називаються особи чи предмети, які виконують дію.

Різновидами суб'єкта в українській мові є мовець (або група, до якої він належить), його співрозмовник (або співрозмовники), а також предмет чи особа (або предмети чи особи), що не бере участі у розмові, однак про нього говорять і мовець, і співрозмовник. Залежно від цього розрізняють три особи – першу, другу, третю:
І все ж жінка лишається (3 ос.) жінкою:

Старі дуби, спасибі вам за осінь,

За відлітання радості і птиць.

Ще, певно, я затуркана не зовсім,

Що чую (1 ос.) шурхіт ваших багрянниць.

Моя княгине! Ти ідеши (2 ос.) вмирати (інфінітив),

Піднявши вгору стомлене лице.

Я плачу (1 ос.) й можу (1 ос.) сліз

не витирати (інфінітив).

Старі дуби, спасибі вам за це (Л. Костенко).

У межах граматичної категорії особи протиставлення проходить по лінії опозицій, з одного боку, форм 1 і 2 особи, що беруть участь у мовленні, та форми 3 особи, що вказує на особу, яка участі у розмові не бере: *читаю, читаєш // читає; живемо, живете // живуть.*

1.1. Характеристика трьох особових форм дієслова.

Кожна особа перебуває у граматичних відношеннях і протиставляється певним чином іншій особі: *зимую – зимує, вчи – нехай вчить, слухаймо – нехай слухають*. Однак у мові є дієслова, в

яких протиставлення за граматичною категорією особи відсутнє, – це безособові дієслова: *смеркає, колоситься, щастить*.

Варто зазначити, що категорію особи мають й інші частини мови – іменники та займенники. Іменники мають лише 3 особу: *мама любить – вона любить*. Займенники мають три особи – першу, другу, третю. Семантично граматична категорія особи займенника збігається з граматичною категорією особи дієслова: *я мрію, ми мріємо; ти мрієш, ви мрієте; він (вона, воно) мріє, вони мріють*. Однак відмінність полягає у тому, що граматична категорія особи займенника виражається лексично (*я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони*), а граматична категорія особи дієслова – граматичними засобами (особовими закінченнями): *вч-у, вч-иш, вч-ить*.

Кожна із особових форм дієслова має певне значення.

Форма першої особи означає дію людини, тобто істоти, яка може сама про свої дії розповісти: *Як не бачу – душа мре, а побачу – з душі пре* (Присл.); *Ми підем, де трави похилі* (А. Малишко). В інших випадках – тільки при персоніфікації (у казках, байках, віршах): *Я – маленька липка, виросту велика* (П. Воронько); *Я морозу не боюся, а хто мерзне – я сміюся* (Загадка про піч).

Форма другої особи означає, що зміст дієслова пов'язується з дійовою особою, до якої спрямована мова. Ця особа – співрозмовник (співрозмовники): *Гримучий світе, ти хоч тут помовч!* (Л. Костенко); *Ви чуєте, як липи шелестять* (П. Тичина).

Форма третьої особи найбільше виражає той суб'єкт, який відсутній або який не може брати участь у розмові (тобто предмети природи, культури, техніки):

Такий чужий і раптом – неминучий.

Химери хмар задушать горизонт.

Земля вдихне глибинно і жагучо

На вишнях настояний озон (Л. Костенко);

У бороді гречки цвітуть, а в голові і на зяб не орано (Присл.).

1.2. Способи вираження категорії особи: синтетичний, аналітичний.

Граматична категорія особи властива дієсловам наказового способу і дієсловам дійсного способу, які мають форму теперішнього часу і форми майбутнього часу. Для усіх перелічених форм властивим є синтетичний вияв особової ознаки – через флексію. Однак, у текстах часто спостерігається подвійне визначення особової ознаки, тобто уживаються особові займенники і особові закінчення у дієсловах (*я читай-у, ви читай-ете*). Таке дублювання є для української мови надмірним, особливо, коли це стосується займенника «я».

ос.	тепер. час	майбутній час			наказовий спосіб
одн		проста ф.	складна ф.	складена ф.	
1	<i>жив-у</i>	<i>вивч-у</i>	<i>чутим-у</i>	<i>буд-у шити</i>	<i>нехай скаж-у</i>
2	<i>жив-еш</i>	<i>вивч-иш</i>	<i>чутим-еш</i>	<i>буд-еш шити</i>	<i>скаж-и</i>
3	<i>жив-е</i>	<i>вивч-ить</i>	<i>чутим-е</i>	<i>буд-е шити</i>	<i>не/хай скаж-е</i>
МН.					
1	<i>жив-емо</i>	<i>вивч-имо</i>	<i>чутим-емо</i>	<i>буд-емо шити</i>	<i>скаж-імо</i>
2	<i>жив-ете</i>	<i>вивч-ите</i>	<i>чутим-ете</i>	<i>буд-ете шити</i>	<i>скаж-іть</i>
3	<i>жив-уть</i>	<i>вивч-ать</i>	<i>чутим-уть</i>	<i>буд-уть шити</i>	<i>не/хай скаж-уть</i>

! Форми інфінітива, умовного способу, минулого і давноминулого часу граматичної категорії особи не мають.

На думку В. Русанівського, у формах умовного способу, минулого і давноминулого часу значення особи передається лексичними засобами, тобто вживаються відповідні займенники. Таким чином, форми з суфіксами *-в, -л-* виражають значення категорії особи, але не морфологічно, а синтаксично.

1.3. Дієслова з неповною особовою парадигмою.

Не всі дієслова мають повну особову парадигму, тобто форми 1, 2, 3 особи однини і множини:

ос.	однина		множина	
1	<i>хворію</i>	-	<i>хворіємо</i>	-
2	<i>хворієш</i>	-	<i>хворієте</i>	-
3	<i>хворіє</i>	<i>болить рука</i>	<i>хворіють</i>	<i>болять зуби</i>

Лише у формі 3 особи вживаються у прямому значенні такі дієслова: *цвісти, жевріти, жаріти, текти, гуснути, киснути, капати, іржати, бубнявіти, тріскатися, виникати, рясніти, терпнути, телитися, окотитися, колоситися* тощо. Тобто певна частина дієслів позначає процесуальні ознаки, не співвідносні щодо виконання, тривання з особою. Такі дієслова мають неповну, недостатню парадигму, обмежену тільки формами 3 особи однини та множини. У випадку метафоричного вживання подібних дієслів особові обмеження зникають, і дієслова можуть виступати у будь-якій особовій формі:

І сам я тут, обнявши далину,

Ряснію, множусь, дихаю травою,

І вся земля натягує струну

Між сонцем і людиною живою (А. Малишко).

1.4. Вживання одних особових форм у значенні інших.

У використанні граматичної категорії особи досить часто спостерігається взаємоперехід, що обумовлює деякі особливості її вживання:

- форма 1 особи множини може виражати граматичне значення 1 особи однини, здебільшого це трапляється в наукових працях, доповідях, лекціях, щоб не виділяти особу автора, а включати до суб'єктів дії також читачів або слухачів: *Ми вже знаємо, що виховання – це не тільки праця, але й обов'язок* (Ф. Достоевський); *Термін компаративема вживаємо як елемент того ярусу фраземіки, який сформований порівняннями* (Г.Добр.); *Казав сліпий: побачимо* (Присл.);
- форма 1 особи множини вживається у значенні 2 особи однини або множини, наприклад у питаннях лікаря : *На що скаржимось?*; Ну, як себе *почуваємо?*;
- ця ж комбінація особових форм використовується у непрямо поставлених, обережних питаннях: *Що, дочко, будемо діяти? Чи візьмемось за розум?*;
- 3 особа множини у значенні 3 особи однини (так звана пошання множина): *Бабця хочуть відпочити*;
- форма 2 особи множини у значенні 2 особи однини (так звана пошання множина): *Будь ласка, відповідайте на запитання конкретно*;
- 1 особа множини у значенні 1 особи однини в мові урочистих указів, маніфестів: *Ми, Петро Олексійович, вважаємо, що...* (Із виступу на FM «Русское радіо»).

1.5. Уживання дієслів з означено-особовим, узагальнено-особовим, неозначено-особовим значенням.

Означено-особового значення набувають дієслова, що вживаються у формі 1 або 2 особи однини чи множини у теперішньому і майбутньому простому часі та у наказовому способі: *Чужу біду руками розведу, а своїй і кінця не знайду; Мислимо – отже існуємо* (Присл.).

З узагальнено-особовим значенням може вживатися будь-яке перехідне чи неперехідне дієслово. Дієслово, що має узагальнено-особове значення, здебільшого виступає:

- у формі 2 особи однини теперішнього і майбутнього простого часу та наказового способу в прислів'ях та приказках, – і сюжет прислів'я може стосуватися кожного із нас: *Свою досаду почепи ззаду; Як дбаєш, так і маєш; Що посієш, те й пожнеш (Присл.);*
- у формі минулого часу без займенника, що вказує на особу: *Задумає собаку з двору коржами прогнати; Яким шляхом пішов, з таким народом стрівся* (Присл.).

З неозначено-особовим значенням уживаються:

- тільки перехідні дієслова: *Поле зорали. Зерно посіяли. Урожай зібрали. Сіно згребли і вивезли*. У всіх випадках дієслово має форму минулого часу без займенника, що вказує на особу. Дієслова із неозначено-особовим значенням легко трансформуються в пасивні дієприкметники: *Поле зоране*.

- із неозначено-особовим значенням уживаються дієслова 3 особи множини теперішнього часу: *У нас не курять!; Тут не сміються!; Вас просять зайти*.

Особливості уживання дієслів з означено-особовим, узагальнено-особовим, неозначено-особовим значенням більш детально розглядають у процесі вивчення синтаксису української мови.

1.6. Безособові дієслова. Власне безособові та особові дієслова у безособовому значенні.

Окрему функціональну групу утворюють безособові дієслова:

- дієслова бажання: *кортіти, хотітися, мріяти*;
- дієслова, що називають психічний стан, переживання: *не судитися, не лежатися, нудитися*;
- дієслова міри наявності: *бракнути, бракувати, вистачати, ставати, немає*;
- дієслова успіху: *таланити, щастити, фортунити*;
- дієслова фізичного стану: *морозити, тіпати, нудити, боліти*;
- дієслова на -ся, що керують іменниками у формі давального відмінка: *працюється, п'ється, пишеться, сниться*.

Із синтаксичного погляду безособовість виявляється у відсутності граматичного підмета у складі тих речень, присудками яких безособові дієслова виступають. Вони функціонують як дієслова з неповною особовою парадигмою і вживаються у формі:

- інфінітива: *Від цих слів його починає трусити*;
- 3 особи однини теперішнього або майбутнього простого часу: *Вечоріє. Незабаром смеркне*;
- середнього роду однини умовного способу і минулого часу: *Швидко сутеніло*.

Окремі дієслова без різкої зміни семантики можуть вживатися то як особові, то як безособові: *Під кущем щось тихенько шарудить* (особове) і *Знову м'яко шарудить* (безособове) у лісі.

2. Дієслівна категорія числа. Сутність категорії числа.

2.1. Засоби вираження категорії числа у відмінюваних формах дієслова – особових та родових.

2.2. Переносні значення категорії числа.

Питання розкрито протягом вивчення інших граматичних категорій дієслова, тому викладемо коротко суть: числові форми властиві усім

дієслівним утворенням, за винятком інфінітива, дієприслівника та дієслівних форм на *-н-о/ -т-о*.

В особових формах число дієслів визначається за особовим закінченням. У формах минулого і давноминулого часу, умовного способу граматична категорія числа визначається за суфіксами (*-в, -л-*) та родовими закінченнями (*□, -а, -о // -у*):

	однина	множина
наказовий спосіб	<i>нехай напиш-е</i>	<i>нехай напиш-уть</i>
умовний спосіб	<i>підслуха-в би</i>	<i>підслуха-л-и б</i>
дійсний спосіб		
теперішній час	<i>організує-еш</i>	<i>організує-ете</i>
майбутній час	1 ф. <i>провч-иш</i> 2 ф. <i>буд-у працювати</i> 3 ф. <i>танцюватим-у</i>	<i>провч-ите</i> <i>буд-емо працювати</i> <i>танцюватим-емо</i>
минулий час	<i>накесли-л-а</i>	<i>накресли-л-и</i>
давноминул час	<i>був причепи-в-ся</i>	<i>бул-и причепи-л-и-ся</i>

3. Дієслівна категорія роду. Вияв категорії роду в структурі дієприкметників, формах минулого та давноминулого часу дієслів дійсного і умовного способу.

3.1. Засоби вираження категорії роду в окремих дієслівних формах.

3.2. Історичний коментар щодо категорії роду в дієслівних формах сучасної української мови.

Словозмінна категорія роду представлена у формах минулого і давноминулого часу, умовного способу, що пояснюється їх первинною дієприкметниковою природою. Вживання однієї з трьох форм роду в однині (чоловічого, жіночого, середнього) ґрунтується на узгодженні дієслова з іменником або особовим займенником:

Ішов (чол. р.) *козак із війська,*

Мав (чол. р.) *років двадцять три,*

І стрів (чол. р.) *козак дівчину,*

Що несла (жін. р.) *пирого* (Укр. нар. пісня).

Якщо ж суб'єкт процесуальної ознаки виражений особовим займенником (*я, ти*), то родова форма мотивується семантичним узгодженням із статтю позначуваної займенником особи: *я прийшов – я прийшла; ти прийшов – ти прийшла*.

Фіксована форма середнього роду закріплена за безособовими дієсловами, а також особовими, що вжиті у безособовому значенні:

Пропало, пройшло, пролетіло,

Минулося, щезло, сплигло.

Лишень голівешками тліло,

Лишень попелищем цвіло.

Обвіялось, сном одіснилось,

Одмарилось – ген набулось,

Вкотилось і ген одкотилось,

Солоним риданням зайшлось

(І. Драч).

4. Дієвідмінювання. Критерії поділу дієслів на дієвідміни.

Засоби розрізнення дієвідмін. Дієслова архаїчної групи.

Зміна дієслів за особами, часами і числами називається дієвідмінюванням. За характером голосного звуку в особових закінченнях дієслів теперішнього і теперішнього-майбутнього (майбутнього простого) часу дієслова поділяються на дві дієвідміни – першу і другу:

особа	I дієвідміна		II дієвідміна	
	теперіш. час	майбут. час	теперіш. час	майбут. час
1 однини	<i>каж-у</i>	<i>вислухай-у</i>	<i>кресл'-у</i>	<i>вивч-у</i>
2	<i>каж-еш</i>	<i>вислухай-еш</i>	<i>кресл-иш</i>	<i>вивч-иш</i>
3	<i>каж-е</i>	<i>вислухай-е</i>	<i>кресл-ить</i>	<i>вивч-ить</i>
1 множини	<i>каж-емо</i>	<i>вислухай-емо</i>	<i>кресл-имо</i>	<i>вивч-имо</i>
2	<i>каж-ете</i>	<i>вислухай-ете</i>	<i>кресл-ите</i>	<i>вивч-ите</i>
3	<i>каж-уть</i>	<i>вислухай-уть</i>	<i>кресл'-ать</i>	<i>вивч-ать</i>

Уміння правильно визначити особові закінчення допомагає уникнути помилок типу: *пол ю/я ть / город, почина ї/є ться день*.

Дієслова архаїчної групи *є, дати, їсти, бути* і всі префіксальні похідні від них, а також префіксальні дієслова з коренем *-віс-* до жодної дієвідміни не належать. Окремі мовознавці, зокрема С. Бевзенко та інші, відносять їх до так званої третьої дієвідміни.

За системою особових закінчень теперішнього і теперішнього-майбутнього часу вони утворюють окрему групу:

особа	<i>є</i>	<i>з'їсти</i>	<i>продати</i>	<i>віповісти</i>
однина 1	<i>єсмь</i>	<i>з'їм</i>	<i>продам</i>	<i>відповім</i>
2	<i>еси</i>	<i>з'їси</i>	<i>продаси</i>	<i>відповіси</i>
3	<i>єсть</i>	<i>з'їсть</i>	<i>продасть</i>	<i>відповість</i>
множина 1	<i>єсьмъ</i>	<i>з'їмо</i>	<i>продамо</i>	<i>відповімо</i>
2	<i>єсьте</i>	<i>з'їсте</i>	<i>продасте</i>	<i>відповісте</i>
3	<i>суть</i>	<i>з'їдять</i>	<i>продадуть</i>	<i>*дадуть</i> <i>відповідь</i>

* 3 особа множини є аналітичною.

ДВІ ОСНОВИ ДІЄСЛОВА. КЛАСИ ДІЄСЛІВ

1. Дві основи дієслова, їх структура.

1.1. Творення дієслівних форм від основи інфінітива.

1.2. Творення дієслівних форм від основи теперішнього (теперішнього-майбутнього) часу.

2. Класи дієслів.

2.1. Продуктивні та непродуктивні класи як результат співвіднесеності основ інфінітива та основ теперішнього (теперішнього-майбутнього) часу.

1. Дві основи дієслова, їх структура.

Усі дієслівні форми утворюються від двох базових основ – основи інфінітива та основи теперішнього (недок. вид) /або теперішнього-майбутнього (докон. вид) часу.

1.1. Творення дієслівних форм від основи інфінітива.

Основа інфінітива визначається шляхом відокремлення в інфінітиві суфікса *-ти (-ть)*: *да-ти, зрозумі-ти, працюва-ти, розби-ти*.

Від основи інфінітива утворюються такі дієслівні форми:

назва форми	недоконаний вид		доконаний вид	
	<i>зна-ти > <u>зна-</u></i>	<i>керува-ти > <u>керува-</u></i>	<i>написа-ти > <u>написа-</u></i>	<i>пожовкну-ти > <u>пожовкну-</u></i>
дієслова умовного способу (1 форма)	<i>зна-+-в би, зна-+-л-а б</i>	<i>керува-+-в би, керува-+-л-и б</i>	<i>написа-+-в би, написа-+-л-и б</i>	<i>пожовкну-+-в би, пожовкну-+-л-и б</i>
дієслова умовного способу (2 форма)	<i>зна-+-ти б</i>	<i>керува-+-ти б</i>	<i>написа-+-ти б</i>	<i>пожовкну-+-ти б</i>
дієслова майбутнього часу (складна форма)	<i>зна-ти-+-им-у, зна-ти-+-им-уть</i>	<i>керува-ти-+-им-еш, керував-ти-+-им-ете</i>	-	-
дієслова майбутнього часу (складена форма)	<i>буду + зна-ти, будеш + зна-ти</i>	<i>будемо + керу-ва-ти, будете + керу-ва-ти</i>	-	-
дієслова минулого часу	<i>зна-+-в, зна-+-л-и</i>	<i>керува-+-в, керува-+-л-а</i>	<i>написа-+-в, написа-+-л-и</i>	<i>пожовкну-+-в,</i>
дієслова давно-минулого часу	<i>був+ знав, була + знала</i>	<i>були + керували</i>	<i>був + написав</i>	<i>був + пожовкнув</i>
дієприкметники минул. часу, активного стану	-	-	-	<i>пожовк-+-л-ий (-ну- // ☹)</i>

дієприкметники минулого часу, пасивного стану	<i>зна-+-н-ий, зна-+-н-і</i>	<i>корова-+-н-ий (-ува- // -ова-)</i>	<i>написа-+-н-ий, написа-+-н-і</i>	-
дієслівні форми на -н-о/ -то	-	-	<i>написа-+-н-о</i>	-
дієприслівники, що означають попередню або наступну супровідну дію	-	-	<i>написа-+-вши</i>	<i>пожовкну-+-вши</i>

1.2. Творення дієслівних форм від основи теперішнього (або теперішнього-майбутнього) часу.

Основа теперішнього часу визначається шляхом відокремлення у формі 3 особи множини особового закінчення -уть, -ать: *нес-уть, вч-ать, полюбл'-ать, зміряй-уть*.

Аналогічно визначається основа теперішнього-майбутнього часу: *винес-уть, вивч-ать, полюбл'-ать, виміряй-уть*.

Від основи теперішнього часу (а у формі доконаного виду – це теперішній-майбутній час) утворюються такі дієслівні форми:

назва форми	основа теперішнього часу (недоконаний вид)		основа теперішнього-майбутнього часу (доконаний вид)	
	<i>знай-уть > знай-</i>	<i>вір'-ать > вір'-</i>	<i>прибй-уть > прибй-</i>	<i>зробл'-ать > зробл'-</i>
дієслова наказового способу	<i>знай-□, знай-мо, не/хай + знай-уть</i>	<i>вір'-□, вір'-те, не/хай + вір'-ить</i>	<i>прибй (□//и), прибй-мо, не/хай + прибй-е</i>	<i>зроб-и (б // бл'), не/хай + зробл'-ать</i>
усі особові форми теперішнього часу	<i>знай-у, знай-еш, знай-е</i>	<i>вір'-у, вір'-иш, вір'-ить</i>	-	-
усі особові форми майбутнього часу простого (докон.в.)	-	-	<i>прибй-у, прибй-еш, прибй-е</i>	<i>зроб-имо, зроб-ите, зробл'-ать</i>
дієприкметники теп. часу, акт. ст.	<i>знай-+-уч-ий, знай-+-уч-і</i>	-	-	-
дієприслівники, що позначають одночасну супровідну дію	<i>знай-+-учи</i>	<i>вір'-+-ачи</i>	-	-

Зауваження до змісту таблиць:

1. Основа інфінітива та основа теперішнього часу (варіант – теперішнього-майбутнього) – є базою для творення усіх дієслівних форм.

2. При творенні дієслівних форм відбуваються чергування: *ловл'-ать – лов-имо* (в // вл'), *сади-ти – садж-+-ен-ий* (д // дж, и // ѓ) тощо.

3. Від жодної основи не можна утворити усі дієслівні форми (впливає вид, семантика, традиція, наприклад, від основи тепер. часу *працюй-* не утворюється активний дієприкметник теперішнього часу *працюючий*, оскільки це – калька з російської).

2. Класи дієслів.

Основа інфінітива та основа теперішнього часу не можуть бути повністю автономними – вони залежать одна від одної і співвідносяться між собою. Однак співвіднесеність дієслів у різних групах неоднакова: основа на *-а* // основа на приголосний, основа на *-ува-* // основа на *-уй-*. Об'єднання дієслів із такою співвіднесеністю називається **класом дієслів**.

2.1. Продуктивні та непродуктивні класи як результат співвіднесеності основ інфінітива та основ теперішнього (теперішнього-майбутнього) часу.

Класи поділяються на продуктивні та непродуктивні.

Продуктивні класи в процесі розвитку мови поповнюються новими словами: *комп'ютеризувати, агітувати, інформувати, ігнорувати* (*-ува-* // *-у-й-*, 4 кл.); *побаварити, флудити, шерити* (*-и-* // *'ать*, 5 кл.). А непродуктивні класи не дають своїх афіксів для творення нових дієслів, за допомогою цих афіксів дієслова творилися у минулому, а зараз не творяться – це залишки колишнього стану дієслів у частині творення: *-ва-* // ѓ: *давати, бувати, доживати*.

Продуктивні класи дієслів. Переважна більшість українських дієслів належить до п'яти продуктивних класів:

класи	основа інфінітива	основа теперішнього часу	приклади
1	основа закінчується на <i>-а-</i>	основа закінчується на <i>-а-й-</i>	<i>лама-ти – ламай-уть</i> , <i>біга-ти – бігай-уть</i>
2	основа закінчується на <i>-і-</i>	основа закінчується на <i>-і-й-</i>	<i>білі-ти – білій-уть</i> , <i>сутені-ти – сутеній-уть</i>
3	основа закінчується на	основа закінчується на	<i>сохну-ти – сохн-уть</i> , <i>мокну-ти – мокн-уть</i> ,

	<i>-ну-, -ону-</i>	<i>-н-</i>	<i>снікерсну-ти – снікерсн-уть</i>
4	основа закінчується на <i>-ува-</i>	основа закінчується на <i>-у-й-</i>	<i>дуркува-ти – дуркуй-уть, кризува-ти – кризуй-уть, лапкува-ти – лапкуй-уть</i>
5	основа закінчується на <i>-и-, -і-</i>	основа закінчується на приголосний перед <i>-ать</i> (II дієвідм.)	<i>хили-ти – хил'-ать, шери-ти – шер'-ать, тупи-ти – тупл'-ать, забани-ти – забан'-ать</i>

Решта дієслів, що мають іншу співвіднесеність між кінцевими основи інфінітива і основи теперішнього класу, належать до непродуктивних класів. Мовознавці по-різному визначають кількість непродуктивних класів (А. Колодязний, А. Грищенко розглядають 13 класів, не розрізняючи не/продуктивний; М. Жовтобрюх розрізняє 5 непродуктивних і под). Розглянемо поділ непродуктивних класів дієслів у таблиці:

непродукт. класи	основа інфінітива	основа теперішнього часу	приклади
1	непохідна основа закінчується на приголосний	непохідна основа закінчується на приголосний	<i>могти – мож-уть, вез-ти – вез-уть</i>
2	основа закінчується на <i>-а-</i>	основа закінчується на приголосний	<i>каза-ти – каж-уть, лиза-ти – лиж-уть</i>
3	основа закінчується на <i>-ну-</i>	в основі теперішнього часу <i>-ну-</i> зникає	<i>звикну-ти – звик</i>
4	непохідна основа закінчується на <i>-и-</i>	основа закінчується на <i>-й-</i>	<i>би-ти – бй-уть, ми-ти – мий-уть</i>
5	непохідна основа закінчується на <i>-и-, -у-, -і-</i>	основа закінчується на <i>-в-, -м-, -н-</i>	<i>жи-ти – жив-уть, ду-ти – дм-уть</i>

МОРФЕМНЕ ЧЛЕНУВАННЯ ДІЄСЛОВА. СЛОВОТВІР

1. Морфемне членування дієслова.
  - 1.2. Афікси, що стоять поза основою.
2. Способи творення дієслова.
  - 2.1. Продуктивні та непродуктивні афікси.
3. Правопис дієслів (самостійне опрацювання).
4. Особливості наголошування дієслівних форм (самостійне опрацювання).

Питання, винесені на розгляд цієї теми, уже попередньо вивчалися в курсі Сучасної української літературної мови (Морфеміка, Словотвір, Акцентологія, Орфографія), Практикумі української мови (Правопис дієслів), – тому розгляд матиме фрагментарний характер.

До 1 питання: **Морфемне членування дієслова. Афікси, що стоять поза основою.**

До основи дієслова не входять формотворчі афікси, а саме:

- інфінітивні суфікси *-ти, -ть*: *вчи-ти, носи-ть*;
- формотворчі частки-постфікси *-ся, -сь*: *гра-ти-ся, би-ти-ся*;
якщо афікс *-ся (-сь)* словотворчий, то він належить до дієслівної основи: *пиша-(-ти-)-ся, дивува-(-ти-)-ся*;
- формотворчі суфікси минулого часу і умовного способу *-в, -л-*:
слуха-в, віри-л-а б;
- формотворчий суфікс теперішнього часу *-й-*: *гра-й-уть, зна-й-е*;
- формотворчий суфікс майбутнього часу (складна форма) *-им-*:
гриз-ти-им-еш, чу-ти-им-ете;
- усі дієприкметникові суфікси *-уч-, -ач-, -л-, -н-, -ен-, -т-, -м-, -ом-*:
сяй-уч-ий, змерз-л-ий, незбори-м-ий, поши-т-ий;
- усі дієприслівникові суфікси *-учи, -ачи, -вши, -ши*: *взя-вши-сь, збирай-учи*;
- суфікси дієслівних форм на *-н-о/ -т-о*: *сказа-н-о, прожи-т-о*;
- усі родові та особові закінчення дієслів: *каж-уть, зимува-л-а*.

ВВ! Щоб правильно визначити морфемну структуру дієслова, потрібно аналізувати його у контексті. Наприклад: *носить*:

1. Він носить (форма теп. часу, *-ить* флексія) ці джинси уже три роки і
2. Він не хоче носити (інфініт., *-и-, -ть* –суфікси) ці джинси ще три роки.

До 2 питання: **Способи творення дієслова.**

Тип дієслівного словотворення визначається словотворчою основою, в залежності від якої словотворення поділяється на кілька типів:

- відіменний (деномінальний) від іменників, прикметників, числівників, займенників;
- віддієслівний (девербальний);
- відприслівниковий (деадвербіальний);
- відвигуковий та відзвуконаслідувальний (деінтер'єктиваційний);
- утворення дієслів від службових частин мови.

Відіменне творення дієслів:

- відіменникові: *зим-+-ува-ти, бож-+-и-ти-ся, задош-+-и-ти, мірк-+-ува-ти, світ-+-а-ти*;
- відприкметникові: *кам'ян-+-і-ти, веселіш-+-а-ти, бадьор-+-и-ти-ся*;
- відчислівникові: *двой-+-і-ти, потрой-+-і-ти, подесятер-+-и-ти*;

- відзайменникові: *присвой-+-і-ти, я-+-ка-ти, ви-+-ка-ти, ти-+-ка-ти;*

Відприслівникові дієслова утворюються значно рідше:

зак-+-ува-ти, рачк-+-ува-ти, дарм-+-ува-ти, переінакш-+-и-ти.

Зрідка творяться дієслова додаванням до **службових слів** дієслівних афіксів (префіксів, суфіксів, постфіксів):

за-+-нехай-+-а-ти, роз-+-ні-+-ка-ти-ся, так-+-а-ти.

Чимало дієслів утворилося від **інтер'єктивних слів** (вигуків, звуконаслідувань):

гей-+-ка-ти, му-+-ка-ти, кахи-+-ка-ти, курли-+-ка-ти, ква-+-ка-ти, рип-+-і-ти, плюск-+-а-ти, клац-+-а-ти.

Найбільш поширеним афіксом у відіменному та відприслівниковому словотворі є **суфікс**:

-о-: *кол-+-о-ти, мол-+-о-ти, бор-+-о-ти;*

-а-: *сідл-+-а-ти, біліш-+-а-ти, кращ-+-а-ти;*

-и-: *біл-+-и-ти, бадьор-+-и-ти, молод-+-и-ти, зл-+-и-ти, серд-+-и-ти;*

-і-: *розум-+-і-ти, мужн-+-і-ти, стар-+-і-ти, чорн-+-і-ти, подвой-+-і-ти;*

-ну-: *в'я-+-ну-ти, терп-+-ну-ти, мок-+-ну-ти, мерз-+-ну-ти, кис-+-ну-ти;*

-ка-: *ай-+-ка-ти, няв-+-ка-ти, затур-+-ка-ти;*

-ича-: *інтимн-+-ича-ти, паясн-+-ича-ти;*

-ува-: *підпис-+-ува-ти, збільш-+-ува-ти, погірш-+-ува-ти, підкош-+-ува-ти;*

-овува-: *організ-+-овува-ти, переформат-+-овува-ти;*

-ізува-, -изува-: *популяр-+-изува-ти, актив-+-ізува-ти;*

-фікува-: *місти-+-фікува-ти, моди-+-фікува-ти;*

Актуальним є також комбінований спосіб дієслівного словотвору:

суфіксально-постфіксальний: *пих- (х/ш) + -а-ти- + -ся;*

горт- + -и-ти- + -ся;

префіксально-суфіксально-постфіксальний:

ви- + -каблук- (к/ч) + -ува-ти- + -ся,

при- + дур'-(р/р') + -ува-ти- + -ся.

Віддієслівне творення.

Нові дієслова утворюються шляхом додавання до уже існуючих дієслівних основ суфіксів, префіксів, постфіксів та різноманітних комбінацій цих афіксів.

Варто нагадати, що в нашій мові є чимало питомих українських дієслів, які мають **архаїчну основу**, тобто основа і корінь у них тотожні: *да-ти, пи-ти, ми-ти, ли-ти, би-ти, їс-ти, бу-ти, жи-ти, м'я-ти, жа-ти, біг-ти, ляг-ти* тощо. Словотвір таких дієслів не визначається, натомість зазначаємо, що це **питомі українські дієслова з непохідною основою.**

Надзвичайно продуктивними для утворення нових дієслів є **суфікси**:

-ува-: *переміш-+-ува-ти, розказ-+-ува-ти, перепил'-+-ува-ти*;
-оті-: *гурк-+-оті-ти, бульк-+-оті-ти*;
-ота-: *бульк-+-ота-ти, гурк-+-ота-ти*;
-ну-: *грюк-+-ну-ти, чх-ну-ти, бовк-ну-ти*;
-ону-: *греб-+-ону-ти, різ-+-ону-ти*;
-ену-: *дрем-+-ену-ти, стреп-+-ену-ти*;
-ва-: *да-+-ва-ти, бу-+-ва-ти, випи-+-ва-ти*;
- демінутивні суфікси (-к-, -очк-, -ус-, -оньк-, -ун-): *спатки, спаточки, питоньки, спатусі, спатуні*. Зверніть увагу, що демінутивні суфікси входять у структуру інфінітивних суфіксів: *спа-т(-к-)и, їс-т(-оньк-)и*.

ВВ! У жодному разі словотвірними афіксами не виступають формотворчі суфікси дієслова (-ти (-ть), -й-, -л-, -в, -им-), дієприкметникові та дієприслівникові суфікси, оскільки вони утворюють лише нову форму дієслова (форму минулого часу, форму інфінітива тощо).

Окремі дієслова творяться **постфіксальним способом**: до основи дієслова додається постфікс -ся (-сь), при цьому обов'язково змінюється значення дієслова: *носи-ти- + -ся, дістава-ти- + -ся, слуха-ти- + -ся*.

Однак найбільш продуктивним є **префіксальний спосіб** творення нових дієслів:

в- / у- (уві-): *у-+бігти, уві-+ходити*;
від- (віді-, од-, оді-): *віді-+грати, від-+чинити, од-+крутити*;
ви-: *ви-+жити, ви-+просити*;
до- (ді-): *до-+читати, ді-+ждати*;
з- (зі-, зо-, із-, ізі-, іс-, с-): *зо-+статися, із-+ловити, іс-+ходити*;
за-: *за-+рахувати, за-+писати*;
на-: *на-+казати, на-+співати*;
над- (наді-, надо-): *над-+ходити, наді-+слати, надо-+лужити*;
о- (об-, обі-): *о-+писати, обі-+звати, об-+мастити*;
пере-: *пере-+робити, пере-+писати*;
перед-: *перед-+бачити, перед-+вістити*;
під- (піді-): *під-+лізти, піді-+слати*;
по- (пі-): *по-+казати, піти (пі-іт-ти від д.-р. по-ид-ти)*;
попо-: *попо-+їсти, попо-+ходити*;
при-: *при-+ворожити, при-+душити, при-+жити*;
про-: *про-+писати, про-+мовити, про-+жити*;
роз- (розі-): *роз-+казати, роз-+малювати, розі-+рвати*.

Зверніть увагу на розрізнення формотворчих та словотворчих префіксів: *о-женити* (формотв.) і *о-жити* (словотв.), *з-робити* (формотв.) і *з-жити* (словотв.) – значення префікса можна визначити лише з мінімального контексту.

Ряд дієслівних основ не поєднуються з префіксами взагалі – це:

- дієслова іншомовного походження: *атакувати, іронізувати*;
- однократні дієслова із суфіксом -ну-, -ону-: *бовкнути, гаркнути*;
- деякі одновидові дієслова недоконаного виду: *хибувати, жаріти, глибочіти, гібіти*.

Окремі дієслова (переважно релігійної тематики) утворилися за допомогою основоскладання: *зловтішатися, верховодити, умиротворити, боготворити, увіковічнити, змилосердитися, благовістити, благословити*.

ВВ! Щоб правильно виконати словотвірний аналіз дієслова, потрібно поставити його у початковій формі (інфінітив), зберігаючи видову форму.

Тема 2: ДІЄПРИКМЕТНИК, ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ НА -Н-О (-ЕН-О)/ -Т-О, ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОКРЕМІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ

СПИСОК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч. посібник. 3-тє вид., переробл., доповн. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016. 184 с.
2. Гнатюк Г. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові: монографія. К.: Наукова думка, 1982. 248 с.
3. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія /І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, С. Соколова; за ред. К. Городенської. К.: ВД Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
4. Горпинич В. Морфологія української мови: підручник. К.: Академія, 2004. 335 с.
5. Караман С., Караман О., Плющ М. Сучасна українська літературна мова: навч. посібн. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
6. Коць Л. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. К. 1964.
7. Лаврінець О., Симонова К., Ярошевич І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. К.: НАУКМА, 2019. 524 с.

Додаткова

1. Антоненко-Давидович Б. Про дієприкметники та дієприслівники. *Урок української*. 2008. № 3-4.
2. Венжинович Н. Сучасна українська літературна мова: навчальний посібн. 3-тє вид., випр., доповн. К.: Знання, 2008. 304 с.
3. Гнатюк Г. Ад'єктивація дієприкметників у сучасній українській літературній мові. *Мовознавство*. 1983. № 1.
4. Гнатюк Г. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. К., 1982.

5. Гнатюк Г. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській літературній мові. *Мовознавство*. 1980. № 4.
6. Карп'юк М. Структурні варіанти дієприкметників та їх співвіднесеність з прикметниками. *УМЛШ*. 1988. № 11.
7. Кучеренко І. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови. *Мовознавство*. 1967. № 4.
8. Сасинович Е. Дієприслівники в сучасній українській мові. К., 1963.
9. Середа Ф. Активні дієприкметники теперішнього часу. *Рідне слово* (Питання мовної культури). Вип. 5. К. 1971.
10. Сучасна українська мова. Морфологія: підручник / Л. Алексієнко, О. Зубан, І. Козленко; КНУ. К. : Знання, 2013. 504 с.
11. Сучасна українська мова / За ред. О. Пономарева. К.: Либідь, 2001. 399с.
12. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. та ін. К.: Українська енциклопедія, 2000. 750 с.
13. Чукіна В. Граматика української мови в таблицях і схемах: довідкове вид. К.: Логос-М, 2019. 130 с.
14. Чукіна В., Почтаренко О., Почтаренко Г. Український правопис у таблицях, схемах, коментарях: довідк. видання. К: Логос-М, 2019. 176с.
15. Цілина М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посібн. для дистанц. навчання. К.: Ун-т «Україна», 2008. 215 с.
16. Ющук І. Опрацювання теми „Дієприкметник”. *Українська мова і література в школі*. 1971. № 11.

ПРАКТИЧНІ ПОСІБНИКИ

1. Богдан М., Власенко В., Конторчук Г. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналізи: навчально-методичний посібник. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2001. 135 с.
2. Варзацька Л. Формування мовних компетентностей учнів 5-7 класів на уроках української мови: метод. посібник. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2018. 168 с.
3. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Практикум. Ч.2. Тернопіль: Навч. книга– Богдан, 2002. 48 с.
4. Добролюбова Г. Методичні рекомендації до практичних занять із сучасної української літературної мови (Морфологія. Дієслово та його форми. Службові частини мови). Житомир: Вид-во ЖДУ, 2021.   с.
5. Мединська Н. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ з морфології: навч. посібник. Тернопіль: Навч. книга–Богдан, 2007. 184 с.
6. Плющ М., Леута О., Гальона Н. Сучасна українська мова: збірник вправ. К.: Вища школа, 1995. 285 с.
7. Прус В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Зразки розборів. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2011. 176 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe

Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://pidruchniki.ws/>.

Бібліотека Гумер [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gumer.info/>

Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.dnrb.gov.ua.

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/morfologija_i_pravopis/per_ekhidni_i_neperekhidni_dieslova/6-1-0-117

<https://school.home-task.com/slovotvir-diyeslova/>

<https://studfile.net/preview/5056043/page:9/>

<https://studfile.net/preview/2425929/page:21/>

http://irbisbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vznu_fi_2012_1_91.pdf

1. **Дієприкметник** як окрема дієслівно-іменна форма. Двоїстий характер дієприкметників.

1.1. Склад і творення дієприкметників.

1.2. Перехід дієприкметників до класу інших частин мови (ад'єктивація, субстантивація).

1.3. Стильова та частотно-функціональна специфіка дієприкметникових форм сучасної української мови (історичний коментар).

2. **Дієслівні форми на -н-о (-ен-о)/ -т-о.**

3. **Дієприслівник** як окрема дієслівно-прислівникова форма.

Загальна характеристика дієслівних та прислівникових ознак.

3.1. Походження дієприслівників.

3.2. Питання про другорядний присудок.

3.3. Перехід дієприслівника до класу інших частин мови (адвербіалізація).

3.4. Особливості використання дієприслівникових зворотів.

Дієприкметник, дієприслівник та дієслівні форми на -н-о (-ен-о)/ -т-о є окремими формами дієслова. Вони мають певне лексичне значення,

граматичні категорії дієслова, прикметника або прислівника, а також власні ознаки.

1. Дієприкметник як окрема дієслівно-іменна форма.

Двоїстий характер дієприкметника.

Серед дієслів є форми, що одночасно виконують функції двох частин мови – дієслова та прикметника. Їх називають дієприкметниками:

(„Україні”) *В букварях ти наряджена і заспідничена,
Поворозками зв'язана, ледве жива,
На обличчі тремтить в тебе радість позичена,
На губах скам'яніли казенні слова* (В. Симоненко).

Дієприкметник – це дієслівна форма, що виражає ознаку предмета, пов'язану з дією або станом цього предмета (А. Кващук).

Дієприкметник визначається як неособова, не дієвідмінювана форма, в якій морфологічні значення часу, виду і стану поєднуються з прикметниковими формами роду, числа і відмінка (А. Грищенко).

Дієприкметник – вербоїдна, недієвідмінювана форма, що означає дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника (В. Горпинич).

Дієприкметник – змінне, похідне від дієслівних часових форм граматичне утворення, вербоїд, якому властиві ознаки дієслова і прикметника (Г. Гнатюк).

Термін *дієприкметник* в українському мовознавстві закріпився після виходу „Українського правопису” (1933), а до того в українських граматиках уживалися: *дієприложник, прикметник часівниковий, причасник, дієслівний прикметник*.

На сьогодні в морфології сформувалося декілька поглядів на категоріальне значення дієприкметника – від визначення його як прикметника до виокремлення в самостійну частину мови. Так, наприклад:

- О. Пешковський розглядає дієприкметник як змішану частину мови;
- В. Виноградов – як проміжну між дієсловом і прикметником гібридну дієслівно-прикметникову форму;
- В. Богородицький, Л. Булаховський, І. Кучеренко, І. Вихованець, А. Грищенко, Ю. Шевельов – як віддієслівний прикметник;
- О. Потебня, М. Жовтобрюх, В. Русанівський – як атрибутивну форму дієслова;
- в граматиці російської мови В. Бабайцевої та Л. Чеснокової (1988) дієприкметник виокремлено в самостійну частину мови.

Безумовно, погляди усіх мовознавців аргументовані, але не є абсолютно вмотивовані, оскільки лінгвісти применшують роль чи то дієслівних, чи то прикметникових ознак залежно від своєї наукової теорії.

Ми ж визначаємо дієприкметник як атрибутивну дієслівну форму, що передає дію або стан як динамічну ознаку предмета, і має ознаки дієслова та прикметника, а також власні ознаки.

Г. Гнатюк у своїй монографії підкреслює, що „поєднуючи особливості дієслова і прикметника, дієприкметники відзначаються подвійною природою на всіх рівнях мови”.

Як дієслово, дієприкметник має морфологічні категорії виду, часу, не/перехідності, стану.

Як прикметнику, йому властиві морфологічні категорії роду, числа, відмінка, дієприкметник також виражає ознаку (але не постійну, а динамічну) і відповідає на питання *який?*, виконує синтаксичну функцію означення, а за умови субстантивації – роль підмета або додатка. Наприклад:

Ужалений змією боїться і вірьовки;

дієслівні ознаки: від перехідного дієслова доконаного виду, минулий час, пасивний стан;

прикметникові ознаки: *який?* (контекстуально – *хто?*), однина, чоловічий рід, називний відмінок; підмет.

Дієслівні ознаки дієприкметника.

Дієприкметники утворюються лише на основі дієслів і мають тотожне з ними значення: *вишити* – *вишитий*; *змерзнути* – *змерзлий*.

Вид. Вид дієприкметника співвідноситься з видом того дієслова, від якого конкретний дієприкметник утворений:

- недоконаний вид: *точити* – *точений*; *виточувати* – *виточуваний*;
- доконаний вид: *виточити* – *виточений*; *розселити* – *розселений*.

Перехідність. Не/перехідність дієприкметників залежить від дієслів, основа яких утворює дієприкметникові форми:

- неперехідні: *згоріти* – *згорілий*, *лежати* – *лежачий*;
- перехідні: *танцювати* – *танцюючий*, *прожити* – *прожитий*.

Час. Дієприкметники є виразниками здійсненої або здійснюваної ознаки предмета за дією, і відповідно до цього вони мають значення:

- теперішнього часу: *синіючий на небосхилі*, *вражаючий уяву*;
- минулого часу: *прочитані рядки*, *порожевіле обличчя*, а також
- аналітичну форму майбутнього часу: *стаття буде надрукована*, *слова будуть сказані*.

Деяким дієприкметникам (залежно від контексту) властива двочасовість (теперішній і минулий час): *накреслювані плани*, *перероблювані продукти*, *заперечувана гіпотеза*, *опалюване приміщення* (індикатором є суфікс -ува-).

Стан. Дієприкметники зберігають дієслівну категорію стану – активний та пасивний.

Активний стан дієприкметника означає, що носієм дії та ознаки є сам предмет: *стилізуючий орнамент, половіючі жита, зніяковілий хлопчик*.

Дієприкметники активного стану мають форму теперішнього (*палаючі ліси*) та минулого часу (*зів'яла билинка*).

Пасивний стан дієприкметників вказує, що носієм ознаки є один предмет, а виконавцем інший: *збудована школа [кимось], вишита сорочка [кимось]*.

Діючий суб'єкт-виконавець при пасивних зворотах виражається формою орудного відмінка: *вкриті [листям] стежки, стилізований [художником] візерунок, припорошена [снігом] земля*.

Дієприкметникам пасивного стану властива форма минулого часу (*вимитий посуд*) та аналітична майбутнього (*будуть намальовані пейзажі*).

Так само, як і дієслова, дієприкметники можуть керувати залежними словами: *накреслений олівцем ескіз, керований фахівцем колектив*.

Прикметникові ознаки.

Семантика. Дієприкметники також називають ознаку предмета (але не постійну, як прикметник: *вишневі сади*), а динамічну, процесуальну: *відцвітаючі сади, забур'янені околиці*.

Граматичні ознаки роду, числа та відмінка у дієприкметнику збігаються із граматичними формами і словозміною прикметника:

відмінок	прикметник		дієприкметник	
називний	<i>травнев-ий</i>	<i>ніжн-а</i>	<i>прожит-ий</i>	<i>половіюч-а</i>
родовий	<i>травнев-ого</i>	<i>ніжн-ої</i>	<i>прожит-ого</i>	<i>половіюч-ої</i>
давальний	<i>травнев-ому</i>	<i>ніжн-ій</i>	<i>прожит-ому</i>	<i>половіюч-ій</i>

Характерно, що дієприкметники чоловічого роду не мають короткої форми, як це властиво прикметникам (*позеленілий – зелен*), а от повну нестягнену форму вони зберігають (*вишита хрестиком сорочка*).

Синтаксична функція:

- означення. Дієприкметник найчастіше виступає у ролі узгодженого означення: *Розрубане вікно – з укропу у Європу* (Л. Костенко).

Синтаксичну функцію означення виконує також дієприкметниковий зворот (дієприкметник із залежними словами): *Сади, омиті музикою згадок, ковтають пил міжселищних доріг* (Л. Костенко).

- присудок. Дієприкметник може виступати іменною частиною складеного присудка: *Я зіткана з печалі* (Л. Костенко); *Чорна ніч інкрустована ніжністю* (Л. Костенко).

- підмет або додаток. Субстантивуючись, дієприкметник виконує властиві для іменника синтаксичні функції – підмета і додатка: Минуле вмерзає в кригу (Л. Костенко); Битий небитого везе (Присл.).

Власне дієприкметникові ознаки.

Процесуальна ознака за дією в часі. На відміну від постійної ознаки прикметника дієприкметник виражає ознаку динамічну, процесуальну: *колючий куш – колючий руки предмет; терпляча дитина – терплячий злидні жебрак*.

Суфікси дієприкметника, що характерні лише для цієї дієслівної форми:

-уч- (*благай-уч-ий*), -ач- (*леж-ач-ий*); -л- (*пожовк-л-ий*); -т- (*уми-т-ий*); -ен- (*змін-ен-ий*); -н- (*написа-н-ий*), -м- (*незборимий, несходимий*), -ом- (*Удома і солома їдома*).

Саме ці власне дієприкметникові ознаки були одним із аргументів при кваліфікації дієприкметника як самостійної частини мови окремими російськими (Л. Чеснокова, В. Бабайцева) та українськими (Д. Овсянко-Куликовський) мовознавцями.

1.1. Склад і творення дієприкметників.

Усі дієприкметники в українській мові мають форму активного чи пасивного стану, і відповідно до цього розглядається спосіб формотворення.

Активні дієприкметники.

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основ теперішнього часу перехідних та неперехідних дієслів недоконаного виду + суфікси -уч-, -ач-:

ріж-уть – ріж +-уч-ий; поглинай-уть – поглинай- +-уч-ий;

леж-ать – леж+-ач-ий; скрипл-ать – скрипл-+-ач-ий;

У салон літака не можна заносити колючі та ріжучі предмети.

З гомо сапієнс людина перетворилася на 'істоту сидячу, жуючу і мало сплячу' (О. Скиталінська).

Активні дієприкметники на -уч- / -ач- сучасній українській мові **не властиві**, як правило, це – кальки з російської мови: *гинучий, трудящий, керуючий* або старослов'янізми: *алчущі, жаждущі*.

Українські мовознавці 20-их років ХХ ст. (Курило, Сулима, Гладкий, Світличний та ін.) виступали проти вживання активних дієприкметників теперішнього часу на -чий. Вони підкреслювали, що ці форми було впроваджено в літературну мову (особливо у термінологію) в добу суцільної русифікації і терору.

Знавці українського слова (М. Світличний, О. Пономарів, В. Яворівський, М. Волощак, І. Ющук, Є. Чак) пропонують суцільну заміну таких зросійщених форм активних дієприкметників теперішнього часу:

- дієприкметниками минулого часу: *відстаючий – відсталий;*

- прикметниками: *руйнуючий – руйнівний, пануючий – панівний*;
- іншими прикметниками: *оточуючий – навколишній, ведучий – провідний*;
- іменниками: *поступаючий – абітурієнт, завідуючий – завідувач*;
- підрядними конструкціями: *хлопчик, що біжить; діти, які співають*.

Активні дієприкметники минулого часу виражають таку ознаку дійового предмета, розвиток якої закінчився раніше дії дієслова-присудка. Вони утворюються від основ інфінітива неперехідних дієслів доконаного виду додаванням суфікса *-л-*:

посиві-ти – посиві- +л-ий, змок-ну-ти – змок- +л-ий, схуд-ну-ти – схуд- +л-ий.

Усі дієслова, що стали твірною основою для активних дієприкметників минулого часу, обов'язково уживаються з префіксом.

При творенні дієприкметникових форм дієслівний суфікс *-ну-* випадає: *змерз-ну-ти – замерз- +л-ий*.

Реліктові форми дієприкметників із суфіксами *-ш-(ий)*, *-вш-(ий)* в сучасній українській літературній мові не вживаються. Найчастіше вони замінюються описовою формою: *бувний – той, хто був; перемігший – той, що переміг*.

Пасивні дієприкметники.

Пасивні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета. Вони мають форму минулого часу, яка утворюється додаванням до основи інфінітива переважно перехідних дієслів певних суфіксів *-н-*, *-ен-*, *-т-*: *сказа-ти – сказа- +н-ий; скос-и-ти – скош- +ен-ий; розби-ти – розби- +т-ий*.

Дієприкметники пасивного стану також утворюються від інфінітивних основ окремих неперехідних дієслів: *улеж-н-ий, усміх-н-ий, окрил-ен-ий, заспа-н-ий*.

Суфікс *-н-* додається до основи, що закінчується на *-а*: *написа- +н-ий; розвія- +н-ий*.

Якщо інфінітивна основа містить тематичний суфікс *-ува-*, то при творенні дієприкметників цей суфікс зберігається, але в наголошеній позиції початкове *у > о*: *адресува-ти – адресо́ва- +н-ий; розцяцькува-ти – розцяцько́ва- +н-ий*, проте порівняйте: *переказува-ти – перека́зува- +н-ий; виконува-ти – вико́нува- +н-ий*.

Суфікс *-ен-* стоїть після основи на приголосний: *принес- +ен-ий; перевір- +ен-ий; загой- +ен-ий*.

При творенні дієприкметників цього різновиду відбуваються чергування голосних основи інфінітива *-и-*, *-і-* // *ѣ*: *поміт-и-ти – поміч-ѣ- +ен-ий*.

Творення дієприкметників з інфінітивною основою на *-и* + *-ен-* супроводжується зміною кінцевого приголосного основи:

д // дж: *нагромадж-ен-ий, спорудж-ен-ий*;

зд // ждж: *виїждж-ен-ий, заїждж-ен-ий*;

г, з // ж: *запряж-ен-ий, збереж-ен-ий*;

с // ш: *прош-ен-ий, погаш-ен-ий*;

к, т // ч: *викоч-ен-ий, печ-ен-ий*;

ст // щ ([шч]): *прощ-ен-ий, випущ-ен-ий*.

Якщо кінцевий основи інфінітива закінчується на губний *б, п, в, м, ф*, то перед суфіксом *-ен-* з'являється епентетичний *л* – *бл, пл, мл, вл, фл*: *улюбл-ен-ий, розграфл-ен-ий, купл-ен-ий, забарвл-ен-ий, зловл-ен-ий, оформл-ен-ий*. **-Л-** **входить до складу попередньої морфеми і у жодному разі не виділяється як окремий суфікс.**

У суфіксах пасивних дієприкметників пишеться лише *е, є* (а не *и, і*): *заклеї-ти* – *заклеєний*; *підсини-ти* – *підсинений*; *розбуди-ти* – *розбуджений*.

У суфіксах пасивних дієприкметників *н* ніколи не подвоюється: *зраджений, сказаний, виважений, змушений*: *Несказане* (дієприкметник) *лишилось несказаним* (прикметник) (Л.Костенко).

Суфікс *-т-* додається до односкладних інфінітивних основ на *и, і, а, у, ер*: *вили-+-т-ий, вим'я-+-т-ий, розтер-+-т-ий, почу-+-т-ий*.

Якщо основа інфінітива закінчується на суфікси *-о-, -ну-*, то можуть утворюватися пасивні дієприкметники із суфіксами *-ен-, -т-*: *мел-ен-ий і моло-т-ий, кол-ен-ий і коло-т-ий, загорн-ен-ий і загорну-т-ий*.

Пасивні дієприкметники із значенням майбутнього часу утворюються додаванням до пасиву минулого часу допоміжного дієслова *бути* в особовій формі майбутнього часу: *слова будуть сказані; лист буде написаний*.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу із суфіксом *-м-, -ом-* в українській літературній мові не вживаються. Вони зрідка зустрічаються у фольклорі, а також у творах художньої літератури: *Удома і солома їдома; Ніким не переходимий Сиваш* (Олесь Гончар);

Я ради цього ладна жити, всі інші хай проходять мимо, аби в просторах не згубить одне, своє, неповториме (Л. Костенко).

Запишіть і запам'ятайте формотворчі афікси дієприкметників:

стан / час	теперішній час	минулий час	майбутній час
активний стан			
пасивний стан			

1.2. Перехід дієприкметників до класу інших частин мови (ад'єктивація, субстантивація).

Дієприкметники можуть втрачати дієслівні ознаки часу, виду, стану, а також здатність керувати іменниками. У такому випадку вони

виражають постійну, сталу ознаку предмета і нічим не відрізняються від прикметника: *відсталий погляд, колючий дріт, битий посуд; Сидить просмолена ворона в береті сонця набакир* (Л. Костенко).

Це явище називається ад'єктивацією дієприкметників.

Частина давніх дієприкметників зовсім відокремилася від свого питомого класу слів та стали прикметниками, і лише суфікс -л- вказує на колишню приналежність: *чах-л-ий, щуп-л-ий, тух-л-ий, кис-л-ий, рос-л-ий, дох-л-ий, пух-л-ий, рих-л-ий*.

Перехід дієприкметників до класу прикметників супроводжується такими ознаками:

- вони вказують на постійну ознаку, рису, якість: *стомлене обличчя, перелякані очі, зосереджений погляд*;

- прикметники, на відміну від дієприкметників, не керують непрямыми відмінками і при них не вживаються пояснювальні слова:

тертий на тертці хрін – тертий калач; смажена в олії риба – смажені пиріжки; відкрите на полі бою забрало – відкрите обличчя; виховані в садку діти – виховані учні; начитаний диктором текст – начитаний студент;

- в окремих випадках дієприкметники і прикметники різняться морфемною будовою (суфіксами): *блиск-а-й-уч-і громовиці – блиск-уч-ий виступ; визнач-ен-а доля – визнач-н-ий поет; неперемож-ен-а армія – неперемож-н-а ідея*;

- іноді дієприкметники відрізняються від прикметників наголосом: *пе'чений* (дієпр.) – *пече'ний* (прикм.), *ва'рений* (дієпр.) – *варе'ний* (прикм.), *у'чений* (дієпр.) – *уче'ний* (прикм.).

Невелика група дієприкметників (із зазначених вище причин) ситуативно перейшла до класу іменників: *вчений, поранений, атакуючий*. Явище субстантивації (конверсії) спостерігається у таких прикладах: *Судженого і конем не об'їдеш* (Присл.); *Береженого і Бог береже* (Присл.); *В переможних боях теж бувають полеглі* (Л. Костенко); *Битий небитого везе*.

1.3. Сильова та частотно-функціональна специфіка дієприкметникових форм сучасної української літературної мови (історичний коментар).

Питання для самостійного опрацювання.

2. Дієсловні форми на -н-о (-ен-о)/ -т-о.

У сучасній українській мові часто вживаються невідмінювані слова на -н-о (-ен-о)/ т-о:

Хай буде все небачене побачено.

Хай буде все пробачене пробачено.

Хай буде вік прожито як належить.

На жаль, від нас нічого не залежить (Л. Костенко).

На сьогодні мовознавці по-різному визначають статус таких дієслівних форм на *-н-о (-ен-о)/ -т-о*:

- особливий вид пасивних дієприкметників (В. Русанівський, М. Леонова, Н. Марчук);
- присудкові (предикативні) форми (М. Плющ);
- безособові форми (А. Кващук, В. Токар);
- окрема дієслівна форма на *-но/-то* (В. Горпинич).

За походженням – це колишні короткі дієприкметники пасивного стану минулого часу середнього роду однини, що в називному відмінку мали закінчення *-о*: *забуто, сказано, посаджено*. Як правило, вони мають значення 'кимось щось зроблено'. Згодом ця дієприкметникова форма перестала змінюватися за відмінками і скам'яніла. Така незмінна форма набула нової синтаксичної функції – ролі присудка в односкладному безособовому реченні.

Дієслівні форми на *-н-о (-ен-о)/ -т-о* мають спільні ті відмінні риси з пасивними дієприкметниками.

Спільне:

- утворилися від інфінітивної основи тільки перехідних дієслів: *сказа-н-о, забу-т-о, вимрія-н-о, задума-н-о*;
- наявність суфікса *-н-, -ен-, -т-* у дієслівній формі: *виши-т-о, придума-н-о, мовл-ен-о, списа-н-о*;
- керування формами давального та орудного відмінків: *перевірений / перевірено вчителем* (О.в.); *куплений / куплено дітям* (Д.в.)
- наявність форми минулого часу: *складений, складено* (мин. час);
- синтаксична функція присудка у реченні: *Трава була скошена і Сіно було висушено*.

Відмінні ознаки:

- відсутня парадигма відмінювання;
- не виконують функції означення;
- дієслівні форми на *-н-о (-ен-о)/ -т-о* виконують тільки роль присудка і тільки в односкладних реченнях, а дієприкметники пасивного стану – присудка, означення, додатка та підмета (при конверсії);
- мають суфікс *-о* (колишнє закінчення *-о*);
- керують додатками у формі знахідного відмінка: *книги складено*.

Таким чином, хоча й дієслівні форми на *-н-о (-ен-о)/ -т-о* виникли на базі коротких пасивних дієприкметників середнього роду, проте вони втратили дієприкметникові ознаки і набули **власні ознаки**: невідмінюваність, окрему синтаксичну функцію, власний морф (суфікс) *-о*, тобто втратилися атрибутивні і значно посилилися дієслівні ознаки з підкресленням результативності дії, що поширилася на якийсь об'єкт.

Це свідчить про неможливість розгляду їх у складі дієприкметників. Ознака невідмінюваності зближує форми на *-н-о (-ен-о)/ -т-о* з невідмінюваною формою дієслова (дієприслівником) та незмінною частиною

мови (прислівником), проте вони відрізняються синтаксичною функцією (обставина).

Синтаксична функція (присудок у безособовому реченні) зближує дієслівні форми на *-н-о (-ен-о)/ -т-о* із станівником (словами категорії стану): *Вправу виконано* і *У кімнаті затишно*.

Наведені вище відмінності відокремлюють дієслівні форми на *-н-о (-ен-о)/ -т-о* від форм пасивних дієприкметників. Отже, це окрема, самостійна дієслівна форма поряд з інфінітивом, особовими та родовими дієсловами, дієприкметником та дієприслівником.

3. Дієприслівник як окрема дієслівно-прислівникова форма. Загальна характеристика дієслівних та прислівникових ознак.

Українське дієслово має ще одну форму, яка поєднує ознаки дієслова та прислівника. Це – дієприслівник:

По райдузі уже дорослих снів

Іду в минуле, загубивши стежечку (В. Крищенко);

Мої думки печальні, ніби клоуни,

Що, сміючись, розмазують сльозу (Л. Костенко).

Дієприслівник – це дієслівна форма, що виражає додаткову, не здатну до самостійного функціонування, супровідну до фінітного (суб'єктного) дієслова дію (М. Леонова).

Дієприслівником називається незмінна дієслівна форма, яка позначає дію або стан як ознаку іншої дії або стану, зберігаючи дієслівні морфологічні категорії виду і часу (А. Грищенко).

Дієприслівник – незмінне, похідне від дієслівних часових форм граматичне утворення (вербоїд), якому притаманні ознаки дієслова і прислівника (І. Вихованець).

Дієприслівник – вербоїдна невідмінювана форма дієслова, яка означає додаткову дію як обставину протікання головної (В. Горпинич).

В україністиці дієприслівник розглядають як:

- дієслівне утворення (В. Русанівський, А. Грищенко);
- гібридну дієслівно-прислівникову категорію (В. Виноградов, О. Пешковський, О. Селіванова);
- віддієслівний прислівник (В. Богородицький, І. Вихованець);
- окрему частину мови (Д. Овсянико-Куликовський, В. Бабайцева, Л. Чеснокова);

- дієприслівник як окрема незмінна дієслівна форма, що означає другорядну дію порівняно з основною дією того самого предмета і має окремі характеристики дієслова та прислівника, а також власні ознаки (А. Кващук, В. Горпинич).

Дієслівні ознаки.

Дієприслівники утворюються лише від дієслівних основ:

лишай-уть – *лишай-учи*, *написа-ти* – *написа-вши*, *зрозумі-ти* – *зрозумі-вши*, *засмія-ти-ся* – *засмія-вши-сь*.

Спостерігається спільне лексичне значення дієслова і відповідного дієприслівника: *замести – замітаючи, вичистити – вичистивши*.

Дієслова і співвідносні з ними дієприслівники керують одними й тими ж формами іменників (займенників): *сидіти (сидячи) за партою, повірити (повіривши) приятелю, прочитати (прочитавши) роман*.

Вони сполучаються з тими ж прислівниками: *сидіти (сидячи) тихо; піднятися (піднявшись) рвучко*.

У дієприслівниках, утворених від дієслів з постфіксом *-сь (-ся)*, цей афікс зберігається: *засмія-вши-сь, здивува-вши-сь, кусай-учи-сь, ґрунтуй-учи-сь*.

Перехідність. Категорія не/перехідності дієприслівників і твірних дієслів завжди збігається:

- перехідні: *здобувати (здобуваючи) перемогу; приготувати (приготувавши) страву;*
- неперехідні: *підніматися (піднімаючись) до вершин; взуватися (взуваючись) у черевики*.

Стан. Дієприслівники завжди зберігають стан (активний чи пасивний) того дієслова, від якого утворилися:

- активний стан: *навчати – навчаючи; одягати – одягаючи;*
- пасивний стан: *навчатися – навчаючись; одягатися - одягаючись*.

Вид є найвиразнішою морфологічною дієслівною ознакою. Залежно від виду вихідного дієслова розрізняють вид дієприслівників:

- недоконаний вид: *сміючись, вивчаючи, читавши, прохавши;*
- доконаний вид: *засміявшись, вивчивши, прочитавши, принісши*.

Дієприслівники недоконаного виду утворюються:

- додаванням до основи теперішнього часу (3 особа множини дієслова) суфіксів *-учи, -ачи*: *збирай-учи, бер-учи, робл' - ачи;*
- додаванням до основи інфінітива дієслів недоконаного виду (неозначена форма дієслова без інфінітивного суфікса *-ти /-ть*) суфіксів *-ши, -вши*: *віз-ши, ніс-ши, бра-вши*.

Дієприслівники доконаного виду утворюються від основи інфінітива дієслів доконаного виду додаванням формотворчих суфіксів *-ши, -вши*: *повіри-вши, прибіг-ши, при-готува-вши-сь, запиша-вши-сь*.

NB! Інколи у дієприслівниках визначають граматичну категорію часу (теперішній і минулий). **Однак достатніх підстав** у мовознавців (В. Русанівського, А. Грищенка, М. Жовтобрюха та ін.) **для визначення часової ознаки дієприслівника немає**, оскільки:

- по-перше: основною ознакою категорії часу є відношення дії до моменту мовлення про неї. Така ознака у дієприслівників відсутня, тому що їхня дія додаткова і означається відношенням не до моменту мовлення про неї, а до основної дії;
- по-друге: вираження одночасності чи передування дії дієприслівника залежить не від семантики самого дієприслівника, а від значення основної дії (дієслова), яким воно зумовлене;

- по-третє: відносний характер часового значення дієприслівника (а не об'єктивний час) не дає змоги виділити графему минулого часу (аргументи цитуються за В. Горпиничем).

На думку деяких граматистів (І. Вихованця, П. Кузнецова, В. Мойсієнка, А. Кващука, В. Горпинича, І. Ющука) часове значення у дієприслівника зрослося з категорією виду.

Тому доцільно говорити не про граматичну категорію часу дієприслівника, а про часові значення дієприслівника: одночасність, попередність та наступність, які зумовлені категорією виду твірних дієслів.

Так, дієприслівники недоконаного виду означають одночасність дії дієприслівника як додаткової дії з дією основною:

І радо п'є (1), здрігаючись (1) од щастя, земля краплини свіжі та сріблясті (М. Рильський). У таких дієприслівниках виділяється одночасність дії, незважаючи на те, що дієслова можуть мати форму минулого та майбутнього часу.

Дієприслівники доконаного виду означають попередність або наступність додаткової дії стосовно основної:

Стогне (2) завія до рання,

Зламавши (1) об ліс крило (Л. Костенко) (попередність);

Коло пасіки росли (1) яблуні, посхилявши (2) густе гілля на вулики (І. Нечуй-Левицький) (наступність).

І. Вихованець підкреслює, що часові значення дієприслівника „залежать від синтаксичного контексту, що витворює значення відносного часу”.

Прислівникові ознаки дієприслівника.

До прислівникових ознак належить:

- відсутність форм словозміни (нульова парадигма);
- здатність поєднуватися з опорним дієсловом способом прилягання;
- властивість бути залежним від дієслова-присудка;
- синтаксична функція обставини (способу дії, часу, місця, причини, умови).

Власне дієприслівникові ознаки.

- значення додаткової дії;
- не властиві іншим частинам мови і дієслівним формам суфікси:
-учи, -ачи, -ши, -вши.

3.1. Походження дієприслівників.

Термін *дієприслівник* увели в граматику С. Смаль-Стоцький і Ф. Ґартнер („Руска граматика” (1893).

Дієприслівник, порівняно з іншими частинами мови, є відносно новим утворенням.

В українській мові дієприслівники походять від коротких активних дієприкметників теперішнього і минулого часу, проте у давньоруській мові були лише зародки цих форм.

Придієслівне вживання коротких активних дієприкметників призвело до втрати узгодження з підметом і здатності змінюватися.

Як результат, в українській мові закріпилися давні дієприкметникові форм на *-ши, -чи*: *кажучи, повіривши*. Однак, в художній літературі XIX ст. можна зустріти форми дієприслівника на *-а*: *Не співає чорноброва, стоя під вербою* (Т. Шевченко).

В окремих закарпатських, північних, південно-західних говірках, а також у фольклорі збереглася давня форма дієприслівників (колишніх дієприкметників) теперішнього часу на *-а*: *ходя, сидя, глядя*. У сучасній літературній мові такі форми є позанормативними.

3.2. Питання про другорядний присудок.

Дієприслівники виражають такі дії (стани), якими супроводжується виконання основних дій (станів), позначуваних дієслівними формами. У науковій літературі зустрічаються твердження про те, що дієприслівники можуть виступати у ролі другорядного присудка (О. Шахматов, В. Русанівський, В. Горпинич).

Подібна аргументація ґрунтується на тому, що речення, до складу яких входять дієприслівники, легко трансформуються. Тобто, якщо речення з дієприслівником або дієприслівниковим зворотом може бути без зміни основного змісту перетворене на синтаксичну конструкцію з двома однорідними присудками, то дієприслівник вважається другорядним присудком: *Все зраділо, співаючи дню...* (Панас Мирний) – *Все зраділо і співає дню*.

Однак, на думку І. Вихованця, позиція присудка визначається щодо позиції підмета, і обидва головні члени речення є взаємозалежними, а дієприслівник лише виконує другорядну роль у реченні. Взагалі, вчений вважає дієприслівник синтаксичним і морфологічним прислівником.

Класична позиція щодо синтаксичної ролі дієприслівника – це роль обставини, у якій виступає дієприслівник чи дієприслівниковий зворот:

Чому ліси чекають мене знову,

На щит піднявши сонце і зорю (Л. Костенко);

...І день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий (Панас Мирний).

3.3. Перехід дієприслівників до класу інших частин мови.

Залежно від синтаксичного контексту дієприслівники можуть втрачати дієслівні ознаки і переходити в інші частини мови (прислівники, прийменники, сполучники).

Прислівники. Найчастіше до класу прислівників (явище адвербіалізації) переходять дієприслівники недоконаного виду, які утворилися від основи теперішнього часу на *-учи, -ачи*:

Читати лежачи шкідливо; Цю вправу виконують сидячи.

Рідше прислівниками стають дієприслівники доконаного виду із суфіксами *-ши, -вши*: *Гай стояв замріявшись.*

Дієприслівники, перейшовши до класу прислівників, втрачають дієслівні ознаки (див. вище) і посилюють прислівникові ознаки.

Прийменники. Окремі дієприслівники перейшли до класу прийменників: *включаючи, починаючи з, зважаючи на, незважаючи на: У Фонді зберігаються нотні матеріали, починаючи від 17 ст. і закінчуючи сьогоднішнім днем; Аліна, незважаючи на свій жвавий, веселий характер, читала серйозні книжки* (О. Іваненко).

Такий перехід свідчить про втрату дієприслівниками зв'язку з дієслівною парадигмою і набуття службової функції.

Сполучники. До розряду сполучників належить декілька одиниць дієприслівникового походження: *незважаючи на те що, зважаючи на те що: Хоч нікому Тоня не потурає, всякого вміє приструнчити, і все ж, незважаючи на це, малюки чомусь липнуть до неї найбільше* (Олесь Гончар).

При зміні статусу дієприслівники частково втрачають своє лексичне значення і виступають у новій синтаксичній функції, тобто служать для вираження смислових відношень між частинами складнопідрядного речення.

3.4. Особливості використання дієприслівникових зворотів.

Питання для самостійного опрацювання.

Тема 3. ПРИСЛІВНИК ЯК САМОСТІЙНА ЧАСТИНА МОВИ

СПИСОК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч. посібник. 3-тє вид., переробл., доповн. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016. 184 с.
2. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія /І. Вихованець, К. Городенська та ін. К.: ВД Д. Бураго, 2017. 752 с.
3. Горпинич В. Морфологія української мови: підручник. К.: Академія, 2004. 335 с.
4. Караман С., Караман О., Плющ М. Сучасна українська літературна мова: навч. посібн. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
5. Лаврінець О., Симонова К., Ярошевич І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. К.: НАУКМА, 2019. 524 с.

6. Чапля І. Прислівники в українській мові. Харків, 1960.

Додаткова

1. Андерш Й. Особливості адвербіалізації іменників. *Мовознавство*. 1999. № 1.
2. Безпояско О., Городенська К., Русанівський В. Граматика української мови. Морфологія. К., 1993.
3. Білоусенко П. Прислівники часу в сучасній українській літературній мові. *УМЛШ*. 1982. № 7.
4. Болюх О. Морфолого-синтаксичні особливості прислівника. *Мовознавство*. 1994. № 6.
5. Венжинович Н. Сучасна українська літературна мова. Курс лекцій. Вінниця, 2005.
6. Вербовий М. Прислівники із суфіксами *-ма*, *-ми*, *-мо* в історії української мови. *Мовознавство*. 1993. №4.
7. Гримашевич Г. Реалізація адвербіальної семантики в діалектному тексті. *Вісник ЖДУ. Філологічні науки*. 2019. Вип. 3 (91). С. 62-69.
8. Горпинич В. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К., 1999.
9. Загнітко А. Основи функціональної морфології української мови. К., 1993.
10. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Донецьк, 1996.
11. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк, 2011.
12. Німчук В. Прислівник // Історія української літературної мови. Морфологія. К., 1978.
13. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006.
14. Сучасна українська літературна мова/ За ред. А.Грищенка. К., 1997.
15. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Плющ. К., 1994.
16. Сучасна українська мова / За ред. О. Пономарева. К., 2001.
17. Уздиган І. Прислівники на *-ому*, *-и* в українській мові. *УМЛШ*. 1975. № 10.
18. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В., Тараненко О. та ін., К.: Укр. енцикл., 2000.
19. Український правопис (нова редакція). К., 2019.
20. Чукіна В. Граматика української мови в таблицях та схемах. К., 1997.
21. Чукіна В., Почтаренко О., Почтаренко Г. Український правопис в таблицях та схемах. К., 1998.
22. Ющук І. Практикум з правопису української мови. К., 1997.
23. Ющук І. Українська мова: Підручник. К., 2005.
24. Богданова Є. Історія акцентуації відприкметникових прислівників, мотивованих суфіксальними прикметниками. *Мовознавство*. 2016. №4.

ПРАКТИЧНІ ПОСІБНИКИ

1. Богдан М., Власенко В., Конторчук Г. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналізи: навчально-методичний посібник. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2001. 135 с.
2. Варзацька Л. Формування мовних компетентностей учнів 5-7 класів на уроках української мови: метод. посібник. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2018. 168 с.
3. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Практикум. Ч.2. Тернопіль: Навч. книга– Богдан, 2002. 48 с.
4. Добролюбова Г. Методичні рекомендації до практичних занять із сучасної української літературної мови (Морфологія. Дієслово та його форми. Службові частини мови). Житомир: Вид-во ЖДУ, 2021.   с.
5. Мединська Н. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ з морфології: навч. посібник. Тернопіль: Навч. книга–Богдан, 2007. 184 с.
6. Плющ М., Леута О., Гальона Н. Сучасна українська мова: збірник вправ. К.: Вища школа, 1995. 285 с.
7. Прус В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Зразки розборів. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2011. 176 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка
Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe

Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] – Режим
доступу до ресурсу: <http://pidruchniki.ws/>.

Библиотека Гумер [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
<http://www.gumer.info/>

Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О.
Сухомлинського. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: 6.
www.dnrb.gov.ua.

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: режим доступу:
<http://nbuv.gov.ua>

https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/morfologija_i_pravopis/per_ekhidni_i_neperekhidni_dieslova/6-1-0-117

<https://school.home-task.com/slovotvir-diyeslova/>

<https://studfile.net/preview/5056043/page:9/>

<https://studfile.net/preview/2425929/page:21/>

http://irbisbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vznu_fi_2012_1_91.pdf

1. Значення прислівника як частини мови, його морфологічні ознаки.
2. Синтаксична роль прислівника.

3. Класифікація прислівників за лексичним значенням.
- 3.1. Означальні прислівники. Творення ступенів порівняння якісно-означальних прислівників.
- 3.2. Обставинні прислівники.
4. Структура прислівникових основ (прислівники займенникового, іменникового, дієслівного, прикметникового, числівникового походження).
5. Перехід прислівників у службові слова.
6. Правопис та наголошування прислівників.

1. Значення прислівника як частини мови, його морфологічні ознаки.

Прислівник – це незмінна повнозначна частина мови, яка називає ознаку дії, процесу, стану та якості або вказує на обставини, за яких відбувається подія чи явище (І. Вихованець).

Прислівником називається самостійна невідмінювана частина мови, що передає ознаку дії чи стану або ступінь чи міру вияву іншої ознаки (І. Дацюк).

Прислівником називається самостійна частина мови, що виражає якісну або кількісну ознаку дії чи стану, ступінь або міру вияву іншої ознаки і доповнює значення дієслова, виражаючи різні обставини, за яких відбувається дія (О. Пазяк).

Прислівник – це повнозначна частина мови, яка об'єднує в своєму складі клас слів з загальним категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії або стану, іншої непроцесуальної ознаки або предмета (І. Уздиган).

Наприклад: добре вчитися, підніматися вгору, дуже добре вчитися, занадто швидко підніматися вгору.

Прислівник вирізняється з-поміж інших частин мови сукупністю морфологічних, словотвірних, семантичних і стилістичних особливостей. Визначальна морфологічна ознака прислівників – це відсутність словозміни й морфологічних категорій (крім ступенів порівняння якісно-означальних прислівників), лексико-граматична співвідносність з іншими частинами мови, а також наявність спеціальних афіксальних морфем, що використовуються при творенні прислівників. Лексичне значення прислівників зумовлене лексичним значенням тих частин мови, від яких він утворюється:

Не треба думати мізерно. Безсмертя є ще де-не-де (Л. Костенко).

Прислівник як самостійну частину мови виділили ще в античній граматиці. Діонісій Фракійський (2-1 ст. до н.е.) позначив його терміном *префікс при слові, префікс при дієслові*, кваліфікуючи як суто придієслівний поширювач. Таке розуміння було властиве і римським граматастам (лат. *adverbium* – *ad* – 'при' і *verbum* – 'дієслово'). Від латинської граматики цей термін перейшов до граматик європейських

мов. Українську кальку терміна *прислівник* уперше використав у 1873 році О. Партицький.

Прислівники найчастіше вживаються для вираження статичної ознаки іншої ознаки – динамічної, процесуальної, ознаки стану, тобто прислівники виступають у ролі прислівного означення. Проте це не виключає можливості вживання прислівників у значенні присудків, не пов'язаних синтаксичними зв'язками з жодним із членів речення.

2. Синтаксична роль прислівника:

- **обставина**; синтаксична особливість прислівників полягає у вираженні функції обставини:

*Я чую дощ. Він тихо плаче правду,
Що я когось далекого люблю* (Л. Костенко).

Прислівник-обставина у реченні може пояснювати:

- дієслово: *сказав спересердя; повертайся швидше*;
- прикметник: *надто серйозні помилки; абсолютно розумні міркування*;
- інший прислівник: *дуже цікаво слухати; занадто тепло одягнувся*.
- **присудок**; прислівник подібно до прикметника виступає предикативом у структурі двоскладного речення:

*Сонце низенько, вечір близенько,
спішу до тебе, моє серденько* (Укр. нар. пісня).

Прислівник виступає присудком також в окремих типах односкладних речень:

*Було нам важко і було нам зле.
І західно і східно* (Л. Костенко).

- **означення**; прислівник у реченні може пояснювати іменник, і тоді він виконує функцію неузгодженого означення:

Прогулянка пішки завжди на користь;
Шлях наліво веде в нікуди.

- **підмет, додаток**; субстантивуючись, прислівники можуть бути підметом чи додатком: *Одне сьогодні краще двох завтра*.

Займенникові прислівники (*куди, звідки, де, відколи, як*) у складнопідрядному реченні виконують функцію обставини і роль сполучних слів: *Ми підем, де трави похилі...* (А. Малишко).

Значення прислівника набувають прислівникові звороти: *день у день, раз у раз, до лиця, віч-на-віч, на віки вічні, слово в слово*. Вони розглядаються як один член речення – обставина:

З усіх усюд на майдан збираються люди.

3. Класифікація прислівників за лексичним значенням.

За лексичним значенням усі прислівники поділяються на два основні лексико-граматичні розряди: означальні та обставинні.

Означальні прислівники позначають властивості, якості, спосіб дії, інтенсивність вияву ознаки.

Обставинні прислівники вказують на зовнішні щодо дій і станів обставини.

3.1. Означальні прислівники.

Творення ступенів порівняння якісно-означальних прислівників.

Означальні прислівники вказують на якісні ознаки дії чи стану або означають кількісний вияв, ступінь чи міру вияву ознаки. Вони об'єднують у своєму складі такі розряди:

розряд	питання, коментарі	приклади
якісно-означальні прислівники	відповідають на питання <i>як?</i> ; лише якісно-означальні прислівники утворилися від якісних прикметників і мають ступені порівняння:	<i>ніжно, привітно, грізно, широко, молодод, байдуже, чаруюче</i>
кількісно-означальні прислівники	відповідають на питання <i>скільки?, наскільки?, як багато?, якою мірою?</i>	<i>розперетричі, дуже, трохи, вщент, вщерт, досхочу, стократ, надвоє, мало, багато</i>
прислівники способу дії	відповідають на питання <i>як?, яким чином?</i>	<i>навпомацки, пішки, нашвидкуруч, верхи, жартома, зненацька; сліпма, босоніж, рачки, нишком, похапцем</i>
порівняльно-уподібнювальні прислівники*	відповідають на питання <i>як?, як хто?, як що?</i>	<i>зайцем, кабанчиком, вужем, пнем, по-вовчи, по-вашому, осінньому</i>

*Таку докладну класифікацію прислівників пропонують окремі українські мовознавці, зокрема І. Уздиган, однак більшість вчених об'єднують прислівники способу дії та порівняльно-уподібнювальні прислівники в одну групу – способу дії.

Творення ступенів порівняння якісно-означальних прислівників.

Прислівники на -о, -е, співвідносні з якісними прикметниками, мають форми вищого і найвищого ступенів порівняння.

Прислівники вищого ступеня порівняння творяться за допомогою:

- суфікса *-іш-*, якщо основа закінчується двома приголосними або одним незадньоязиковим: *приємніше, спокійніше, тепліше*;
- суфікс *-ш-* додається до основи, а суфікси *-ок-*, *-к-* випадають: *глибше, швидше, легше*.

В основі прислівника відбуваються такі зміни: *г, ж, з + -ш- = -жч-; с + -ш- = -щ- ([шч]): важче, дорожче, вужче, нижче, краще, вище*.

До речі, ці прислівникові форми із формотворчими суфіксами

- *-ш-е, -ш-е* омонімічні з формами вищого та найвищого ступенів порівняння якісних прикметників середнього роду називного відмінка однини: *приємніше (яке?) обличчя –приємніше (як?) чекати; якнайтепліше (яке?) ставлення – якнайтепліше (як?) посміхнутися;*
- суфікс *-і:* *далеко – далі;*
- суфікс *-ій:* *хутчій, швидчій, мерщій* (від втраченого прислівника *мерско), *боржій* (від прислівника *борзо*); ці форми тепер рідковживані; суфікси *-і, -ій* є непродуктивними для творення форм вищого ступеня порівняння нових прислівників;
- суплетивація: *погано – гірше, добре – краще, ліпше;*
- додавання слів *більш, менш* до вихідної прислівникової форми: *більш зважено, менш зухвало.*

Найвищий ступінь порівняння прислівників твориться:

- додаванням префіксів *най-, щонай-, якнай-* до форми вищого ступеня порівняння: *найширше, якнаймудріше, щонайвище;*
- прислівники *найбільш, найменш, якнайбільш, щонайбільш* додаються до початкової форми прислівника (це аналітична форма найвищого ступеня порівняння): *найбільш вдало, щонайменш доречно.*

Значення вищого чи найвищого ступенів порівняння можуть виражати й інші засоби:

- суфікси *-уват-, -еньк-, ісіньк-:* *далекувато, близенько, частісінько;*
- префікс *за-:* *задобре, запізно, задалеко;*
- прислівники або частки прислівникового походження: *трохи важко, надто світло, значно вище, набагато вужче, ще далі, куди більше;*
- редуплікація прислівників: *рано-раненько, швидко-швидко, нишком-тишком, тяжко-важко;*
- додавання займенника *від усіх, за всіх* до форми вищого ступеня порівняння: *краще за всіх, голосніше від усіх.*

У жодному контексті не вживають *саме вище, саме добріше*, а також *більш вдаліше* – правильні форми дивись вище.

Не утворюють ступені порівняння такі групи якісно-означальних прислівників:

- прислівники, що виражають максимальний вияв ознаки: *глухо, мертво, сліпо, тупо, німо;*
- авторські новотвори (*яблуновоцвітно, розхмарено*) тощо.

Окремі кількісно-означальні, часові та просторові прислівники – це колишні прикметники на *-о, -е*; і саме за правом походження, а не значення зберегли ступені порівняння: *багато – більше, якнайбільше; мало – менше, щонайменше; дуже – дужче, якнайдужче; далеко – далі, щонайдалі; давно – давніше, якнайдавніше.*

3.2. Обставинні прислівники.

Обставинні прислівники позначають різні зовнішні обставини перебігу дій або станів, вияву інших ознак. Мовознавці підкреслюють, що обставинні прислівники вказують на додаткові обставини здійснення предикації загалом.

До основних значеннєвих груп обставинних прислівників належать такі розряди:

розряд	питання, коментарі	приклади
прислівники місця	служать для вираження просторової локалізації дії чи стану і відповідають на питання <i>де?, куди?, звідки?</i>	<i>тут, там, звідти, поблизу, поруч, де, зліва, вгорі, деінде, де-не-де, сюди, на кудикину гору</i>
прислівники часу	виражають різні часткові часові значення прояву ознак і відповідають на питання <i>коли?, відколи?, доки?</i>	<i>вдень, взимку, напередодні, тепер, щодня, здавна, зроду, доти, поки, повік, назавжди</i>
прислівники причини	вказують на причину не/виконання відповідної дії чи стану, відповідають на питання <i>чому?, від чого?, з якої причини?</i>	<i>зопалу, спересердя, знічев'я, ненароком, здуру, згарячу</i>
прислівники мети	вказують на мету дії або намір дії, відповідають на питання <i>для чого?, навіщо?, з якою метою?</i>	<i>напоказ, на зло, навіщо, нащо, наперекір, навмисно</i>

Займенникові прислівники, входячи до означального чи обставинного ряду, членуються, крім того, за своїми внутрішніми ознаками. У них можна виділити такі групи:

- а) питально-відносні: *де, куди, доки, як;*
- б) вказівні: *так, там, тут, сюди, туди, тоді;*
- в) заперечні: *ніде, нікуди, ніколи, ніяк;*
- г) неозначені: *десь, кудись, колись.*

4. Структура прислівникових основ.

Усі прислівники є вторинними утвореннями, які виникли на базі імені та дієслова. Причини ад'єктивації дієслів, іменників, прикметників, числівників, займенників впливають із їх здатності виступати у ролі вторинного означення і обставини, характеризуючи якість іншої ознаки або пояснюючи ті умови, за яких вона виявляється. Обставинність – це необхідний історичний етап у становленні прислівника; функціонуючи

як обставина, слово втрачає свій предметний або означальний зміст і набуває здатності виражати характеристику дії або якості.

Прислівники, що утворилися від повнозначних частин мови, ще й досі зберігають лексичну співвідносність з ними. Проте семантика найдавніших прислівників *тут, там, зненацька, трохи, ледве, завжди, тепер, беркиць, шкереберть* та подібних досить часто затьмарена.

Прислівники займенникового походження.

Група досить значна і найдавніша за часом утворення:

- прислівники *там, тут, як, коли, де* є найархаїчнішими і вважаються немотивованими;
- прислівники *туди, сюди, куди, всюди, іноді, тоді* утворилися поєднанням відмінкових форм нечленних займенників з *ди, ді* (із *дь* нез'ясованого походження);
- прислівники *поки, доки, звідки, звідти, досі* утворилися поєднанням відмінкових форм нечленних займенників *къ, тъ, съ* з прийменником *по, до* або з двома прийменниками *з+від*;
- прислівники *абикуди, подекуди, десь, колись, абиде, нікуди, ніяк* утворилися поєднанням прислівників з частками і прийменниками;
- прислівники *по-моєму, по-їхньому* утворилися поєднанням прийменника *по* та сучасного займенника у формі місцевого відмінка.

Група прислівників займенникового походження в сучасній українській мові новими утвореннями не поповнюється.

Прислівники числівникового походження:

- прислівники *двічі, тричі* утворилися від кількісних числівників за допомогою суфікса *-чі*;
- прислівники *вперше, по-друге, спершу, доперва, натрое, вдвоє, утрюх* тощо утворилися через додавання до числівника прийменників *в, на, до, у, з(с), по*.

Ця група невелика і новими одиницями не поповнюється.

Прислівники прикметникового походження:

- прислівники із суфіксом *-о* походять з називного відмінка давньої нечленної форми середнього роду якісних прикметників: *важливо, низько, радо*;
- прислівники з суфіксом *-е* утворилися з називного відмінка сучасної прикметникової форми середнього роду: *добре, байдуже, гаряче, дуже, хороше, найперше*;
- прислівники типу *замолоду, вправо, востаннє, допізна, потиху, наново, дочиста* утворилися поєднанням прийменників *на, в, по, від, до, за* та прикметників у непрямому відмінку;

- прислівники типу *по-батьківськи* (-ому), *по-доброму* утворилися поєднанням прийменника *по* та прикметника у формі місцевого відмінка;

Прислівники іменникового походження:

- прислівники типу *нишком, жужмом, бігцем, ненароком, цугом, раптом, зайцем, повагом, миттю* утворилися від архаїчних та сучасних іменників в орудному відмінку, оскільки іменники саме в цій формі найчастіше виражають обставинні відношення;

- прислівники *верхи, пішки, рачки* утворилися від іменників в орудному відмінку колишньої форми множини;

- прислівники *довіку, доволі, згори, знадвору, вночі, навшпиньки, навперейми, навпростець, удосвіта, щодня, щодуху, опівночі* утворилися через сполучення іменника у непрямому відмінку з одним-двома-трьома прийменниками або із часткою-префіксом займенникового походження *що*;

Прислівники дієслівного походження:

- прислівники *лігма, крадькома, жартома, дарма, лежма, ліжма* утворилися від поєднання дієслівної основи з іменним закінченням давньої форми орудного відмінка двоїни *-ма, -ома*;

- прислівники *пошепки, потайки, досхочу, сторч, всупереч* утворилися від дієслівних основ за допомогою префіксів, суфіксів або разом префіксів і суфіксів, а також безафіксним способом;

- прислівники *лежачи, стоячи, ховаючись, заїкаючись, сидячи* і подібні утворилися від сучасних дієприслівників;

- прислівники *загодя, нехотя, перегодя, спересердя* утворилися від колишніх дієприслівників;

- прислівники *благаюче, хвилююче, чаруюче, дивуюче* мають зовнішню форму, що збігається з формою сучасних дієприкметників середнього роду.

Складні прислівники.

Чимало прислівників утворилося:

- способом складання основ повнозначних слів: імен.+ імен. (*сило-міць*); прикм. + імен. (*ліворуч*); займ. + імен. (*самотужки*);

- шляхом редуплікації: *ледь-ледь; ось-ось; низько-низько*;

- поєднанням синонімів: *любо-дорого, тишком-нишком*;

- поєднанням антонімів: *більш-менш; видимо-невидимо*.

Кількаслівні прислівники утворилися поєднанням однієї (кількох) службових частин мови та одного-двох іменників: *курям на сміх, день у день, день при дні, з усіх усюд, раз у раз, рік у рік, віч-на-віч, не до шмиги, з ранку до вечора, сам на сам*.

Набувають значення прислівника і **прислівникові сполучення (сполуки)**, що утворюються поєднанням прийменника та іменника: *до біса, на зло, на руку, до лиця, в ногу, на совість* – це так звані ситуативні прислівники, порівн.: *Не говоріть від імені* (присл. сполука) *народу* (Л. Костенко) і *Від імені* (прийменник + іменник) *залежить доля людини*.

5. Перехід прислівників у службові слова.

Прислівники постійно поповнюють склад службових слів, станівників, модальників та вигуків. При переході прислівники втрачають здатність самостійно передавати ознаки дії чи стану або ступінь чи міру вияву іншої ознаки і починають вказувати на різного характеру зв'язки між повнозначними словами або ж, переходячи у модальники, позбавляються взагалі граматичного зв'язку з іншими словами у реченні.

Прийменники. У ролі прийменників найчастіше вживаються прислівники місця та способу дії: *далеко, ліворуч, довкола, близько, осторонь, назустріч, навколо, уперек, просто*:

прислівник	прийменник
<i>До лісу <u>близько</u>.</i>	<i><u>Близько</u> лісу росла дика груша.</i>
<i>Оленко, стань <u>обіч</u>.</i>	<i><u>Обіч</u> дороги рухалися діти.</i>
<i><u>Поруч</u> стояв брат.</i>	<i><u>Поруч</u> з дівчинкою сиділа киця.</i>
<i><u>Навкруги</u>, скільки видно – степ.</i>	<i><u>Навкруги</u> села – поля.</i>
<i>Сукню пошито <u>просто</u> і сучасно.</i>	<i><u>Просто</u> неба розташувався табір.</i>
<i>Геолог сховався <u>вздовж</u> і <u>впоперек</u>.</i>	<i><u>Уздовж</u> дороги – кущі.</i>

Сполучники і сполучні слова. Значна група прислівників може вживатися у ролі сполучників та сполучних слів. Це сполучники та сполучні слова часові (*поки, доки, коли*), просторові (*де, куди, звідки*), способу дії (*як, так*), причини (*тому, чому*). Такі прислівники втрачають повністю або частково своє лексичне значення, вони виступають у новій синтаксичній функції, тобто служать для вираження смислових відношень між частинами складнопідрядного речення:

прислівник	сполучник (сполучне слово)
<i>Він заспокоївся і <u>тому</u> не помітив небезпеку.</i>	<i>Зустрінемося завтра, <u>тому що</u> сьогодні я не встигну.</i>
<i><u>Коли</u> і <u>де</u> просвіток як побачу!</i>	<i><u>Коли</u> вони повернулися, вже була ніч. <u>Гори, де</u> ростуть смереки та едельвейси, манять завжди.</i>
<i>Ось <u>тільки</u> поговоримо.</i>	<i>Теплий кожух, <u>тільки</u> не на мене шитий.</i>

Частки. Чимало прислівників переходять до розряду часток. При цьому вони втрачають лексичне значення і виконують як частки видільну, підсилювальну функцію:

прислівник	частка
<i>Там чути жарти, пісні.</i>	<i>Чого там журитися!</i>
<i>Вже скоро час відпочинку.</i>	<i>Який вже вечір ми вчимося!</i>
<i>Скоро побачимо хто і як працював.</i>	<i>Як тебе не любити, Києве мій!</i>
<i>Рівно дзвеніла струна.</i>	<i>Прийшов рівно о шостій.</i>

Модальники. Окремі прислівники прикметникового походження переходять також до класу модальних слів: *безумовно, безперечно, безспірно, дійсно, певно*:

прислівник	модальник
<i>Чи це можливо?</i>	<i>Завтра, можливо, випаде сніг.</i>
<i>Усе робить навпаки.</i>	<i>Навпаки, я тобі допоможу.</i>

Вигуки. Декілька прислівників перейшли до окремої групи слів – вигуків і виражають у відповідному контексті волевиявлення, наказ мовця:

прислівник	вигук
<i>Геть згинули прокляті вороги!</i>	<i>Геть! Щоб і духу твого не було.</i>
<i>Тихіше ідеш – далі будеш.</i>	<i>Тсс! Зараз щось почуємо.</i>

6. Правопис та наголошування прислівників.

Правопис та наголошування прислівників студенти розглядають самостійно, оскільки цей матеріал був опрацьований раніше в курсі «Практикуму української мови».

Тема 4. СТАНІВНИК ЯК САМОСТІЙНА ЧАСТИНА МОВИ

СПИСОК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч. посібник. 3-тє вид., переробл., доповн. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016. 184 с.
2. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія /І. Вихованець, К. Городенська та ін. К.: ВД Д. Бураго, 2017. 752 с.
3. Горпинич В. Морфологія української мови: підручник. К.: Академія, 2004. 335 с.
4. Караман С., Караман О., Плющ М. Сучасна українська літературна мова: навч. посібн. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
5. Лаврінець О., Симонова К., Ярошевич І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. К.: НАУКМА, 2019. 524 с.
6. Чапля І. Прислівники в українській мові. Харків, 1960.

Додаткова

1. Безпояско О., Городенська К., Русанівський В. Граматика української мови: Морфологія. К., 1993.
2. Венжинович Н. Сучасна українська літературна мова. Курс лекцій. Вінниця, 2005.
3. Вихованець І., Городенська К. Граматика української мови. Морфологія. К., 1993.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. К., 2004.
5. Вихованець І., Городенська К., Грищенко А. Граматика української мови. 1988.
6. Вихованець І. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К. 1988
7. Волох О. Сучасна українська літературна мова. К., 1986.
8. Волох О., Чемерисов М., Чернов Є. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. К., 1989.
9. Ганич Д., Олійник І. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985.
10. Горпинич В. Морфологія української мови: Підручник. К.: 2004.
11. Доленко М., Дацюк І., Квашук А. Сучасна українська мова. К., 1987.
12. Жовтобрюх М., Кулик Б. Курс сучасної української літературної мови. Ч. 1: Морфологія. К., 1972.
13. Жовтобрюх М. Українська літературна мова. К., 1984.
14. Загнітко А. Основи функціональної морфології української мови. К., 1993.
15. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Донецьк, 1996.
16. Кучеренко І. Теоретичні питання граматики української мови. Ч. 1-2: Морфологія. К., 1961-1964.
17. Леонова М. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. К., 1983.
18. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006.
19. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І.К.Білодіда: в 5 тт. К., 1969-1973.
20. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.Грищенка. К., 1997.
21. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Плющ. К., 1994.
22. Сучасна українська мова / За ред. О. Пономарева. К., 2001.
23. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В., Тараненко О. та ін. К., 2000.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe

Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://pidruchniki.ws/>.

Бібліотека Гумер [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gumer.info/>

Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.dnrb.gov.ua.

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/morfologija_i_pravopis/per_ekhidni_i_neperekhidni_dieslova/6-1-0-117

<https://school.home-task.com/slovotvir-diyeslova/>

<https://studfile.net/preview/5056043/page:9/>

<https://studfile.net/preview/2425929/page:21/>

http://irbisbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vznu_fi_2012_1_91.pdf

1. Історія дослідження стані'вника.
2. Семантико-морфологічні та синтаксичні ознаки станівника.
3. Розряди станівника за значенням.
4. Частиномовна база станівника.

Серед прислівників, іменників, модальників виділяється група слів, що втратили ознаки первинних частин мови і набули нового категоріального значення (значення стану) та нової синтаксичної функції (присудка): *Нема проблем? – візьми кредит!; Так жаль мені стало літа; Де можна лантух, там торби не треба* (М. Номис).

Такі слова стали називати *присудковими словами, безособово-предикативними словами, предикативними словами, предикативними прислівниками, предикативами, словами категорії стану*. Зрештою, їх виділили в самостійну частину мови і назвали *стані'вник*.

1. Історія дослідження стані'вника.

У мовознавчій науці питання про станівник остаточно не розв'язано:

- одні вчені (А. Шапіро, М. Петерсон, П. Кузнецов) зовсім не визнавали цієї частини мови, оскільки вбачали в ній звичайні прислівники (*сумно, тепло*) та іменники (*сміх, жаль, гріх*). Наприклад, в КСУЛМ (за ред. К.Білодіда) категорію стану не визначено взагалі, і в паралельних реченнях (*Думка сформувалася цілком ясно; Мені ясно, що треба розпочинати роботу; Він, ясно, сьогодні не прийде*) автор бачить уживання прислівника *ясно* у ролі різних членів речення і не визнає ні станівника, ні модальника, мотивуючи таку позицію подібністю до іменника, який виступає у різних синтаксичних функціях, залишаючись при цьому іменником;
- інші лінгвісти виділяли подібні слова в окрему групу, не називаючи її частиною мови. Так, наприклад, у КСУЛМ (за ред. А. Грищенка) автор І. Уздиган, характеризуючи слова типу *вогко, суворо, пора* і под., хоч і виділяє їх в окрему групу, проте пояснює як *предикативні прислівники*;
- в КСУЛМ (за ред. Л. Булаховського) подібні лексичні одиниці називалися *присудковими словами* або *прислівниками*;
- чеські граматисти у 50-х роках ХХ ст. ці слова виділили в окрему групу і назвали *предикативами*, хоч і не надали їм статусу окремої частини мови;
- академіку Л. Щербі належить думка про виділення безособово-предикативних слів (типу *можна, треба, холодно, наготові, без пам'яті, заможем, видно*) в окрему частину мови, названу *категорією стану*. У статті «О частях речи в русском языке» (1928) Л. Щерба підкреслює, що ці слова у поєднанні зі зв'язкою не є ні прикметниками, ні іменниками – вони виражаються або незмінюваною формою (*морозно*), або формою іменника з прийменником (*без тямі*), або формою іменника в орудному відмінку (*заможем*);
- російський мовознавець В. Виноградов обґрунтував статус цих слів як самостійної частини мови. Мовознавець зазначав, що вважати їх прислівниками не можна, оскільки цьому заважають і відмінності в категоріальному значенні, і зовсім інші синтаксичні функції, і граматичні зв'язки.

Категорію стану визнали також М. Пospelов, Є. Галкіна-Федорук, І.Милославський, М. Жовтобрюх, В. Горпинич та інші мовознавці.

У 60-70-ті роки ХХ ст. термін *категорія стану* не вживався, його замінили іншим – *предикатив*. Але й предикативи не набули загального визнання як самостійна частина мови.

У сучасному українському мовознавстві слова категорії стану виділено в самостійну частину мови і відповідно до вітчизняної традиції названо *стані'вником*. Таким чином, підкреслюється, що станівник – це самостійна частина мови, яка відрізняється від інших частин мови категоріальним значенням і синтаксичною функцією.

2. Семантико-морфологічні та синтаксичні ознаки станівника.

Станівник – це незмінна повнозначна частина мови з категоріальним значенням непроцесуального стану у функції головного члена (присудка) односкладних (безособових) речень.

Станівник характеризується певними семантико-морфологічними та синтаксичними ознаками.

Семантико-морфологічні ознаки:

1. До класу станівника належать слова типу *корисно, легко, видно, людно, жаль, сум, гріх, можна, треба* і под. Загальнокатегоріальне значення стану цих лексем характеризується непроцесуальністю, що відрізняє їх від дієслів із значенням процесуального стану: *краще – кращати, страх – страхати, чути – чути*.

Значення непроцесуального стану є семантичною основою, на якій базується станівник як частина мови. Розрізняють декілька лексико-семантичних груп станівника.

2. Морфологічною ознакою станівника є його невідмінюваність. Наявність нульової парадигми протиставляє станівник іменнику, прикметнику, дієслову і зближує з прислівником. В окремих випадках станівники зберігають залишки морфологічних ознак тих частин мови, від яких утворилися:

- станівники відприслівникового утворення зберігають ступені порівняння: *Надворі було темно, згодом стало ясніше*;
- станівникам дієслівного походження властиві форми способу: *Добре було б, якби мудрість була такої властивості, щоб могла переливатися з однієї людини в іншу* (Л. Толстой);
- станівники дієслівного походження можуть набувати часового значення, сполучаючись із дієсловом-зв'язкою *було, буде, є, стало, стає, зробилося, робиться, зробиться* – наявною (форма минулого і майбутнього часу) або нульовою (форма теперішнього часу): *Нам [є] весело. Нам буде весело. Нам стане весело*.

Синтаксичні ознаки:

1. Станівник виконує лише одну синтаксичну функцію – він виступає головним членом (присудком) в безособовому реченні: *Було б краще, коли б людина оглянула себе, скільки вона варта для друзів, і щоб намагалася бути як найдорожчою. В такому випадку друзі її б не зраджували* (Сократ). Це головна ознака станівника, оскільки розмежовує станівник і нестанівник (прислівник, іменник):

Бере жаль (підмет, іменник) за втраченими можливостями // Жаль (присудок, станівник) мені молодих років.

2. Станівник не пояснює інші члени речення, навпаки – при станівнику можуть бути пояснюючі слова (іменник або займенник у формі давального відмінка у ролі додатка, іменник з прийменником, прислівник у ролі обставини, інфінітив): *Ненавидіти життя можна тільки внаслідок апатії та лінощів* (Сенека); *Нам треба жити для добра.*

3. Розряди станівника за значенням.

За значенням станівники поділяються на декілька лексико-семантичних груп:

лекс.-семант. група	слова-станівники	приклад
слова на позначення фізичного, психічного, інтелектуального, емоційного стану людини чи істоти взагалі:	<i>боязно, тривожно, страх, страшно, холодно, шкода, досадно, боляче, тошно, небезпечно, нудно, видно, чутно, жаль, охота</i>	<i><u>Горе</u> мені, якщо мої переконання будуть коливатися залежно від биття мого пульсу</i> (Ф.Шиллер); <i><u>Шкода</u> мови, отже, на цьому кінчаю</i> (Леся Українка); <i><u>Слід</u> свій розум поглиблювати, а не розпилювати</i> (Гельвецій).
слова на позначення стану середовища, яке оточує людину:	<i>тісно, гарно, пусто, мертво, небезпечно, глухо, тихо, тепло, сухо, красиво</i>	<i><u>Глухо і смутно</u> кругом на просторі</i> (Леся Українка); <i>Навкруги було <u>тепло</u>, <u>м'яко</u>, якось <u>шовково</u>, і те шовкове само лилось в душу</i> (Олесь Гончар).
слова на позначення стану природи:	<i>тепло, тихо, сухо, вогко, душно, морозно, туманно</i>	<i><u>Тихо і тепло</u>, так наче і справді весна</i> (Леся Українка).
слова, що виражають стан з модальним відтінком:	<i>можна, треба, потрібно, можливо, неможливо, жаль, шкода, заздро, досить, доволі, варто, пора, сором, слід</i>	<i>Чого не <u>слід</u> робити, того не роби навіть у думках</i> (Епіктет); <i>Маючи таких друзів, <u>не треба</u> й ворогів.</i>
слово на ознаку відсутності:	<i>нема, немає, катма</i>	<i>У природи <u>нема</u> поганої погоди; У нашому полку <u>катма</u> толку</i> (М.Номис).

4. Частиномовна база станівника.

Станівник формується на базі різних частин мови: прислівника, іменника, модальника. Усі лексеми, перейшовши до класу станівника, втрачають лексичне значення та граматичні ознаки і виконують єдину синтаксичну функцію присудка в односкладному (безособовому) реченні.

Таким чином, станівники утворилися від таких частин мови:

конвертована частина мови	слова-станівники	приклади
<u>Іменник.</u> Іменник, ставши станівником, утратив універсальну синтаксичну функцію (крім функції присудка), категоріальне значення предметності, незалежні граматичні категорії роду, числа і відмінка, втратив власну парадигму (тобто став незмінним):	<i>страх, стид, сором, гріх, час, пора, лінь, охота, жаль, лихо, горе, шкода, біда, диво, досада, кривда</i>	<i>Василинці було чогось <u>сором</u> (І.Нечуй-Левицький); <u>Страх</u> йому! Скільки там малярства! (Леся Українка); Ой <u>половіли жита, час</u> уже й <u>жати</u> (Панас Мирний).</i>
<u>Прислівник.</u> Прислівник, перейшовши до класу станівника, позбувся обставинної функції, втратив категоріальне значення ознаки іншої ознаки, ознаки дії, ознаки способу:	<i>важко, сумно, тихо, тепло, видно, гірко, близько, потрібно, чутно, радісно, добре, страшно, заздро, безлюдно, відрадно, вітряно, спекотно, морозно</i>	<i>Бенедьові <u>прикро</u> було, що мусив брехати перед людьми (І.Франко); <u>Легко</u> бути сміливим на слова, якщо не збираєшся говорити усієї правди (Тагор).</i>
<u>Модальник:</u>	<i>можна, можливо, треба, варто</i>	<i>Життя, можливо, <u>не варто</u> того, щоб жити, але ж що іще з ним <u>можна</u> зробити? Хочеш знайти спільну мову із жінкою – <u>треба</u> мовчати.</i>
<u>Дієслівні форми на -н-о/-т-о</u> (за І.Вихованцем):	<i>пояснено, читано, убито, виявлено, зроблено, описано</i>	<i><u>Вставлено</u> у вікна другі рами (М.Рильський).</i>

Отже, станівник – це самостійна частина мови, яка відрізняється від інших частин мови категоріальним значенням і синтаксичною функцією.

Тема 5. МОДАЛЬНИК ЯК ОКРЕМИЙ КЛАС СЛІВ

СПИСОК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч. посібник. 3-тє вид., переробл., доповн. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016. 184 с.
2. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія /І. Вихованець, К. Городенська та ін. К.: ВД Д. Бураго, 2017. 752 с.
3. Горпинич В. Морфологія української мови: підручник. К.: Академія, 2004. 335 с.
4. Караман С., Караман О., Плющ М. Сучасна українська літературна мова: навч. посібн. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
5. Лаврінець О., Симонова К., Ярошевич І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. К.: НАУКМА, 2019. 524 с.
6. Чапля І. Прислівники в українській мові. – Харків, 1960.

Додаткова

1. Бріцин В, Моргунов В. Когнітивні аспекти теорії модальності. *Мовознавство*. 2013. № 2-3.
2. Венжинович Н. Сучасна українська літературна мова. Курс лекцій. – Вінниця, 2005.
3. Вихованець І., Городенська К. Граматика української мови. Морфологія. К., 1993.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. К., 2004.
5. Вихованець І., Городенська К., Грищенко А. Граматика української мови. 1988.
6. Волох О. Сучасна українська літературна мова. – К., 1986.
7. Волох О., Чемерисов М., Чернов Є. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. К., 1989.
8. Ганич Д., Олійник І. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985.
9. Горпинич В. Морфологія української мови: Підручник. К.: 2004.
10. Доленко М., Дацюк І., Квашук А. Сучасна українська мова. К., 1987.
11. Жовтобрюх М., Кулик Б. Курс сучасної української літературної мови. Ч. 1: Морфологія. К., 1972.
12. Жовтобрюх М. Українська літературна мова. К., 1984.
13. Загнітко А. Основи функціональної морфології української мови. К., 1993.
14. Загнітко А. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Донецьк, 1996.
15. Кучеренко І. Теоретичні питання граматики української мови. Ч. 1-2: Морфологія. 1961-1964.
16. Леонова М. Сучасна українська літературна мова: Морфологія.

К., 1983.

17. Плющ Н. Про один із засобів вираження суб'єктивної модальності речення. *УМЛШ*. 1975. № 12.
18. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006.
19. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І.К.Білодіда: в 5 тт. К., 1969-1973.
20. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.Грищенка. К., 1997.
21. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Плющ. К., 1994.
22. Сучасна українська мова / За ред. О.Пономарева. К., 2001.
23. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В., Тараненко О. та ін. К., 2000.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe

Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://pidruchniki.ws/>.

Бібліотека Гумер [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gumer.info/>

Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.dnpb.gov.ua.

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/morfologija_i_pravopis/per_ekhidni_i_neperekhidni_dieslova/6-1-0-117

<https://school.home-task.com/slovotvir-diyeslova/>

<https://studfile.net/preview/5056043/page:9/>

<https://studfile.net/preview/2425929/page:21/>

http://irbisbuu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vznu_fi_2012_1_91.pdf

1. Історія дослідження модальника.
2. Поняття про модальність. Загальна характеристика модальних слів.
3. Семантичні розряди модальних слів.
4. Формування модальника.

1. Історія дослідження модальника.

Починаючи з XVIII ст. російські мовознавці виділяли в окрему групу слова з модальним відтінком у значенні:

- у працях В. Востокова, О. Шахматова, В. Богородицького модальні слова розглядалися як прислівники. Наприклад, О. Востоков виділяв стверджувальні (*дійсно, правда, істинно*) та вірогідні (*може, можливо, очевидно*) прислівники;
- пізніше було виявлено незвичність таких прислівників – у реченні вони не пов'язувалися з іншими словами граматичним зв'язком, тому український мовознавець Д. Овсянико-Куликовський назвав їх вставними прислівниками;
- російський лінгвіст І. Мещанінов вказав на відмінність цих слів і від прислівників, і від слів категорії стану за синтаксичною функцією. Саме він відокремив модальні слова від інших частин мови в окрему самостійну групу;
- Л. Щерба та його учні наполягали на нечастининомовному статусі модальних слів, оскільки вони не виконують синтаксичної функції;
- протилежну позицію займав В. Виноградов, який вважав модальні слова повнозначними, невідмінюваними словами, що мають номінативну і синтаксичну функцію. В. Виноградов не назвав модальні слова частиною мови, проте виділив в окрему групу поряд із самостійними частинами мови на тій підставі, що вони не можуть бути членами речення і не пов'язуються з іншими членами речення граматичним зв'язком (наприклад, приляганням як прислівники);
- сучасний російський мовознавець І. Милославський пропонує розглядати модальні слова як повнозначну частину мови;
- сучасні українські граматики неоднозначно визначають статус модальних слів. Наприклад, в КСУЛМ (за ред. А. Грищенка) подано модальники як модальні прислівники, які за певних синтаксичних умов набувають модального значення, такої ж думки дотримується І. Ющук. Частина мовознавців у підручниках та посібниках взагалі уникає будь-якої згадки про модальні слова. Нарешті, І. Вихованець, К. Городенська, В. Горпинич, О. Селіванова визначають модальні слова як *окремий лексико-граматичний клас незмінних слів*. Проте, В. Горпинич у своєму посібнику називає модальники і *окремим розрядом слів*, і *окремим класом слів*, і *частиною мови*, і *повнозначною частиною мови*, отже проблема статусу модальника до кінця не вирішена.

2. Поняття про модальність. Загальна характеристика модальних слів.

Модальність (від лат. *modus* – міра, спосіб) – категорія мови і мовлення, що виражає відношення змісту висловлювання до дійсності і

мовця до змісту висловлювання. Модальність виражається різними засобами:

- морфологічно (через зміну способу, часу, особи дієслова);
- синтаксично (вставні слова і словосполучення; типи речень за відношенням до дійсності);
- інтонаційно (*Як ти живеш?*; *Як ти живеш?*);
- лексично (додаванням модальних часток, вживанням певних дієслів, іменників, прислівників);
- вкрапленням у текст спеціальних слів, що не входять до названих частин мови (*очевидно, може, здається, безперечно* і под.). Такі слова називають *модальними*, а в українській мовознавчій традиції *модальниками*: *Можливо, у цьому світі ти лише людина, але для когось ти – увесь світ* (Гарсія Маркес).

Таким чином, загальне поняття модальності значно ширше від поняття модальника як окремого класу слів.

В морфології розглядають лише ті лексичні одиниці, які виражають модальність і не виконують функцій членів речення.

Модальник – лексико-граматичний клас незмінних слів, до якого входять специфічні повноцінні слова, що виражають суб'єктивну модальність (ставлення мовця до висловленої думки), вони не мають системи словозміни та синтаксичних зв'язків із членами речення, відокремлені від інших членів у реченні, але пов'язані з ними семантично та інтонаційно.

Головними ознаками модальних слів вважають кореляційний синтаксичний зв'язок із реченням або окремим його членом, пунктуаційне виділення, особливу інтонаційну оформленість.

Модальні слова дуже різноманітні за типом додаткової інформації, яку вони вносять до повідомлення. До модальних належать такі слова: *очевидь, очевидно, може, можливо, ймовірно, безсумнівно, без сумніву, звичайно, дійсно, правда* тощо:

Звичайно, там уже такої краси не буде (О. Довженко);

Можливо, він і випереджає свою епоху, але не в тому напрямку (А. Марсель);

Якщо люди повернуться жити на дерева, то, безумовно, почнуть вити там кулеметні гнізда (Ю. Базилев);

В раю, без сумніву, клімат кращий, проте в пеклі значно приємніше товариство (Б. Трістан);

Дійсно, чим ближче зима, тим більше ми схожі на фотографію у паспорті (В. Блонда);

Підручник з нової української мови: «Вислів конкретно чисто є модальним і виділяється комами, якщо його можна замінити в натурі» (Жарт);

Здається, люди, все у них людське, але душа ще з дерева не злізла (Л. Костенко); *На жаль, ти, нарешті, пішов; Та ні, напевно.*

В окремий клас слів модальники виділяються на основі:

- спільного категоріального значення;
- морфологічної ознаки невідмінюваності;
- відсутності синтаксичної функції.

3. Семантичні розряди модальних слів.

За значенням модальні слова поділяють на такі групи (за М. Плющ та В. Горпиничем):

модальники із стверджувальною семантикою, які виражають впевненість в реальності повідомлення:	<i>безумовно, безсумнівно, без сумніву, однозначно, точно, дійсно, звичайно, насправді, факт, правильно, природно, справді, звісно, як відомо, розуміється, без усякого сумніву, само собою зрозуміло, природна річ, певна річ і под.</i>
модальники з гіпотетичною семантикою, тобто мовець лише допускає можливість висловлюваного, але невпевнений:	<i>може, можливо, здається, очевидно, видно, напевно, мабуть, видається, здавалося, певно, напевне, певніше, либонь, може бути, треба думати, треба гадати, ймовірно, імовірніше і под.</i>
модальники, що вказують на джерело думки чи повідомлення:	<i>кажуть, як кажуть, як-то кажуть, мовляв, як на мене, по-моєму, за висловом (когось), за його словами, за виразом, на його думку, на думку (когось), за переказами (чийми), на мій погляд, за повідомленням, за В. Горпиничем і под.</i>
модальники, що виражають емоції мовця стосовно змісту висловлювання:	<i>жаль, на превеликий жаль, на лихо, як на лихо, як на гріх, як на зло, чого доброго, хвалити долю, на' тобі, на щастя, на радість, на мій подив, на диво, на біду, признатися, даруйте, даруйте на слові, відверто кажучи, власне кажучи, правду кажучи, чесно кажучи, правду сказати, сказати по правді, ніде правди діти, можна сказати, нічого не вдієш, шкода і под.</i>
модальники, що виражають звертання до співрозмовника:	<i>погодьтеся, дозвольте, бачите, уявіть собі, зверніть увагу, прошу вас, чуєте, повірте, бачили і под.</i>
модальники, що вказують на послідовність думок:	<i>по-перше, наостанок, насамкінець, далі, на закінчення, і останнє і под.</i>
модальники, що виражають наслідок, зв'язок з попередніми висловлюваннями:	<i>таким чином, отже, отож, навики, наприклад, одне слово, одно слово, значить, взагалі і под.</i>

Зазначимо, що у трактуванні І. Вихованця виділяються лише дві групи модальних слів – ті, що передають значення реальності і ті, що виражають значення можливості.

Таким чином, модальники – це повноцінні слова, яким властива власна номінативна функція. Модальники, структуруючись у граматичну будову речення, утворюють другий шар модальних значень, оскільки речення саме по собі має певне модальне значення.

Модальні слова не є членами речення, тобто синтаксично вони не пов'язуються з членами речення. У реченні модальні слова виконують функцію вставних слів і виділяються комами:

Можливо, найдавніший зразок письма, що зберігся до наших часів, – це папірус Пісса. На думку вчених, йому понад шість тисяч років. Але науковців цікавить не лише його поважний вік, а й те, що в ньому написано. Папірус починається такими словами: «На жаль, світ тепер не той, що був раніше. Кожний хоче писати книжки, а діти не слухають батьків...».

Варто також зазначити, що модальники мають тісний семантичний та інтонаційний зв'язок із членами речення:

- в препозиції модальник має більшу смислову вагу і визначає модальність усього речення: *Звичайно, я маю на увазі не всіх;*
- вживання модальника в середині речення вносить відтінок роздуму, міркування: *Я маю, звичайно, на увазі не всіх;*
- використання модальника у постпозиції свідчить про мінімальну смислову вагу модального слова, яке використано як принагідне зауваження: *Я маю на увазі не всіх, звичайно.*

4. Формування модальника.

Модальні слова не мають власних засобів словотвору. Вони як окремий клас слів сформувалися на базі інших частин мови, наприклад:

іменників:	<i>жаль, гріх, правда</i>
прийменниково-іменникових форм:	<i>на жаль, по правді, на щастя</i>
прикметниково-іменних форм:	<i>певна річ, одне слово, природна річ</i>
займенниково-іменних форм:	<i>таким чином, без усякого сумніву</i>
дієслівних форм:	<i>здається, смію запевнити, виявляється</i>
прислівників:	<i>справді, нарешті, насамперед, певно</i>
станівників:	<i>можна, зрозуміло, очевидно</i>
сполучників:	<i>проте, однак, отже</i>
лексикалізованих словосполучень:	<i>кінець кінцем, як нам здавалося</i>

Визначити модальник можна лише у реченні, порівняйте:

<i>Вчитель пояснює новий матеріал цікаво і <u>зрозуміло</u>.</i>	<u>Зрозуміло</u> – прислівник, оскільки виражає ознаку дієслова, відповідає на питання <i>як?</i> , у реченні виконує роль обставини, легко замінюється іншим прислівником.
<i>Я, <u>зрозуміло</u>, мрію про перспективну роботу.</i>	<u>Зрозуміло</u> – модальник, не виражає прислівникову ознаку, тому що втратив семантичний зв'язок із прислівниками, набув іншого значення – впевненості мовця у повідомлюваному, в усному мовленні характеризується видільною інтонацією, а на письмі розділовими знаками, не виконує синтаксичну функцію.

На сьогодні у мовознавстві статус модальника до кінця не визначено, і принципові питання щодо його місця в системі частин мови та категоріального наповнення продовжують викликати наукові дискусії.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛУЖБОВИХ ЧАСТИН МОВИ

Частини мови – це лексико-граматичні класи слів, кожен з яких характеризується морфологічними, синтаксичними і лексико-семантичними особливостями.

Термін *частини мови* запровадив український мовознавець П. Залозний у “Короткій граматиці української мови”(1906). Принципи віднесення слів до конкретних частин мови й досі не усталені, і як результат – у різних працях з граматики визначають різну кількість частин мови.

У традиційній граматиці розглядають два типи частин мови:

- повнозначні (самостійні) частини мови;
- неповнозначні (несамостійні, службові) частини мови;
- окреме місце (поза частинами мови) займає клас слів-інтер'єктивів (вигуки, ономатопи).

Свого часу В. Русанівський визначив службові слова як неповнозначні, тобто не співвідносні з поняттям. На думку вченого, службові слова “фактично є некореневими вільними морфемами, які використовуються переважно для вираження синтаксичних відношень у реченні”.

І. Вихованець розглядає неповнозначні частини мови – як слова, що «виражають різні семантико-синтаксичні відношення між словами, реченнями і частинами речень, а також різні відтінки суб'єктивної модальності».

Терміни *службові слова, службові частини мови, неповнозначні частини мови, неповнозначні слова* характерні для вітчизняної граматичної традиції останніх десятиріч. А в історії мовознавства ці одиниці називалися *формальні слова* (О. Потебня), *часткові слова* (П. Фортунатов), *частки мови* (Б. Кулик).

Погляди на статус тих чи інших груп службових слів змінювалися раніше і змінюються дотепер:

- представники різних лінгвістичних шкіл (зокрема В. Виноградов, О. Савченко та інші) зараховували прийменники, сполучники, частки до не частин мови;
- як стверджує К. Городенська, свого часу окремі лінгвісти до класу службових слів відносили навіть займенники, числівники, займенникові прислівники;
- український мовознавець І. Кучеренко тлумачив прийменники та сполучники як слова, що “мають лексичне значення, узагальнене, часом важковловлюване з першого погляду”;
- мовознавці І. Вихованець, К. Городенська кваліфікують службові слова як всього-на-всього аналітичні синтаксичні морфеми, оскільки вони позбавлені тієї семантичної спільності, що об’єднує класи повнозначних слів. А спільність службових слів, на думку вчених, виявляється у їхньому граматичному призначенні, що функціонально наближає ці одиниці до словозмінних морфем;
- **сучасна граматики до розряду неповнозначних (службових) слів відносить прийменники, сполучники, частки, дієслова-зв’язки:**
Учись – на старість буде як знахідка.

Службова функція неповнозначних слів полягає у тому, що:

Прийменники (*на, із-за, через, між*) разом із відмінковим закінченням іменника виражають або відношення між предметами, або відношення дії, або відношення ознаки до предмета.

Сполучники (*та, проте, чи...чи, як, коли*) поєднують однорідні члени речення або частини складного речення і вказують при цьому на єднальні, протиставні, розділові, причинові, часові, допустові та інші відношення.

Частки (*невже, собі, ж, би, -ся*) виражають змістові і модально-експресивні відтінки речень та слів, а також беруть участь у слово- та формотворенні.

Службові слова мають такі спільні риси:

- у них відсутня парадигма словозміни;
- з іншими словами у реченні вони поєднуються граматично;
- службові слова не співвідносяться з поняттями;
- вони виражають ряд граматичних (переважно синтаксичних) значень;

- їм властива типова одноморфемність з елементарною структурою (прості непохідні прийменники (*в, на*), сполучники (*а, і*), частки (*ж, не*);
- службові слова не функціонують як члени речення;
- на неповнозначні слова не падає логічний наголос.

Дієслова-зв'язки (*бути, становити, являти собою*) також належать до класу службових слів, оскільки вони вживаються для переведення іменних частин мови у присудкову функцію.

Тема 6. ПРИЙМЕННИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

СПИСОК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Вільчинська Т., Бабій І. Службові слова у сучасній українській мові: навч. посібн., Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016.
2. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч. посібник. 3-тє вид., переробл., доповн. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016. 184 с.
3. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія /І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, С. Соколова; за ред. К. Городенської. К.: ВД Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
4. Горпинич В. Морфологія української мови: підручник. К.: Академія, 2004. 335 с.
5. Караман С., Караман О., Плющ М. Сучасна українська літературна мова: навч. посібн. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
6. Лаврінець О., Симонова К., Ярошевич І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. К.: НАУКМА, 2019. 524 с.
7. Чукіна В. Граматика української мови в таблицях і схемах: довідкове вид. К.: Логос-М, 2019. 130 с.
8. Чукіна В., Почтаренко О., Почтаренко Г. Український правопис у таблицях, схемах, коментарях: довідк. видання. К.: Логос-М, 2019. 176 с.
9. Цілина М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посібн. для дистанц. навчання. К.: Ун-т «Україна», 2008. 215 с.
10. Ющук І. Українська мова: підручник. К.: Либідь, 2005. 640 с.

Додаткова

1. Балабан Г. Нові власне-прийменники та їх функціональні еквіваленти порівняльної семантики. *Українська мова*. 2007. № 4.
2. Бурячок А. Мовні поради. Про прийменник *по*. *УМЛШ*. 1991. № 1.
3. Вихованець І. Прийменникова система української мови. К., 1980.
4. Вихованець І. Семантико-синтаксичні параметри прийменника (на матеріалі східнослов'янських мов). *Мовознавство*. 1986. № 6.

5. Грицина В. Прийменники в офіційно-діловому та науковому мовленні. *Дивослово*. 2014. № 6.
6. Жовтобрюх М. Деякі особливості прийменникових конструкцій. *УМЛШ*. 1985. № 11.
7. Загнітко А., Данилюк І., Ситар В., Щукіна І. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова. Донецьк: БАО, 2007. 416 с.
8. Зубов М. В Україні та на Україні: зауваги до новітнього граматичного філіоку. *Мовознавство*. 2009. № 3-4.
9. Іваненко З. Прийменникові конструкції часу. *УМЛШ*. 1976. № 1.
10. Іваненко З. Прийменникові конструкції з допустовим значенням. *УМЛШ*. 1979. № 4.
11. Іваненко З. Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові: Навчальний посібник. Чернівці, 1971.
12. Іваненко З. Прийменникові конструкції із значенням причини в українській мові: Навчальний посібник. Чернівці, 1971.
13. Іваненко З. Прийменникові конструкції мети в сучасній українській мові: Навчальний посібник. Чернівці, 1975.
14. Іваненко З. Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові: Навчальний посібник. Чернівці, 1975.
15. Іваненко З. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові: Посібник для студентів-філологів. Чернівці, 1969. Ч. 2.
16. Іваненко З. Процеси нейтралізації основних значень у сфері прийменникових конструкцій. *Мовознавство*. 1980. № 2.
17. Іваненко З. Семантична структура прийменникових конструкцій. *Мовознавство*. 1978. № 3.
18. Іваненко З. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. К., 1981.
19. Кубська У. Синонімічні прийменникові конструкції з часовим значенням. *УМЛШ*. 1981. № 10.
20. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навчальний посібник. К., 1999.
21. Культура української мови: Довідник / С.Єрмоленко, Н.Дзюбишина-Мельник та ін. / за ред. В.Русанівського. К., 1990.
22. Левакіна Т. Прийменники як виразники соціативності. *Дивослово*. 2012. № 10.
23. Мейзерська І. Специфіка прийменників як лексикографічного об'єкта. *Українська мова*. 2008. № 1.
24. Мукан Г. Перехідні явища в системі частин мови. *УМЛШ*. 1976. № 5.
25. Омельчук С. Функціонування в сучасній українській мові прийменниково-іменникових конструкцій на позначення дефісного написання слів. *Дивослово*. 2016. № 5.
26. Приходько С. Просторові прийменникові конструкції. *УМЛШ*. 1980. № 9.

27. Ремінна Р. Невже так важко запам'ятати? Про словосполуки з прийменниками *по* та *з-за* (із-за). *Урок української*. 2008. № 5-6.
28. Степаненко М. Семантична диференціація просторових прийменників. *Мовознавство*. 2015. № 3.
29. Халчанська О. Причинова конструкція з прийменником *через* і знахідним відмінком. *УМЛШ*. 1980. № 8.
30. Халчанська О. Про переклад прийменникових конструкцій. *Мовознавство*. 1980. № 3.
31. Халчанська О. Синонімічні прийменникові конструкції причини. *УМЛШ*. 1986. № 1.
32. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. та ін. К.: Українська енциклопедія, 2000. 750 с.

ПРАКТИЧНІ ПОСІБНИКИ

1. Богдан М., Власенко В., Конторчук Г. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналізи: навчально-методичний посібник. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2001. 135 с.
2. Варзацька Л. Формування мовних компетентностей учнів 5-7 класів на уроках української мови: метод. посібник. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2018. 168 с.
3. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Практикум. Ч.2. Тернопіль: Навч. книга– Богдан, 2002. 48 с.
4. Добролюжа Г. Методичні рекомендації до практичних занять із сучасної української літературної мови (Морфологія. Дієслово та його форми. Службові частини мови). Житомир: Вид-во ЖДУ, 2021.   с.
5. Мединська Н. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ з морфології: навч. посібник. Тернопіль: Навч. книга–Богдан, 2007. 184 с.
6. Плющ М., Леута О., Гальона Н. Сучасна українська мова: збірник вправ. К.: Вища школа, 1995. 285 с.
7. Прус В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Зразки розборів. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2011. 176 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe

Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://pidruchniki.ws/>.

Бібліотека Гумер [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gumer.info/>

Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.dnpb.gov.ua.

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: режим доступу:
<http://nbuv.gov.ua>
https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/morfologija_i_pravopis/per_ekhidni_i_neperekhidni_dieslova/6-1-0-117
<https://school.home-task.com/slovotvir-diyeslova/>
<https://studfile.net/preview/5056043/page:9/>
<https://studfile.net/preview/2425929/page:21/>
http://irbisbuu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vznu_fi_2012_1_91.pdf

1. Прийменник. Основні підходи до визначення статусу прийменника.
2. Визначення прийменника як службової частини мови.
3. Семантичні типи прийменників.
4. Синтаксичний принцип класифікації прийменників.
5. Походження прийменників.
6. Структура прийменників.
7. Синонімія у вживанні прийменників.
8. Основні значення конструкцій з первинними прийменниками.
9. Правопис прийменників.

1. Прийменник. Основні підходи до визначення статусу прийменника.

Прийменник було виділено в окрему частину мови ще у давньогрецьких граматиках (II ст. до н.е.). Сам термін *прийменник* тобто '*той, що стоїть при імені*' запроваджено у граматиці О. Партицького (70-і рр. XIX ст.) і пізніше закріплено у мовознавчих працях С. Смаль-Стоцького, Ф. Гартнера, А. Кримського.

На сьогодні щодо визначення статусу прийменника у вітчизняній граматиці сформувалися три основні підходи.

Перший підхід полягає у тому, що прийменник визначають як самостійне слово. Автори цієї концепції (український мовознавець І. Кучеренко та його послідовники) вважають, що прийменники – це прислівники узагальненого значення;

Другий підхід розглядає прийменник як особливу морфему. Концепцію морфемної природи прийменника обґрунтував білоруський лінгвіст Є. Курилович, а вже поглибив, розбудував і застосував на українському прийменниковому ґрунті І.Вихованець. Відповідно до морфемної концепції – прийменник має лише граматичне значення і абсолютно позбавлений лексичного значення, тому що він не відображає предметів і явищ матеріальної дійсності, а лише вказує на відношення та зв'язки між предметами та явищами цієї дійсності.

І. Вихованець та К. Городенська вважають, що функціональна співвіднесеність між прийменниками та іншими релятивними морфемами, їхня семантична специфіка, що виявляється у відсутності номінативної функції, послужили підставою для визначення прийменників як аналітичних синтаксичних морфем.

Третій підхід – найбільш поширений у слов'янському мовознавстві – кваліфікує прийменник як службове слово, включаючи його до загального ряду частин мови. Саме так характеризують прийменник українські мовознавці А. Колодяжний, О. Мельничук, Б. Кулик, М. Фурдуй, І. Уздиган, З. Іваненко, А. Загнітко та інші.

Свого часу К. Городенська підкреслювала, що “проблема статусу прийменника тісно пов'язана саме із питанням про його семантику. Надання прийменнику *статусу слова* (службового чи повнозначного) означає виділення у нього не лише граматичного, але й певного лексичного значення, оскільки саме слову властива єдність лексичного та граматичного значень”.

А на думку І. Вихованця – “прийменнику як службовому слову притаманне не лексичне, а лише граматичне значення”. Хоча, підкреслює мовознавець, це питання залишається дискусійним. І. Вихованець виділяє три типи прийменникових граматичних значень:

1) найзагальніше (категоріальне) граматичне значення – передбачає визначення відношення іменників до інших слів у реченнях і словосполученнях, і це об'єднує всі прийменники у відмінний від інших службових слів розряд;

2) граматичне значення більш конкретне порівняно з категоріальним (просторове, часове, причинове і под.), що формує з відповідними прийменниками однорідну функціонально-значеннєву групу (наприклад: *від, з, через, завдяки* – із значенням причини);

3) граматичне значення індивідуальне, завдяки якому один прийменник відрізняється від іншого прийменника тієї самої функціонально-значеннєвої групи (порівняйте значеннєве розрізнення прийменників просторової групи: *на столі, під столом, у столі, над столом, біля столу, за столом, між столами*).

2. Визначення прийменника як службової частини мови.

У мові відношення між фактами дійсності знаходять своє вираження не лише за допомогою афіксів, наголосу, інтонації, порядку слів, але й завдяки прийменнику:

Іж борщ з (сміслові відношення означальні) *грибами і тримай язик за* (сміслові відношення місця) *зубами*;

Дурнувату рекламу створюють дурні. Та ні, її створюють для (сміслові відношення мети) *дурнів*.

У мовознавстві сформувалися і використовуються декілька визначень прийменника:

Прийменником – називається службове слово, яке разом із формою непрямого відмінка іменників, а також деяких займенників, числівників, вигуків виражає відношення між предметами або відношення дії, стану чи ознаки до предмета (М. Жовтобрюх).

Прийменник – незмінне службове слово, яке вказує на синтаксичне підпорядкування іменника (або його еквівалентів) іншим словам у реченні чи словосполученні (І. Вихованець).

Прийменник – службова частина мови, що виражає граматичні (синтаксичні) відношення між повнозначними словами (між іменниками та іменниками, між дієсловами та іменниками) (К. Городенська).

Прийменник як службове слово, що служить для утворення іменних та дієслівних сполучень (В. Русанівський).

До речі, свого часу ще російський мовознавець В. Виноградов підкреслював, що “прийменники позначають синтаксичні відношення між формами непрямих відмінків іменників, займенників або субстантивованих прикметників і числівників, з одного боку, і дієсловами, займенниками, прикметниками, рідше числівниками, з другого боку”: *брати + до + уваги, я + з + тобою, хліб + на + столі, три + на + чотири, завдання + на + завтра*.

Прийменник – службова незмінна частина мови, що є посередником підрядних синтаксичних відношень, зокрема, дієслівного керування іменником або його відповідником у сполуці чи реченні, й не виконує самостійної синтаксичної функції (О. Селіванова).

Для прийменника як службової частини мови характерні такі ознаки:

- службова функція прийменників полягає у тому, щоб диференціювати (розрізняти) значення відмінкових форм. Разом з цими формами прийменники характеризують певне коло смислових відношень: просторових, часових, означальних, об’єктних, умовних тощо:

Ніколи стільки не брешуть, як перед виборами, під час війни і після полювання (О. Бісмарк) – прийменники *перед, під час, після* виражають смислові відношення часу, до того ж вони чітко вказують на часовий проміжок реалізації дії;

- у реченні прийменники сполучаються з іменниками (*на землі*), а також із субстантивованими частинами мови (тобто ситуативними еквівалентами іменника), а саме: з прикметниками (*у чергового*); із дієприкметниками (*до пораненого*); із числівниками (*від трьох*); із займенниками (*до тебе*); із прислівниками (*на потім*); із вигуками (*на біс*); із звуконаслідуваннями (*від “кукуріку!”*);

- якщо прийменник поєднується з іменником, то іменник чи його еквівалент обов’язково стоїть у формі непрямого відмінка: *на столі* (з іменником у формі М.в.), *на стіл* (з іменником у формі Зн.в.);

- прийменник сполучається тільки з іменником чи його еквівалентом, а не із залежним словом (прикметником, числівником, займенником), що стоїть перед іменником: на шосту годину, до сонячного літа, від своїх дітей;

- сполучаючись з іменником або субстантивованим словом, прийменник стоїть у препозиції: на дорозі, зі мною, на завтра, на ура. Виняток становить прийменник ради, заради, що може стояти і у постпозиції: відчепись, Бога ради!;

- прийменники не виступають членами речення, вони лише допомагають уточнити синтаксичну роль повнозначних слів: зошит у клітинку (означення); у клітинку (обставина) помістив зображення;

- первинні прийменники не мають самостійно виявленого своєрідного лексичного значення (від, на, к, про, у, до). Тільки вторинні прийменники, що утворилися від іменників та прислівників, мають помітну своєрідну семантику: між, коло, під, крім, скрізь, назустріч, наприкінці, радіусом, числом від, очима, сумою у, тривалістю і под.

Отже, службова функція прийменників полягає в уточненні синтаксичної ролі членів речення; а також прийменники допомагають у виявленні синтаксичного керування непрямыми відмінками іменників, субстантивованих числівників, займенників, прикметників, дієприкметників, тобто виступають лише у ролі виразників синтаксичного зв'язку між членами речення.

3. Семантичні типи прийменників.

Своєрідна семантика прийменників ґрунтується на значенні того чи іншого відношення. Конкретний характер цього відношення впливає із взаємодії лексичних значень повнозначних слів у межах відповідного мінімального контексту.

В основу поділу прийменників на семантичні типи покладено конкретні різновиди семантико-синтаксичних відношень: просторові, часові, об'єктні, означальні, причинові, мети, умови тощо.

За значенням прийменники поділяються на такі семантичні типи:

	семантичний тип прийменника, коротка характеристика	прийменники (в українській мові близько 2 000 один.)	логіч. ? до прийм. + іменник	приклади
1	часові – в СУЛМ понад 40 одиниць, абсолютна більшість часових прийменників споріднена з просторовими, проте є й винятково часові:	<i>біля, перед, в, близько, об, між, під, на, після, на, до, напередодні, протягом, одночасно з</i>	коли?, відколи?	<i><u>В</u> лиху годину <u>узнаєш</u> вірну людину; Має сім п'ятниць <u>на</u> тиждень; Смачний як цибуля <u>після</u> чаю.</i>

2	просторові – в СУЛМ понад 200 одиниць, і за їх допомогою передаються різнопланові статичні та динамічні просторові характеристики; просторові прийменники чітко розрізняються за динамічною та статичною локалізацією одного предмета стосовно іншого (отже, розрізняють просторові прийменники та прийменники місця):	в, з, за, обіч, <u>впоперек</u> , <u>на</u> , <u>з-понад</u> , <u>на чолі</u> , <u>оддалік</u> , <u>поблизу</u> , <u>при</u> , <u>край</u> , <u>попри</u> , <u>крізь</u> , <u>через</u> , <u>к</u> , <u>збоку від</u>	де?, куди?, звідки?	<i>Пішли літа як вітер <u>круг</u> (простор.) світа; Побігли в (простор.) лози пасти кози; Поспішати з козами на (місця) торг.</i>
3	прийменники причини:	<u>з огляду на</u> , <u>від</u> , <u>через</u> , <u>з</u> , <u>завдяки</u> , <u>за</u> , <u>під впливом</u> , <u>у результаті</u> , <u>внаслідок</u> , <u>у зв'язку з</u>	чому?, від чого?, з якої причини?	<i>Нема ліку <u>проти</u> віку; Козак <u>з</u> біди не заплаче; Заздрий <u>од</u> чужого щастя сохне.</i>
4	прийменники мети:	<u>для</u> , <u>здля</u> , <u>ради</u> , <u>заради</u> , <u>з метою</u> , <u>на</u> , <u>в інтересах</u> , <u>з приводу</u> , <u>за</u> , <u>з нагоди</u> , <u>по</u> , <u>на випадок</u> , <u>на/у знак</u> , <u>у справах</u>	з якою метою?, для чого?	<i>Він носить голову тільки <u>для</u> шапки; Старий скаже <u>на</u> глум, а ти бери <u>на</u> ум. <u>На честь</u> героїв назвали сквер.</i>
5	прийменники умови:	<u>без</u> , <u>при</u> , <u>з</u> , <u>у</u> , <u>у випадку</u> , <u>у разі</u> , <u>за умови</u> , <u>при умові</u>	за якої умови?, при якій умові?	<i>Давніх друзів забувають, а <u>при</u> горі споминають; <u>У разі</u> перемоги навіть одного гравця виграє' вся команда.</i>
6	прийменники способу дії:	<u>з</u> , <u>без</u> , <u>на</u> , <u>по</u> , <u>до</u>	як?, яким чином?, яким способом?	<i>Щоб дати пораду, треба казати <u>до</u> ладу; Баба <u>з</u> несхочу з'їла ціле поросся.</i>

7	прийменники допустовості:	<i>при, у розріз з, всупереч, наперекір, на/у проти-вагу, незважаючи на, незалежно від, попри</i>	незважаю-чи на що?	<i><u>Наперекір</u> суховіям і чорним бурям повсюдно іде біла акація за людиною (Олесь Гончар); <u>Незважаючи на</u> погодні умови посівна продовжується.</i>
8	кількісні прийменники:	<i>з, зо, по, на, в</i>	скільки?, на скільки?, у скільки?	<i>Курка <u>по</u> зерну клює, та сита буває; Кінь <u>на</u> чотирьох, та й то спотикається; Вибирай жінку <u>на</u> цілий вік.</i>
9	об'єктні прийменники:	<i>про, до, без, у, в, на, з, щодо, стосовно</i>	типові: про що?, без чого?, з ким? і под.	<i><u>Без</u> верби і калини нема України; <u>У</u> невмілого руки не болять.</i>
10	означальні прийменники:	<i>з, зі, від, на, у, в, до</i>	який?, якого?	<i>Овес <u>у</u> трьох кожухах, а вітру боїться</i>
11	порівняльні прийменники:	<i>за, від, з, а-ля, на кшталт</i>	як хто?, як що?	<i>Мужичок <u>з</u> кулачок, а зла як у козла; Він кращий <u>від</u> усіх.</i>

Зауважимо, що на сьогодні відсутня єдина класифікація прийменників за смисловими відтінками. Наприклад, А. Загнітко виділяє 16 основних значень прийменника і при цьому зазначає, що «наведений перелік залишається відкритим у силу того факту, що названі типи значень у ряді випадків вимагають подальшої диференціації». В. Горпинич пропонує семиступеневу семантичну класифікацію, при цьому він виділяє семантично послаблені прийменники.

Семантичний тип прийменника потрібно визначати лише у контексті, однак навіть тоді не завжди однаково тлумачиться категоріальне значення прийменника, наприклад: *Знайшов сиріжку з добру діжку* – прийменник *з* і означальний (*сиріжку* (яку?) *з добру діжку*), і порівняльний (*сиріжку* (як що?) *з добру діжку*).

Окремі прийменники розрізняють також за сферою вживання. Прийменники типу *за, для, про, від* є універсальними і використовуються в усіх стилях мовлення. У діловому та науковому

мовленні доречно вживати похідні прийменники: *відповідно до, в галузі, згідно з, заради, задля, щодо*. Останнім часом у діловодстві, публіцистиці спостерігаємо не завжди доречне повернення до архаїчних прийменників типу *позаяк, попри, проз, на вгоду, опріч, помежи*. Подібних прийменників слід уникати, оскільки вони не відповідають сучасному розмовному, науковому, офіційно-діловому, публіцистичному та художньому стилям, тому їх варто замінювати на сучасні відповідники. А. Загнітко налічує 1705 прийменникових одиниць – такої кількості прийменників цілком достатньо, щоб вибрати вдалий варіант.

4. Синтаксичний принцип класифікації прийменників.

Синтаксичний принцип класифікації прийменників полягає в поділі їх на окремі групи відповідно до сполучуваності з тими або іншими відмінковими формами іменників у словосполученнях.

Таким чином, прийменники за синтаксичними ознаками поділяються на групи:

відмін	Прийменники вживаються з формою /формами			приклади, зауваження
-ки	1 відмінка	2 відмінків	3 відмінків	
Н.в.	3 формою називного відмінка прийменники ніколи на сполучаються!			
Р.в.	<i>без, біля, для, коло, від, до, з-за, крім, після, ради (≥150 од.)</i>		<i>в / у, між, поміж, проміж, поперед, з</i>	<i>край лісу, без слів, між людей, у дитини</i>
Д.в.	<i>всупереч, навздогін, наперекір, назустріч, напереріз, к</i>	Іменники у Д.в. ніколи не вживаються з непохідними прийменниками, крім прийменника <i>к</i> : <i>к чорту!</i>		<i>навздогін друзям, всупереч думці, наперекір батькам</i>
З.в.	<i>крізь, повз, попри, про, через</i>	<i>за, на, над, о / об, перед, поза, понад, по, по</i>	<i>в / у, між, поміж, проміж, поперед, з</i>	<i>крізь імлу, об землю, понад годину, між люди</i>
О.в.	<i>слідом за, у зв'язку з, разом з, поряд з, порівняно з</i>	<i>за, над, під, перед, поза, понад</i>	<i>між, поміж, проміж, поперед, з</i>	<i>поряд з ним, перед очима, між друзями</i>
М.в.	<i>при</i>	<i>на, по, о / об</i>	<i>в / у</i>	Іменники у М.в. ніколи без прийменника не вживаються; <i>при дорозі, о шостій</i>
К.в.	3 формою кличного відмінка прийменники ніколи на сполучаються!			
	<i>з-під явора, к бісу, через терни</i>	<i>за гору, за тобою</i>	<i>у мене, у понеділок, у класі</i>	

5. Походження прийменників.

Службовим частинам мови, і прийменникам зокрема, властиві два структурно-генетичні типи: первинний (непохідний) і вторинний (похідний).

Первинні прийменники етимологічно невиразні, вони містять замкнуту праслов'янську спадщину, що майже цілісно увійшла до всіх слов'янських мов: *без* (укр., рос., білор., серб., болг.); *на* (укр., рос., білор., чес., пол.).

Давність існування первинних прийменників як частини мови, спільна наявність їх у слов'янських мовах, частота вживання і стійкість цього розряду слів дають підстави віднести їх до базового словникового фонду мови. Зауважимо, що первинні прийменники здебільшого використовуються як дієслівні префікси (за винятком *без*): *у зошиті – ушити; на стіні – написати*.

Первинні прийменники найчастіше є багатозначні у тому розумінні, що вони виражають різні синтаксичні зв'язки і вживаються з кількома відмінками, наприклад: *у/в* – з Р.в., З.в., М.в.; *о/об* – із З.в., М.в.). Кожен із первинних прийменників виражає декілька смислових відношень.

Отже, до первинних прийменників (походження яких важко, а то й неможливо визначити) належить близько 20 прийменників: *за, з/із/зо/зі, при, по, на, над/наді, через, біля, до, для, про, в/у, о/об, без, к, від/од*.

Також є чимала група первинних прийменників, які вийшли із сучасного мовного ужитку, проте зустрічаються у лексичних словниках, творах художньої літератури, у зразках усної народної творчості та у мовленні людей похилого віку: *бля, брез, гля (гля), к (г), д, діля, дле, з-од, ід, керез, ку, ля, міз, навспак, опроче* і под.

Вторинні прийменники виникли у процесі розвитку окремих слов'янських мов шляхом переходу слів з одного лексико-граматичного розряду до іншого (тобто прийменникового розряду). Вторинні прийменники продовжують з'являтися і далі, безперервно поповнюючи словниковий склад кожної мови.

Вторинні прийменники не є спільними для слов'янських мов, не використовуються як дієслівні префікси, вони здебільшого однозначні. На сьогодні питання про походження окремих прийменників не вирішене і вважається дискусійним.

Вторинні прийменники щодо способу утворення є дуже неоднорідні:

прийменники прислівникового походження (сотні одиниць):

- прийменники, співвідносні з прислівниками: *вглиб, кругом, вздовж, вище, відносно, близько, наперед, наприкінці, скрізь, довкола, поруч, стосовно, всупереч*;

- прийменники, утворені поєднанням прислівника та непохідного прийменника: *ліворуч від, осторонь від, близько од, неподалік від, згідно з, порівняно з*;

прийменники іменникового походження:

- прийменники, виражені формою іменника у називному чи непрямому відмінку: *кінець, круг, коло, між* (від іменника *межа*), *під* (від іменника *під*), *крім* (ймовірно, що від іменника *кромка*), *ради, ціною, шляхом, коштом, протягом, очима*;

- прийменники, утворені поєднанням іменника у непрямому відмінку з одним чи двома непохідними прийменниками: *на честь, в ім'я, у ході, у справі, у відповідь на, у зв'язку з, у плані, з приводу, на підставі, на/у противагу, з нагоди, в інтересах, у кількості до, у зіткненні з*;

- прийменники, утворені поєднанням іменника у непрямому відмінку та кількох частин мови: *радіусом не більше ніж, із періодом менше, під кутом не менше ніж, з інтервалом більш як, вартістю близько*;

прийменники дієслівного походження:

- прийменники, утворені від дієслівних основ: *всупереч; завдяки, напереріз*;

- прийменники, утворені поєднанням дієприслівника з непохідним прийменником: *включаючи, починаючи з, зважаючи на, незважаючи на, не дивлячись на, не рахуючи, не розраховуючи, не доходячи до, не кажучи про, не претендуючи на, не відходячи від, не доїжджаючи*;

прийменник частково-прийменникового походження: *що+до*, де *що-* – частка займенникового походження;

прийменники прийменникового походження: *за+для, за+ради, з+між, по+за, із+за, по+при, з+понад, про+з, по+вз* (де *уз/вз* – архаїчний прийменник).

Таким чином перехід інших частин мови до класу прийменників свідчить про постійний розвиток, рух мови.

6. Структура прийменників.

За структурними ознаками розрізняють прийменники прості, складні та складені.

Прості прийменники мають, умовно кажучи, одну основу. До групи простих прийменників належать:

- всі первинні прийменники: *до, для, з, по, при, у, до, про*;

- вторинні, що складаються з одного слова: *коло, круг, між, під, близько, ліворуч, всупереч, навздогін, наперекір*.

Складні прийменники – це обов'язково вторинні прийменники, що утворені поєднанням двох і більше прийменників, частини пишуться разом або через дефіс: *по+при, за+для, по+над, по+біля, із+за; з+-під, з+-по+між, з+-по+під*.

Складені прийменники – це похідні прийменникові конструкції, що складаються з двох-трьох-чотирьох-п'яти слів, які записуються окремо: *незважаючи на, відповідно до, у бік від, на шляху до, на північний схід від, у радіусі не більше ніж.*

Вживання окремих прийменників має свої фонологічні особливості:

- для милозвучності до окремих простих прийменників додаються *і, о*: *піді мною, зо два, поглянув округ себе, зі словником;*
- при потребі відбуваються чергування: *в/у, о/об*: *в Умані, у четвер, о шостій, об одинадцятій.*

Заміна може відбуватися також через тавтологію: *біля (коло, неподалік від, поблизу) білявого хлопчика.*

7. Синонімія у вживанні прийменників.

Українська мова дуже багата на синонімічні прийменникові конструкції, особливо ті, що виражають просторове, часове, причинове і цільове значення. Синонімічними називаються такі структури з різними прийменниками, які виражають тотожні граматичні відношення і вживаються у тотожному словесному оточенні: *Від (через) заздрості осліпнути може розум.*

Синонімічні прийменникові конструкції, що виражають просторові відношення: *біля, коло, близько, поблизу, при, побіч, поруч, обабіч, неподалік від: коло / біля / поблизу міста;*
в, до: піду в школу / піду до школи;
в, на: працювати в/ на полі.

Синонімічні прийменникові конструкції, що передають часові відношення: *в/ у, на, під, перед, о/ об, за, після, по: трапилося у/ на ту пору; після літа/ по літі; від/ з понеділка; зустрілися під Новий рік/ перед Новим роком.*

Синонімічні прийменникові конструкції, що виражають причинові відношення:
від/ од, з, через: Від/ од/ через поганого зерна і кури сліпнуть; Заплакала від/ з горя.

Синонімічні прийменникові конструкції, що виражають відношення мети: *для, задля, до, в/ у, про, на, по, за, ради, заради: для закупівлі/ на закупівлю; заради/ ради/ задля друзів; берегти на всякий/ про всяк випадок.*

Намагаючись підібрати синонімічний прийменник, потрібно звертати увагу на контекст. До того ж, не завжди прийменники взаємно замінюються: *поїхав у справах, сидить за столом, пішов по воду.*

*Сину, запам'ятай, що живіт не від пива, а для пива (жарт).

*Результат опитування населення: пішли всі на (в, до, к)....

8. Основні значення конструкцій з первинними прийменниками (явище полісемії).

Кожен прийменник може вживатися з окремими відмінками іменників та субстантивованих частин мови. Прийменники з іменниками у певній відмінковій формі характеризують широке коло смислових відношень.

- *Маня, давай я за (мети) тебе вип'ю.*

- *Ти краще за (об'єктний) мене посуд помий.*

Це питання студенти опрацьовують самостійно (див.: Сучасна українська літературна мова: Морфологія/ За ред. І.Білодіда.–К., 1969).

9. Правопис прийменників.

Питання для самостійного опрацювання.

Тема 7. СПОЛУЧНИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

СПИСОК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Вільчинська Т., Бабій І. Службові слова у сучасній українській мові: навч. посібн., Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016.
2. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч. посібник. 3-тє вид., переробл., доповн. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016. 184 с.
3. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія /І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, С. Соколова; за ред. К. Городенської. К.: ВД Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
4. Горпинич В. Морфологія української мови: підручник. К.: Академія, 2004. 335 с.
5. Караман С., Караман О., Плющ М. Сучасна українська літературна мова: навч. посібн. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
6. Лаврінець О., Симонова К., Ярошевич І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. К.: НАУКМА, 2019. 524 с.
7. Чукіна В. Граматика української мови в таблицях і схемах: довідкове вид. К.: Логос-М, 2019. 130 с.
8. Чукіна В., Почтаренко О., Почтаренко Г. Український правопис у таблицях, схемах, коментарях: довідк. видання. К: Логос-М, 2019. 176 с.
9. Цілина М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посібн. для дистанц. навчання. К.: Ун-т «Україна», 2008. 215 с.
10. Ющук І. Українська мова: підручник. К.: Либідь, 2005. 640 с.

Додаткова

1. Булаховський Л. Сполучники і сполучні групи (речення) // Вибрані праці: В 5 тт. К., 1977. Т. 2.
2. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники.

Херсон, 2007.

3. Каранська М. Сполучники *що, щоб* і граматичні конструкції з ними в сучасній українській літературній мові. К., 1962.
4. Медведєв Ф. Система сполучників в українській мові: Короткий нарис. Харків, 1962.
5. Слинько І. Сполучник чи сполучне слово? *УМЛШ*. 1987. № 4.
6. Слинько І., Гуйванюк Н., Кобилянська М. Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання. К., 1994.

ПРАКТИЧНІ ПОСІБНИКИ

1. Богдан М., Власенко В., Конторчук Г. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналізи: навчально-методичний посібник. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2001. 135 с.
2. Варзацька Л. Формування мовних компетентностей учнів 5-7 класів на уроках української мови: метод. посібник. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2018. 168 с.
3. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Практикум. Ч.2. Тернопіль: Навч. книга– Богдан, 2002. 48 с.
4. Добролюбова Г. Методичні рекомендації до практичних занять із сучасної української літературної мови (Морфологія. Дієслово та його форми. Службові частини мови). Житомир: Вид-во ЖДУ, 2021.   с.
5. Мединська Н. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ з морфології: навч. посібник. Тернопіль: Навч. книга–Богдан, 2007. 184 с.
6. Плющ М., Леута О., Гальона Н. Сучасна українська мова: збірник вправ. К.: Вища школа, 1995. 285 с.
7. Прус В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Зразки розборів. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2011. 176 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe

Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://pidruchniki.ws/>.

Бібліотека Гумер [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gumer.info/>

Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.dnrb.gov.ua.

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/morfologija_i_pravopis/per_ekhidni_i_neperekhidni_dieslova/6-1-0-117
<https://school.home-task.com/slovotvir-diyeslova/>
<https://studfile.net/preview/5056043/page:9/>
<https://studfile.net/preview/2425929/page:21/>
http://irbisbuiv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuiv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vznu_fi_2012_1_91.pdf

1. Визначення сполучника як службової частини мови.
2. Основні підходи до визначення статусу сполучника.
3. Поділ сполучників за способом уживання.
4. Поділ сполучників за синтаксичною ознакою на сурядні, підрядні і пояснювальні.
- 4.1. Сурядні сполучники.
- 4.2. Підрядні сполучники.
- 4.3. Пояснювальні сполучники.
5. Розрізнення сполучників та сполучних слів.
6. Багатофункціональність сполучників.
7. Синонімія у вживанні сполучників.
8. Походження сполучників.
9. Розрізнення сполучників та омонімів.
10. Структура сполучників.
11. Правопис сполучників.
12. Розділові знаки при вживанні сполучників.

1. Визначення сполучника як службової частини мови.

Сполучник – службове слово, за допомогою якого поєднуються однорідні члени речення та окремі речення (Б. Кулик).

Сполучники – службові слова, функція яких полягає у вираженні того або іншого семантико-синтаксичного відношення між повнозначними лексичними компонентами у простому реченні, частинами складного речення і окремими реченнями у складі тексту (І.Уздиган).

Сполучник – службова частина мови, що виступає для поєднання однорідних членів речення, частин складного речення і окремих речень (А. Кващук).

Сполучник – незмінне службове слово, яке виражає синтаксичні зв'язки речень або слів і семантично-синтаксичні відношення між ними. Вираження синтаксичного зв'язку є для сполучника основною функцією (І. Вихованець).

Сполучник – незмінна службова частина мови, що виконує з'єднувальну функцію й опосередкує семантико-синтаксичні

відношення сурядності й підрядності між словами у простому реченні, між предикативними одиницями складного речення й окремими реченнями (О. Селіванова).

Наприклад: *Честь і труд ідуть поруч* (сполучник *і* поєднує однорідні члени речення); *Якщо я знаю, що знаю мало, то я досягну того, щоб знати більше* (парний сполучник *якщо...то* поєднує частини складнопідрядного речення; сполучник *що* приєднує підрядний компонент до підрядної частини; сполучник *щоб* приєднує підрядний компонент до головної частини).

За граматичним призначенням сполучники наближаються до сполучних слів, проте останні наділені додатковою функцією, оскільки входять до підрядних частин складного речення як їх члени (сполучник + синтаксична функція (підмет, додаток, обставина) = сполучне слово): *Який їхав, таку здибав*; *Як тато скажуть, так по-маминому й буде*; *Де рідний край, там і під ялиною рай*.

Термін *сполучник* є калькою з грец. і лат. *conjunctionis* ('зв'язок, поєднання').

Уперше вжив О. Ороновський у "Граматичі руского языка"(1889). В окрему частину мови сполучник було виділено в античній граматичі Діонісієм Фракійським (II ст. до н.е.).

2. Основні підходи до визначення статусу сполучника.

На сьогодні у мовознавстві сформувалися два основні підходи до визначення статусу сполучника.

Перший підхід. Сполучникам надається статус морфеми, у граматичній структурі української мови їх позбавлено семантико-граматичних ознак слова, виведено із системи частин мови як лексико-граматичний або граматичний класів слів. Сполучники зараховують до аналітичних синтаксичних морфем, тому що вони виражають семантику відношень, морфологічно не членуються і не виконують семантико-синтаксичних та формально-граматичних функцій членів речення (І. Вихованець, К. Городенська).

Другий підхід. Традиційне мовознавство визначає сполучник як службову частину мови, службове слово, включаючи його до загального ряду частин мови. Сполучники виконують функцію зв'язку (поєднання) членів речення або окремих речень. "Сполучники всувають слова і речення в структуру більш складного цілого як зв'язану єдність" (В. Виноградов).

Характерною ознакою сполучників є їх незалежність від кожного окремо взятого компонента, між якими сполучник встановлює зв'язок.

За допомогою сполучників оформлюються логічні відношення та граматичні зв'язки між тими чи іншими синтаксичними одиницями.

Сполучники не мають лексичного значення. Вони не вказують ні на предмети, ні на явища, ні на їх ознаки і не виступають членами речення.

Отже, особливість службової функції сполучників полягає у тому, що вони виражають смислові стосунки між однорідними або зіставляваними членами речення, а також між частинами складного речення: *Без роду і племені; Ні до біса ні до ліса; Кінь та ніч козакові товариші; Іван носить плахту, а Настя – булаву.*

За І. Коваликом, категоріальне значення сполучника – *кон'юнктивність* ('зв'язок, поєднання, об'єднання').

3. Поділ сполучників за способом уживання.

За способом уживання сполучники поділяються на три групи: одиничні, повторювані, парні (корелятивні).

Одиничні поєднують однорідні члени речення або частини складного речення і не повторюються (*та, але, однак, і, або, як, що, коли, де, тому що, через те що...*):

Ще брат живий, та він глухий на душу (Л.Кост.); Біда не по лісу ходить, а по людях; Меле як порожній млин.

Повторювані сполучники вживаються перед кожним компонентом синтаксичної конструкції (*то...то, або...або...або, і...і, як...як...*):

Ні кола, ні двора, ні рогатого скота; Пройшов і Крим, і Рим, і мідні труби; То ворон кричить, то кінь заїрже (Нар. дума).

Парні сполучники складаються з двох елементів, які позиційно віддалені, формально відмінні і поєднані з різними частинами складного речення або різними однорідними членами простого речення (*не тільки...але й, не лише... а й, як...так, не стільки...скільки, хоч...але, якщо...то, чим...тим, як...то, хоч...так*):

Якщо до 40 років кімната людини не наповнюється дитячими голосами, то вона наповнюється кошмарами (Сент-Бев);

Як ідеш, то дивися під ноги: хоч грошей і не знайдеш, так і носа не наб'єш; Чим далі в ліс – тим більше дров.

Найчастіше один і той же сполучник може бути і одиничним, і повторюваним, і парним, тому сполучники за способом уживання визначаються лише у контексті. Порівняйте:

1. Якби мені сивий кінь, я сідельце маю (якби – одиничний);

2. Якби вмерти не боявся, то надвоє б розірвався (якби...то – парний);

3. От якби ми під вербою не зустрілися з тобою,

І якби не роздягались, і якби ми не купались,

І якби у глибині не було пенька на дні,

І якби про те не знали, і якби ми не пірнали,

І якби не всі якби, не набили б ми лоби (Гр.Бойко) (якби..., якби..., якби..., якби..., якби... – повторюваний).

4. Поділ сполучників за синтаксичною ознакою на сурядні, підрядні та пояснювальні.

Залежно від типу синтаксичного зв'язку сполучники поділяються на сурядні, підрядні і пояснювальні.

Сурядні вказують на відносну автономність, рівноправність поєднаних одиниць, а підрядні – на залежність однієї одиниці від іншої. Що ж до пояснювальних сполучників, то вони поєднують два компоненти, другий з яких конкретизує зміст першого.

4.1. Сурядні сполучники.

Сурядні сполучники поєднують однорідні члени речення і частини складносурядного речення як рівноправні, відносно незалежні частини. Сурядні сполучники поділяються на такі різновиди:

групи	пояснення	сполучники	приклади
єднальні	явища відбуваються одночасно або послідовно; присутня інтонація переліку:	<i>і, і...і, й, й...й, та (= і), ні...ні, ані...ані, також, а (застар.)</i>	<i>Сумний грудень і в свято, і в будень; Блискавка блисне – й камінь трісне; Ні до ради ні до зваби; П'яні, а діти нехотя правду кажуть (М.Номис).</i>
зіставний	вказує на зіставлення і співіснування двох ситуацій за відповідною не контрастною ознакою:	<i>а (= і)</i>	<i>Село лежало в долині, а по горбах чорніли поля; Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки хата.</i>
протиставні	передають контрастний зміст поєднаних одиниць, їх невідповідність:	<i>але, а (=але), та (=але), проте, зате, однак, тільки, хоч</i>	<i>Вовк линяє, але вдачі не міняє; За морем тепліше, однак вдома миліше; Травень, а спека; Мене водило безвісти життя, та я вертався на свої пороги (Д.Павличко). Собака теж посміхається, тільки хвостом. Одіж ціла, хоч і немодна.</i>
розділові	виражають значення взаємовиключення або чергування явищ:	<i>чи, чи...чи...чи, або, або...або, то...то, чи то...чи то, не то...не то, хоч...хоч</i>	<i>То музика нагадує про вас, то раптом ця осіння хуртовина (Л.Костенко); Чи се лютня грає, чи арфа рокоче, чи то спів я чую щоранку, щоночі (Леся Українка).</i>

града- ційні	підкреслюють змістову вагу одного з поєднаних компонентів; увиразнюють відтінки єднального значення:	як...так і, не тільки (не лише) ..а (та, але, проте) й, не стільки... скільки (окремі м/зн розглядають як єднальні або протиставні)	Прияте́лька <u>не тільки</u> красива, <u>але й</u> розумна; Допомагають <u>не лише</u> ліки, <u>а</u> також вчасно сказане добре слово; Він <u>не стільки</u> почув, <u>скільки</u> здогадався, про що йде мова.
приєд- нува- льні	передають значення доповнення:	та й, ще й, а також, а відтак, і навіть, і причому, а вже, а (= і) (окремі м/зн приєднувальні сполучники взагалі не ви- діляють, інші – як єднальні)	Все стихло, <u>і навіть</u> солов'ї угамувалися; Не встигнеш надивитися на сонце, <u>а вже</u> вечірня зоря темніє тобі в постарілих очах (М.Стецьмах).

4.2. Підрядні сполучники.

Підрядні сполучники у складнопідрядних реченнях приєднують підрядну частину до головної і виявляють при цьому значну семантичну диференціацію:

групи	сполучники	сполучні слова	приклади
місця		де, куди, звідки	Ми підем, <u>де</u> трави похили (А.Малишко); <u>Куди</u> б не прийшов – скрізь старанно працює; Йди туди, <u>звідки</u> прийшов.
часові	коли, відколи, як, доки, аж доки, поки, аж поки, перед тим як, після того як, перш ніж, в міру того як, тільки (що)... як, як тільки, тільки-но... як, щойно, ледве, скоро		<u>Поки</u> сонце з неба сяє, тебе не забудуть; <u>Перш ніж</u> робити, подумай; <u>В міру того як</u> триває навчання, студенти здобувають усе нові знання; <u>Як</u> ішла додому в житньому вінку, радо всі вітали дівчину швидку.

причи- нові	бо, тому що, через те що, оскільки, завдяки тому що, у зв'язку з тим що, тим...що, позаяк, затим що, а що... то, на тій підставі що, адже, виходячи з того що, з тієї причини що, з того приводу що, тим більше що, тож		Могло бути гірше, <u>адже</u> твій ворог міг виявитися твоїм другом; Люблю людей землі своєї, <u>бо</u> й я землі своєї син; Я з розумінням ставлюся до вашого нерозуміння, <u>оскільки</u> й сама була студенткою.
мети	щоб, для того щоб, затим щоб, задля того щоб, заради того щоб, з тим щоб, аби, аби тільки		Кажу, <u>щоб</u> зрозумів; <u>Для того, щоб</u> багато знати, треба багато читати; <u>Аби</u> рибку їсти, треба у воду лізти.
умовні	якщо, раз, якби, коли, коли б, аби, скоро, якже', чи, чи...чи, як, за умови якщо, у тому разі якщо, на випадок якщо, з умовою що, якби...то, раз...то		<u>Коли б</u> знати де впадеш, <u>то</u> соломки підстелив би; <u>Якщо</u> тобі хтось обрид – позич йому грошей; <u>Раз</u> серце собаче, <u>то</u> і народ малий (В.Барка); Розсипався б дід, <u>якби</u> його баба не підперезала.
допус- тові	Вживаються у СПР з логічною невідповідністю між змістом складових частин (принцип батарейки -/+): хоч (хоча), дарма що, на що', незважаючи на те що, хоч (хоча)...але (а, однак, зате, проте, та), хай (нехай)...але (проте, зате, та), всупереч тому що	як не, скільки не, звідки не, куди не, хто не, що не, який не, де не, коли не	<u>Дарма що</u> вовк, <u>а</u> добре розсудив; <u>Всупереч тому, що</u> обіцяли, дощ ішов до самого вечора; <u>Скільки не</u> стелився – ти не поливала; <u>Нехай</u> в житті тебе стрічав я рідко, <u>та</u> все ж той спогад мене гріє (І.Франко); Маки ще квітнуть, <u>хоч</u> у полі вже жнива.
наслід- кові	так що, так що аж, так що і, оскільки		Вже у березні розвезло шляхи, <u>так що</u> ні пройти, ні проїхати; Здоровенний дуб розлігся, <u>так</u> <u>що аж</u> темно під ним; Сонце пекло, <u>так що і</u> вночі степ пашів.

порів- няльні	як, мов, ніж, немов, наче, ніби, мовбито, немовбито, нібито, неначебто, що		Ускочив <u>як</u> жаба в жар; Мова <u>наче</u> сон рябої кобили; Брехливий чоловік – <u>що</u> торба з горіхами: зачепиш – заторохтить.
спосо- бу дії	як, що, щоб, мов, немов, мовби, неначе, ніби, нібито, ніж, як...так	так, таким чином, таким способом	<u>Як</u> дбаєш, <u>так</u> і маєш; Зустрілися, <u>як</u> і домовлялися; Він говорив мало, <u>ніби</u> виправдовувався; Проси так, <u>щоб</u> послушали.
міри і ступеня	що, щоб, як, мов, немов, наче, скільки, наскільки, що...тим, чим...тим	так, до того, такою мірою, такий, стільки, настільки ,чим	Так жінку бив, <u>що</u> насилу сам вирвався; Дав стільки, <u>як</u> кіт наплакав; <u>Що</u> далі в ліс, <u>тим</u> більше дров; <u>Чим</u> чорніший пар, <u>тим</u> біліша паляниця; Все таке велике, <u>що</u> аж сам підростаєш.
означа- льні	щоб, мов, немов, що, наче, неначе, ніби	як, який, чий, котрий, хто, що, де, куди, звідки, коли	Такі в лихого розмови, <u>як</u> у вовка молитви; Купи мені хустку, <u>щоб</u> горіла (Марко Вовчок); Пшениця така, <u>що</u> й вуж не пролізе; Поганий той солдат, <u>який</u> не мріє бути генералом; Чи є у Бога люте зло, <u>щоб</u> у тій хаті не жило (Т.Шевч.).
з'ясува- льні	що, щоб, чи, мов, ніби, наче, неначе, як, якби	хто, що, який, чий, котрий, скільки, коли, чому, звідки, оскільки, куди, де, наскільки	Удає, <u>мов</u> не почув; Нещастя розкаже, <u>що</u> таке щастя; <u>Хто</u> із злом не бореться, той і людей не любить; Уже видно, <u>що</u> осінь ніколи не скінчиться; Думаєш дати, то думай, <u>де</u> взяти; Ви знаєте, <u>скільки</u> дитині років?

Зауважимо, що на сьогодні відсутня єдина класифікація сполучників за ознакою сурядності та підрядності, крім того, спостерігаються неузгодженості щодо номінації окремих груп сурядних і підрядних сполучників, а також їх смислового і практичного наповнення.

4.3. Пояснювальні сполучники.

Пояснювальні сполучники – це особливий різновид сполучників, які поєднують два компоненти, другий з яких конкретизує зміст першого: *або, чи, тобто, себто, цебто, а саме, насамперед, наприклад, надто, як-то, як-от:*

Динозаври, або дослівно жахливі страшні ящери, населяли нашу планету понад 65 млн. років тому; Шаблезубі тигри полювали на великих травоядних ссавців, як-от: бізонів, мамонтів, оленів.

Пояснювальні сполучники найчастіше приєднують уточнювальні члени речення у простому реченні, але можуть поєднувати і частини складного речення.

Статус пояснювальних сполучників до кінця не визначено:

- окремі мовознавці взагалі не акцентують на них увагу (М. Фурдуй);
- проміжний тип між сурядними і підрядними (І. Вихованець, К. Городенська);
- сурядний (В. Горпинич, І. Уздиган);
- підрядний (О. Пешковський, Л. Булаховський, В. Русанівський);
- окремий (третій) розряд (І. Ющук, В. Власенко).

5. Розрізнення сполучників та сполучних (відносних) слів.

Сполучні слова – це займенникові та прислівникові слова, які виконують функції:

- 1) підрядних сполучників, позначаючи залежність підрядної частини у складнопідрядному реченні;
- 2) члена речення у складі підрядної частини.

Сполучні слова поділяють на декілька лексико-морфологічних розрядів:

- займенникові (який, котрий, чий, хто, що): *Живе поезія у мові, якої мати вчила нас; Чується шум океану, луною котрого ця річка вуркоче* (М. Рильський); *А хто грає, того знають і дякують люди* (Т. Шевченко); *Ніколи не здобуде перемоги той, хто передчасно вважає себе переможцем; Народ, що вільним став, нікому не зламати* (В. Симоненко); *Яка робота – така й плата;*
- прислівникові (де, куди, звідки, коли, чому, навіщо, скільки, наскільки тощо): *Мати тоді сита, коли діти неголодні; Куди голка, туди й нитка; Де Волинщина й Поліщина, грає зорями синь обічна* (Б. Олійник); *Ніхто не знає, скільки ночей не доспала мама.*

Сполучні слова утворилися від питальних займенників та прислівників займенникового походження; набувши функції сполучників, вони повністю або частково втратили своє лексичне значення.

Сполучні слова не тільки з'єднують частини складнопідрядного речення, але й виражають семантичні та синтаксичні відношення між

ними і виступають тим чи іншим членом речення (підметом, додатком, означенням, обставиною). Порівняйте:

підрядний сполучник <i>що</i>	сполучне слово <i>що</i>
<i>Сказав, <u>що</u> обрїй – це усмішка простору.</i>	<i>Живий народ, <u>що</u> має своє письмо.</i>
<ul style="list-style-type: none"> - сполучник не буває членом речення; - на сполучник не падає логічний наголос; - підрядну частину не можна перетворити на питальне речення; - сполучник можна замінити лише іншим сполучником або він взагалі не замінюється; - при вилученні сполучника змінюється структура речення, але зберігається зміст. 	<ul style="list-style-type: none"> - сполучне слово є членом речення (підмет); - на нього падає логічний наголос; - підрядну частину можна перетворити в питальне речення; - можна замінити іншим сполучним словом (<i>який</i>) або повнозначною частиною мови (<i>народ</i>); - при вилученні сполучного слова зникає смисл.

6. Багатофункціональність сполучників.

Визначати конкретний різновид сполучників, а іноді й сурядну, підрядну чи пояснювальну функцію сполучників узагалі варто лише у контексті, коли можна з'ясувати структуру речення та смислові відношення між компонентами. Порівняйте:

А: Любощі, а вечорниці доведуть до шибениці (єднальний);

Бджола мала, а й та працює (протиставний);

Червоний пояс теліпався до колін, а висока сива шапка, перехиляючись набакир, натякала на парубоцьку вдачу (Панас Мирний) (приєднувальний);

Не місце красить чоловіка, а чоловік місце (зіставний).

Або: Дощ або сніг – мені усе до вподоби (розділовий);

Мовознавство, або лінгвістика, вивчає походження та історію формування мови (пояснювальний).

Що: Пісня, що живе в душі, ніколи не загине (означальний);

Нам повідомили, що завтра вихідні (з'ясувальний);

І так утомився, що напівдорозі заснув (міри і ступеня);

Вертлявий що в'юн у болоті (порівняльний).

Як: Ви знаєте, як липа шелестить (з'ясувальний);

Співає як той птах, що зветься свинею (порівняльний);

Як прийдеш, подзвони (умови);

Як настає вечір – лунають солов'їні трелі (часовий);

З'їв як кіт наплавав (міри і ступеня);

Пазли зійшлися як у риби ноги (способу дії).

7. Синонімія у вживанні сполучників.

Можливість заміни одного сполучника іншим є одним із шляхів удосконалення форми вислову, передачі тонких нюансів думки:

Час, який (котрий, що) ви провели в бібліотеці, не пропав дарма;

Тепло одягайся, бо (тому що, адже) морозно;

Вчитися або (чи, чи...чи, чи то...чи то) байдикувати – вирішуйте самі;

Абрикоси та (і, й) вишні навесні красиво цвітуть;

Співає як (наче, ніби, мов, немов, неначе, ек, би, таї, гейби) як ведмідь на ногу наступив.

8. Походження сполучників.

Сполучникам властиві два структурно-генетичні типи: непохідні (первинні) і похідні (вторинні).

Первинні сполучники в сучасній українській мові не співвідносяться з іншими словами і в генетичному плані не членуються на умовні морфеми: *і, й, бо, а, та, але, чи*.

Вони здебільшого багатofункціональні; не мають власного наголосу і у вимові зливаються з наступним повнозначним словом.

Вторинні сполучники утворилися від інших частин мови; їх набагато більше; клас вторинних сполучників постійно поповнюється.

Вторинні сполучники за способом витворення є дуже неоднорідними:

сполучники займенникового походження: *тому що, що*;

- прийменник + займенник: *про+те, за+те*;

- займенник *той* у непрямому відмінку + інші слова: *у міру того як, після того як, попри те що, у той час як, до того як, через те що*;

займенник + частка: *що+б*;

сполучники іменникового походження: *раз; Сідай, раз прийшов*.

сполучники прислівникового походження: *ледве, тільки, дарма, буцім, скоро*;

- прислівник + частка: *як+би; коли+б*;

- займенникові прислівники: *де, коли, куди, звідки, поки, доки, як*;

сполучники дієслівного походження: *мов, хоч, лише, наче, незважаючи на те що*;

сполучники часткового походження: *ні...ні; нехай, хай, адже, тобто, ні+би, а+ж, ні+ж*;

сполучники числівникового походження: *однак; Тепер не переміг – однак повернуся*.

Таким чином, аналізувати сполучники можна лише у контексті, порівняйте: Ні (частка) *до кого й слово мовити*; Де (прислівник)

ростуть баобаби?; Що (займенник) тобі розповісти?; Коли (прислівник) зустрінемось?; Один раз (іменник) – це ще не система.

Окремі сполучники служать будівельним матеріалом для утворення вторинних часток: У доброї господині й півень знесеться; А скільки ще чекати?; Зима літо з'їдає, хоч перед ним і втікає.

9. Розрізнення сполучників та омонімів.

Складні похідні сполучники займенникового та прислівникового походження потрібно відрізняти від займенників та прислівників, що вживаються з частками та прийменниками:

Якби ти мене кохав, якби я тебе кохала,

Як би ми один одного кохали (Геральді Поло);

(зате – за те, проте – про те, якщо – як що, якже – як же, якби – як би, таж – та ж, тож – то ж, теж – те ж, щоб – що б, притому – при тому, причому – при чому, тимчасом як – тим часом):

сполучник	омофон
1. Сполучники можна замінити іншими синонімічними сполучниками: <i>якщо – коли, зате – але, притому – тому, тож - тому.</i>	Однозвучні поєднання інших частин мови замінити сполучниками не можна, однак вони замінюються повнозначними словами: <i>за те</i> (за добро), <i>про те</i> (про приємне).
2. Сполучники не виступають членами речення і не відповідають на питання.	
<i>Хоч серп кривий, <u>зате</u> солому ріже прямо.</i>	<i>Так от як ти почав робити? <u>За те</u>, що жив в теплі, в добрі (Л.Глібов).</i>
<i>Троянда пахуча, <u>проте</u> й колюча.</i>	<i>Думай <u>про те</u>, що тобі приємно.</i>
<i>Давайте, що попало: <u>якщо</u> не хліб, то сало.</i>	<i><u>Як що</u> трапиться, негайно повертайся додому.</i>
<i><u>Якже</u> ти не дотримаєш обіцянки, то втрадиш довір'я друзів.</i>	<i><u>Як же</u> ти мені набрид.</i>
<i><u>Якби</u> сіль зацвіла, вона б іншою річчю була.</i>	<i><u>Як би</u> це зрозуміти!</i>
<i>Іще сорока не побіліла, <u>щоб</u> чоловіка жінка побила.</i>	<i><u>Що б</u> тобі подарувати?</i>

Порівняйте: Тимчасом як (підрядний сполучник; замінюється синонімічним *коли*) *інші хлопці билися між собою, немов півні, або гралися та пустували хорошенько, Остап тим часом (коли?, прислівник; обставина; можна замінити синонімами у той час, якраз тоді, увечері) усе походжав, та поглядав, та замишляв (Марко Вовчок).*

Варто підкреслити, що омонімічними можуть бути й прості сполучники типу: *і, й, та, а, але, як, хай* тощо:

Але: *Дім – це золото, але земля – це гаманець* (протиставний сполучник);

- Але! *Кому спати, а кому й ні* (емоційний вигук);

- *По чім груші? – По гривні. – Але?* (питальна частка);

Але *Еней наш зледащів* (підсилювальна частка) (І. Котляревський).

Як: *Гарна як жаба навиворіт* (порівняльний сполучник);

І як тепер тебе забути?

Душа до краю добрела (прислівник) (Л. Костенко).

10. Структура сполучників.

За будовою розрізняють прості, складні, складені сполучники.

Прості сполучники мають одну умовну основу, до простих належать усі первинні та деякі вторинні сполучники:

- первинні: *і, й, та, а, але, бо, чи*;

- вторинні: *тільки, ледве, лише, хто, скільки, котрий, як, що, однак, хоч, де, ні...ні, то...то, мов, коли, куди, звідки*.

Повторювані сполучники (*чи...чи, то...то, ні...ні, хоч...хоч, як...як* і под.) кваліфікуються як прості, оскільки другий компонент дублюється.

Складні сполучники діляться на 2-3-4 умовні частини, які пишуться разом або через дефіс, до складних належать лише вторинні сполучники типу: *ані...ані, немов, начебто, нібито, щоб, якби, якщо, тобто, цебто, як-от, проте, зате, тільки-но, отожд-бо*.

Складені сполучники (паралельна назва: сполучникові поєднання) винятково вторинного походження, вони складаються з двох і більше слів, які пишуться окремо: *як тільки, через те що, для того щоб, а саме, незважаючи на те що, що аж*. До складених належать усі парні сполучники: *чим...тим, не стільки...скільки, не тільки...але й, що...то, дарма що...а, хоча... проте*.

11. Правопис сполучників.

Це питання студенти опрацьовують самостійно.

12. Розділові знаки при вживанні сполучників.

Це питання студенти опрацьовують самостійно.

Тема 8. ЧАСТКА ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

СПИСОК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Вільчинська Т., Бабій І. Службові слова у сучасній українській мові: навч. посібн., Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016.
2. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч. посібник. 3-тє вид., переробл., доповн. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016. 184 с.
3. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія /І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, С. Соколова; за ред. К. Городенської. К.: ВД Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
4. Горпинич В. Морфологія української мови: підручник. К.: Академія, 2004. 335 с.
5. Караман С., Караман О., Плющ М. Сучасна українська літературна мова: навч. посібн. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
6. Лаврінець О., Симонова К., Ярошевич І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. К.: НАУКМА, 2019. 524 с.
7. Чукіна В. Граматика української мови в таблицях і схемах: довідкове вид. К.: Логос-М, 2019. 130 с.
8. Чукіна В., Почтаренко О., Почтаренко Г. Український правопис у таблицях, схемах, коментарях: довідк. видання. К.: Логос-М, 2019. 176 с.
9. Цілина М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посібн. для дистанц. навчання. К.: Ун-т «Україна», 2008. 215 с.
10. Ющук І. Українська мова: підручник. К.: Либідь, 2005. 640 с.

Додаткова

1. Бацевич Ф. Частки української мови як дискурсивні слова: монографія. Л.: ПАІС, 2014. 288 с.
2. Гальона Н. Функції модальних часток. *УМЛШ*. 1990. № 11.
3. Покидько О. Інтонаційна функція підсилювально-видільних часток в українській мові. *Мовознавство*. 1991. № 1.
4. Симонова К. З історії стверджувальних часток. *Мовознавство*. 1980. № 4.
5. Симонова К. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток. *УМЛШ*. 1983. № 7.
6. Симонова К. Модальне слово чи модальна частка? *УМЛШ*. 1989. № 10.
7. Симонова К. Порівняльно-гіпотетичні частки в історії української Мови. *Мовознавство*. 1984. № 3.
8. Симонова К. Функції стверджувальних часток в українській мові. *УМЛШ*. 1980. № 11.

ПРАКТИЧНІ ПОСІБНИКИ

1. Богдан М., Власенко В., Конторчук Г. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналізи: навчально-методичний посібник. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2001. 135 с.
2. Варзацька Л. Формування мовних компетентностей учнів 5-7 класів на уроках української мови: метод. посібник. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2018. 168 с.
3. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Практикум. Ч.2. Тернопіль: Навч. книга– Богдан, 2002. 48 с.
4. Добролюбова Г. Методичні рекомендації до практичних занять із сучасної української літературної мови (Морфологія. Дієслово та його форми. Службові частини мови). Житомир: Вид-во ЖДУ, 2021.   с.
5. Мединська Н. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ з морфології: навч. посібник. Тернопіль: Навч. книга–Богдан, 2007. 184 с.
6. Плющ М., Леута О., Гальона Н. Сучасна українська мова: збірник вправ. К.: Вища школа, 1995. 285 с.
7. Прус В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Зразки розборів. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2011. 176 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка
Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe

Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] – Режим
доступу до ресурсу: <http://pidruchniki.ws/>.

Бібліотека Гумер [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
<http://www.gumer.info/>

Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О.
Сухомлинського. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: 6.
www.dnrb.gov.ua.

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: режим доступу:
<http://nbuv.gov.ua>

https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/morfologija_i_pravopis/per_ekhidni_i_neperekhidni_dieslova/6-1-0-117

<https://school.home-task.com/slovotvir-diyeslova/>

<https://studfile.net/preview/5056043/page:9/>

<https://studfile.net/preview/2425929/page:21/>

http://irbisbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vznu_fi_2012_1_91.pdf

1. Визначення частки як службової модальної частини мови.
2. Проблема лінгвістичного статусу частки.
3. Погляди українських мовознавців на проблему класифікації часток за значенням, формотворчою та словотворчою роллю.
4. Класифікація часток за значенням і функцією, за місцем і роллю у мові.
  - 4.1. Фразові частки.
  - 4.2. Формотворчі частки.
  - 4.3. Словотворчі частки.
5. Перехід часток з одного розряду до іншого.
6. Склад часток за походженням.
7. Розрізнення часток та омонімічних слів інших частин мови.
8. Структурні різновиди часток.
9. Написання часток. Написання часток *не*, *ні* з різними частинами мови.
10. Стилiстичні функції часток.

1. Визначення частки як службової модальної частини мови.

Кожна мова має чимало засобів вираження модальності, щоб передати ставлення мовця до змісту висловлення. Це способи дієслова, вибір лексичних одиниць, жести, міміка, інтонація тощо.

Серед лексичних засобів чільне місце посідають **частки**, оскільки вони лаконічно передають найтонші смислові відтінки. У реченні частки створюють ефект присутності мовця. Частки також виконують комунікативну функцію. Тобто, виділяючи певний компонент у реченні, частки водночас створюють додаткову приховану семантику (Т. Ніколаєва: „тіньові” висловлення, фрази-„тіні”), що відіграє важливу роль у комунікації:

*Жінка досягає повної гармонії лише в сорок років, коли вона ще красива і вже розумна (О. Бальзак);

*Цирку на роботу потрібні ще десять повітряних гімнастів;

*Чотири етапи людського життя: ще ні, вже так, ще так, вже ні.

Кожній частці властиво виражати обмежене коло пов'язаних між собою значень (означальне, оклично-підсилювальне і т.п.) – і це дає підстави говорити про їх специфічне лексичне значення: *так*, *аякже* – значення упевненості; *ніби*, *наче* – значення зовнішньої подібності, достовірності, припущення.

З іншого боку, частка має властивість співвідноситися не з однією, а з кількома суб'єктивними оцінками. Реалізація часткою однієї із властивих їй функцій залежить від контексту, отже контекстуальна залежність часток – це їх невід'ємна ознака.

Термін *частка* вживається у широкому і вузькому розумінні. При широкому тлумаченні він ототожнюється з усіма службовими словами. Зокрема, В. Виноградов семи частинам мови протиставляв категорію

часток мови, що охоплюють власне частки, прийменники, сполучники, зв'язки. Таке широке розуміння поняття *частки* вважається застарілим і таким, що уже вийшло із граматичного вжитку.

Термін *частка* у сучасному термінологічному значенні вперше використано в „Українському правописі” (проекті для ознайомлення) (1926).

Оскільки до сьогодні не припиняється дискусія щодо визначення статусу частки, то для розгляду пропонується декілька визначень частки:

Частки – це незмінні службові слова, які надають реченням або членам речення додаткових значеннєвих відтінків, а також беруть участь у творенні дієслівних форм граматичної категорії способу (І. Вихованець).

Частки – це клас службових незмінних слів, що беруть участь у вираженні окремих морфологічних форм слів, оформленні комунікативного, модального і емоційного статусу висловлень та їх частин (І. Уздиган).

Частками називають службові слова, які надають окремим словам, словосполученням і реченням додаткових відтінків у значенні або служать для творення деяких граматичних форм та нових слів (Г. Козачук).

Частки – це клас службових слів, що виражає відношення до самої комунікації (М. Леонова).

Часткою називається неповнозначна частина мови, яка надає окремим словам чи реченням додаткових змістових, емоційно-експресивних і модальних відтінків або бере участь у творенні морфологічних форм і нових слів (С. Долман).

Частка – група службових невідмінюваних слів, які служать для семантичного поєднання у реченні різнорідних його членів, утворення деяких морфологічних категорій, надання висловлюванням і його частинам додаткових смислових, модальних і емоційно-експресивних відтінків, необхідних у комунікативному процесі (В. Горпинич).

Частка – службова незмінна частина мови, що виражає додаткові логічні, модальні й емоційні відтінки у висловленні. Частки характеризуються тісним зв'язком із прагматичною установкою мовця, його емоційним станом (О. Селіванова).

На відміну від прийменників та сполучників, частки не служать засобом вираження синтаксичних відношень.

Окремі частки не мають постійного місця: *наробився* / *ся* *наробив*; *нехай* *скаже* / *скаже* *нехай* тощо.

Деякі частки виступають еквівалентами речення: *Так!*; *Ні!*; *Атож!*; *Невже?*

2. Проблема лінгвістичного статусу частки.

Статус самотійної частини мови частки отримали у 50-ті р.р. XX ст., хоча ще у давньоіндійській граматиці Паніні (IV ст. до н.е.) було виділено дві службові частини мови: прийменник і частка. У граматиці Аристотеля частка не розглядалася як частина мови взагалі, і це зумовило її тривале ігнорування граматистами. Перші ґрунтовні описи частки були виконані німецьким лінгвістом Г. Гельбігом.

Визначення, тлумачення, змістове наповнення частки на сьогодні є дискусійним питанням. Більшість мовознавців ставлять частки в один ряд з іншими службовими частинами мови на тій підставі, що всі вони не мають лексичного значення і не виконують синтаксичної функції.

Частина вчених, навпаки, протиставляє частки іншим службовим частинам мови, зважаючи на те, що частки не служать засобом вираження синтаксичних відношень, а мають виключно смислову функцію. „У порівнянні із сполучниками і прийменниками, які виконують певну службову функцію – виявляти відношення, що реально існують між явищами і предметами, – головною рисою часток в українській мові є їх семантико-синтаксична функція: виражати загальні логіко-смислові, емоційні і модально-вольові відтінки окремого слова, словосполучення або речення в цілому” (Б. Кулик).

Загалом проблема лінгвістичного статусу часток тісно пов'язана з проблемою їх функціонального статусу. На жаль, у граматичній традиції поки що немає єдиної думки щодо місця і ролі часток в морфологічній системі мови:

- В. Виноградов: „Частки не мають цілком самотійного реального або матеріального значення, а надають додаткових відтінків значенням інших слів, груп слів, речень; або служать для вираження граматичних відношень”;
- Н. Шведова: „Частки виражають лексичні значення лише в межах певних типів конструкцій”;
- І. Кисельов: „У часток послаблені лексичні значення”;
- І. Вихованець: „Частки – це аналітичні синтаксичні морфеми. Статус морфеми синтаксичної сфери частки дістали тому, що подібно до морфем, не мають лексичного значення, але, на відміну від морфем, функціонують переважно не в складі морфологічного слова, а обслуговують найчастіше сферу синтаксичного слова та речення, виділяючи та підкреслюючи основну думку висловлення або створюючи тип речення за комунікативною метою”.

Зважаючи на різні підходи до кваліфікації часток, ми дотримуємося традиційного погляду і визначаємо **частки як незмінювану службову частину мови, яка надає цілим реченням, словосполученням чи окремим словам семантичних, емоційно-експресивних і модальних відтінків або бере участь у формо- та словотворенні.**

3. Погляди українських мовознавців на проблему класифікації часток за значенням, формотворчою та словотворчою роллю.

Це питання студенти опрацьовують самостійно.

4. Класифікація часток за значенням і функцією, за місцем і роллю у мові.

Вчені-мовознавці, висуваючи на перший план ту чи іншу функціонально-семантичну ознаку часток, по-різному підходять до питання їх класифікації. Крім того, навіть виділені розряди часток кваліфікуються ними неоднаково: то як розряди за значенням або за значенням і функцією, за значенням і вживанням; то як групи за місцем і роллю в мовних одиницях або просто за роллю у слові і реченні; то як групи за характером вираження відношення до комунікації тощо. «Класифікація часток є відкритою проблемою граматики. Розмежування типів часток ускладнене їхньою омонімією з модальними словами, прислівниками, деякими займенниками, іменниками й дієсловами, а також динамічністю і багатофункціональністю часток, тобто наявністю кількох відтінків в одній знаковій формі» (О. Селіванова).

Найпереконливішою, на наш погляд, є класифікація, за якою розрізняють три основні розряди часток: формотворчі, словотворчі, фразові.

4.1. Фразові частки.

Фразові частки надають словам, словосполученням і реченням різних семантичних, модальних та емоційно-експресивних відтінків, тому поділяються на три групи:

- 1) частки, що виражають різні змістові відтінки значення слів, словосполучень та речень;
- 2) частки, що виражають модальні та модально-вольові відтінки;
- 3) частки, що виражають емоційну оцінку висловлення або підсилюють виразність мовлення.

Таким чином, фразові частки оформлюють певний тип речення, виражають ставлення мовця до змісту всього речення чи окремого компонента.

У свою чергу, кожна із зазначених груп включає різні за функціонально-семантичними особливостями частки.

1. Частки, що виражають різні змістові відтінки значення слів, словосполучень і речень:

групи	пояснення	частки	приклади
вказівні	служать для вказівки на предмети, що не /знаходяться в полі зору мовця, на часові обставини, на об'єкт впливу:	он, ось, онде, осьде, ген, це, оце, то, от, ото, воно	<u>От</u> уже й вечір; І що <u>воно</u> за дитина – ніяк не награться; <u>Осьде</u> шапка, <u>онде</u> двері.
означальні	їх функція – виразити семантику окремих повнозначних слів:	якраз, справді, саме, точно, рівно, власне, дійсно, досить	Живу як на хуторі і <u>якраз</u> на узліссі; У гурті <u>дійсно</u> веселіше; Сонце <u>власне</u> запало за сам вершок гори (Фр.).
видільні	служать для логічного виділення у реченні слова, до якого вони відносяться; обмежують щось єдине за певних обставин:	хоч, хоча, хоч би, хоча б, навіть, все ж, і, й, тільки, тільки не, лише, лиш, лишень, аж, же, ж, -таки, уже, вже, собі, а, бодай, хай	У якомусь царстві жив <u>собі</u> цар Горох; Ви <u>хоч би</u> гляньте; Зібрати б <u>бодай</u> з кошик грибів; <u>А</u> третя донька й на хлів не схожа (Жарт. пісня). Солодкий – хоч би не скис.
кількісні	служать для вираження семантики повнозначних слів. За В. Виноградовим – це «гібридний тип прислівників-часток»:	майже, зовсім, приблизно, мало не, трохи не, чи не, ледве не, так, от-от, десь	<u>От-от</u> зрозуміємо суть; <u>Трохи не</u> три роки вчився; Дивлюся, <u>так</u> під вечір почало дощити; <u>Майже</u> усе вивчив.
спонукальні	служать для вираження бажання, прохання, наказу, заборони, заклику:	бодай, годі, ну, ану, давай, на, так, хай, б, -бо, -но, щоб	<u>Швидше</u> <u>б!</u> ; <u>Розкажи-но</u> далі!; <u>Бодай</u> вам весело було!; <u>Хай</u> йому біс! <u>Ну</u> й ніс! Для празника ріс, а ти в будень носиш; <u>Так</u> ставай поряд.

приєднувальні	за службовою функцією наближаються до сполучників; вказують, що до відомих предметів додаються нові:	<i>також, теж, до того ж, та, ще й, й, і</i>	<i>Це <u>також</u> тебе зацікавить; Ой <u>зайди</u>, <u>та</u> місяцю, за тополю.</i>
підсилювальні	підсилюють значення повнозначних слів:	<i>і, та, так, аж, все, ще, саме, якраз, же, ж, десь, якимось, куди, собі, тобі, воно, його, таки, от, ось, о, ой, ох, -бо, ну, знай собі, не</i>	<i><u>Ще</u> кохання прийде, може, <u>аж</u> після нашої смерті (С.Галлябарда); А з неба місяць <u>так і</u> сяє; <u>От</u> як ти мене чуєш!; <u>Ось</u> що, друзі, я все зрозумів. Спи, мій синочку, <u>пізній-бо</u> час. Де вже <u>не</u> ходив. Зробив як <u>не</u> має бути.</i>

2. Частки, що виражають модальні і модально-вольові відтінки значень:

групи	пояснення	частки	приклади
власне модальні	надають реченню певного емоційно-оцінного забарвлення: вірогідності, сумніву, не/впевненості, припущення:	<i>мовляв, мабуть, мов, мовби, напевно, напевно чи, ніби, ба, ледве чи, немовби, ой, ну й</i>	<i>Небо подекуди <u>ніби</u> зелене... А на горах наче куриться димом (Н.-Левіц.); <u>Ледве чи</u> хто зміг би вивести нас із лісу; <u>Напевно чи</u> в інших краях так чудово!</i>
стверджувальні	вказують, що сказане цілком відповідає дійсності або що мовець цілком погоджується із сказаним:	<i>еге, еге ж, атож, аякже, авжеж, так</i>	<i><u>Так!</u> Осінь – творчий спокій довгожданий (Рип); Важко нести? – <u>Авжеж!</u></i>
заперечні	виражають заперечення; заперечуватися може будь-що: дія, предмет, ознака, явище:	<i>не, ні, ані</i>	<i><u>Не</u> шкода горілки випитої, а шкода розуму пропитого; <u>Ні</u> до чого ці слова; <u>Ані</u> на йоту <u>не</u> порозумнішав.</i>

3. Частки, що виражають емоційну оцінку висловлювання або підсилюють виразність мовлення:

групи	пояснення	частки	приклади
питальні	служать допоміжним засобом для оформлення питальних речень:	чи, чи ж, чи не, та чи, за, ну, та хіба, невже, невже ж, хіба, хіба ж	<u>Невже</u> не можна ради дати серцю?; Те дерево, що я садив, <u>чи</u> діждеться весни?
оклично-підсилювальні	служать допоміжним засобом при оформленні окличних речень:	як, який, що то за, що за, до чого, до чого ж	<u>Як</u> чудово сказано!; <u>Що то за</u> чемна дитина!
переповідні	служать для встановлення зв'язку з іншими подіями, фактами:	мов, мовляв, було, бувало	Пішли чутки, що, <u>мов</u> , Олег одружується; Ольга просила зайти, <u>мовляв</u> , якась справа; <u>Бувало</u> , зайду у кав'ярню.

Можлива комбінація семантичних груп: Щоб ти стояла в чуді та диві! (підсил.-виділ.).

Зауважимо, що не всі вчені послідовно виділяють такі групи фразових часток, дехто, наприклад, фразові частки ототожнює з модальними і в один ряд ставить стверджувальні, питальні, вказівні, окличні, обмежувально-видільні, власне модальні та заперечні (М. Плющ). Багато хто не виділяє емоційно-експресивних часток (М. Леонова, Г. Козачук), інші, навпаки, виокремлюють порівняльні частки (М. Пентиліук), уточнювальні та приєднувальні (І. Ющук).

4.2. Формотворчі частки.

Формотворчими називаються частки, що служать для творення різних граматичних форм:

формотворчі частки	форма	приклади
-ся, -сь	форма зворотних дієслів:	Чепуритися, взутися, зібратися, миритися; Сироті <u>женитися</u> – ніч мала.

хай, нехай	форма наказового способу дієслів:	нехай повірю, хай скаже, нехай зайдуть; <u>Хай завжди буде сонце!</u>
би, б	форма умовного способу дієслова:	вчити б, вчив би, вчила б; Скільки <u>б</u> не <u>стелився</u> , ти не поливала.
був, була, було, були	форма давноминулого часу дієслова:	був сказав, були сказали; <u>Був написав</u> , а тоді <u>передумав</u> .
най-, що-, як-	форма найвищого ступеня порівняння якісних прикметників і якісно-означальних прислівників:	<u>найчемніший</u> , <u>якнайдовше</u> , <u>щонайвище</u> ; <u>Хата</u> <u>скраю</u> <u>горить</u> <u>найперше</u> .

Формотворчі частки у жодному разі не змінюють лексичне значення, а лише утворюють нову форму прикметника, прислівника, дієслова, дієприслівника.

4.3. Словотворчі частки.

До словотворчих часток належать ті, за допомогою яких утворюються нові лексеми. Словотворчі частки завжди виступають у сполученні з іншими словами. З їх допомогою творяться неозначені та заперечні займенники, нові прислівники, іменники, прикметники, дієслова, сполучники.

Йдеться про такі частки: *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, чортзна-, бозна-, -ся, -сь, -от, аби-, де-, не-, ні-, ані-, -би, -б (-б-), -же, -ж, чи-, ось-, он-, що-, як-, а-, або-(абощо), -що (тощо):*

частина мови	приклади
іменник	<u>неволя</u> , <u>нікчема</u> , <u>екс-чемпіон</u>
прикметник	<u>чималий</u> , <u>нікудишній</u> , <u>непитущий</u> , <u>щоденний</u>
займенник	<u>нічий</u> , <u>абиякий</u> , <u>хто-небудь</u> , <u>дещо</u>
дієслово	<u>дивитися</u> , <u>пишатись</u> , <u>неволити</u> , <u>ніколитися</u>
прислівник	<u>щодня</u> , <u>онде</u> , <u>осьде</u> , <u>ніколи</u> , <u>казна-звідки</u> , <u>десь</u> , <u>нівроку</u>
сполучник	<u>ніж</u> , <u>якже</u> , <u>якби</u> , <u>атож</u> , <u>нібито</u> , <u>тобто</u> , <u>щоб</u>
частка	<u>якомога</u> , <u>нехай</u>

Виконуючи роль словотворчих формантів, словотворчі частки з часом перетворюються на префікси, суфікси та постфіксиб (невисокий, котрийсь), проте за традицією вони й сьогодні трактуються як частки. Словотворчі частки можуть навіть відриватися від слова: будь-хто / будь з ким; недорогий / не дуже дорогий; ніщо / ні до чого.

З іншого боку, оскільки словотворчі частки вживаються у складі морфологічного слова, то представники комунікативного підходу до

витлумачення функціонального статусу часток говорять про неправомірність включення їх до часток як класу службових слів і пропонують відносити до синтетичних морфем. Безперечно, виконуючи словотворчі та формотворчі функції, деякі частки наближаються до морфем, але при цьому зберігають певну формальну незалежність, що дає всі підстави зараховувати їх до часток.

NB! Щоб уникнути надалі зауважень, намагайтеся узгодити дискусійні тлумачення різних мовознавців щодо статусу словотворчих і формотворчих часток і вживайте на ознаку таких часток терміни: *частка-суфікс (де-сь)*, *частка-префікс (що-дня)*, *частка-постфікс (сміяти-ся)*.

Таким чином, частки – це переважно елементи розмовного і художнього мовлення. Вони пожвавлюють мову, роблять її експресивнішою, уточнюють смислову вагу самотійних слів у контексті, полегшують розуміння фрази:

Зустрілися два „нових” мовознавці:

- За моїми підрахунками найбільш часто вживані частки ну, і, ж.

- Ну і що ж?

Частки перебувають у найтіснішому зв'язку з контекстуальним оточенням, яке дає змогу ідентифікувати їх, відмежовувати від інших омонімічних службових і повнозначних слів.

5. Перехід часток з одного розряду до іншого.

Одні й ті ж частки, відповідно до контекстуального оточення і семантичного наповнення, можуть належати до різних розрядів, наприклад:

фразові	словотворчі	формотворчі
<i>Коли <u>ж</u> почуємо?</i> <i>Як <u>же</u> сказати?</i>	<i>от<u>же</u>, ото<u>ж</u></i>	
<i>Краще <u>б</u>!</i>	<i>щоб<u>б</u>, як<u>би</u></i>	<i>жити <u>б</u> (<u>би</u>)</i>
	<i>сміятис<u>я</u>(-с<u>ь</u>)</i>	<i>грітис<u>я</u> (-с<u>ь</u>)</i>
<i>Як хочетьс<u>я</u>!</i>	<i>якраз</i>	<i>якнайтепліше</i>
<i>Чи зможемо?</i>	<i>чимало</i>	
<i>Ні разу не писнув.</i>	<i>невдаха, нікчема</i>	
<i>Ось тут. Он там.</i>	<i>осьде, онде</i>	

6. Склад часток за походженням.

За своєю формальною структурою частки дуже неоднорідні, тому що формувалися протягом тривалого часу на основі різних частин мови.

Первинні (непохідні) частки сучасна українська літературна мова засвоїла з давньоукраїнської мови: *не, ні, хай, бо, хіба, ж, же*. Ці частки в сучасній мові формально не співвідносяться з іншими частинами мови.

Вторинні (похідні) частки становлять абсолютну більшість у кількісному складі часток. Вони зберігають структурно-семантичні зв'язки зі словами інших частин мови. Утворюються вторинні частки шляхом *партикуляції* (явище переходу в частку):

відприслівникові частки (найчисельніша група): *прямо, точно, справді, якраз, он, ось, уже, тут, куди, де, приблизно, зовсім*;

віддієслівні: *б, би* (від *быти*), *знай, мов, мовляв, давай, дай, бодай, бач, було, лише* (від *лишати*), *майже* (від **має же*);

відзайменникові: *воно, собі, це, оце, що-, -ся, -сь* (від себе);

відсполучникові: *і, а, й, та, бо, також, або, однак, проте, зате*;

відчасткові: *не+хай, ні+би+то, мов+би+то, а+ні*;

відвигукові: *но, ну, о, ой, ох, геть*;

поєднання різних частин мови: *що то за, знай собі*.

На сьогодні немає єдиної думки щодо походження окремих часток, тому потрібно логічно міркувати, використовуючи раніше отримані знання.

7. Розрізнення часток та омонімічних слів інших частин мови.

Вторинні частки формально і структурно співвідносяться з тими частинами мови, від яких вони утворилися. І лише контекст дозволяє визначити статус тієї чи іншої частини мови:

Прислівник	Частка
<i>Стій <u>тут</u>, іди сюди!</i> <i>Зроби <u>так</u>, як треба.</i> <i>Шлях стелився <u>прямо</u>.</i> <i><u>Рівно</u> висаджені ялинки.</i> <i>Краще скажи, <u>куди</u> йдеш.</i> <i><u>Вже</u> чекає на друзів.</i>	<i><u>Тут</u> не встигнеш подумати, а вже до дошки.</i> <i><u>Так</u>, я усе зрозумів.</i> <i><u>Прямо</u> чудо з ним діється.</i> <i>Прийшов <u>рівно</u> о восьмій.</i> <i>Одяглася – <u>куди</u> краще!</i> <i>Оце <u>вже</u> ні!</i>
Займенник	
<i>Сонце. <u>Воно</u> зігріває усіх.</i> <i><u>Це</u> село розкинулося в гірській долині.</i> <i>Не присвоюй <u>собі</u> того, на що не маєш права.</i> <i>Це був <u>той</u> Іван.</i> <i>Подай те яблуко, <u>що</u> за куш закотилося.</i>	<i>І що <u>воно</u> за диво!</i> <i>А чого <u>це</u> ви поставали?</i> <i>Хочеться і <u>собі</u> щось сказати.</i> <i>І сниться їй <u>той</u> син Іван (Т.Шевченко).</i> <i><u>Що</u> за день був!</i>
Сполучник	
<i>Пишна, <u>ніби</u> у лузі калина.</i> <i>А він коня поганяє, <u>нібито</u> не бачить.</i> <i>Батьки й сини – це єдність поколінь.</i> <i>Гарна, <u>мовби</u>то яблуня в цвіту.</i> <i>Порожні миски <u>і</u> холодні стіни родину не зберуть.</i>	<i>Нічого цікавого тут <u>ніби</u> й не було.</i> <i>Петро <u>нібито</u> не приходив.</i> <i>Його <u>й</u> в окропі не впіймаєш.</i> <i>Змерз? – Та, <u>мовби</u>то, не дуже.</i> <i>На слабкий животик <u>і</u> мед не йде в ротик.</i>

Дієслово	
<u>Дай</u> мені спокій! <u>Знай собі</u> ціну.	<u>Дай</u> , думаю, спробую вчитися. Він живе, <u>знай собі</u> , сьогоднішнім днем.
Вигук	
<u>О!</u> Коли б ти знав, то не повірив! <u>Ой!</u> Невже знову сесія? <u>Но-о-о</u> , булана повертай додому.	<u>О</u> земле! Велетнів роди. <u>Ой</u> на горі два дубки. Скажи <u>но</u> хоч словечко.

Таким чином, визначити частку та її розряд можна лише у тексті. Крім того, частки, порівняно з іншими омонімічними словами, вимовляються з певною інтонацією; після часток відвігукового походження розділові знаки не ставляться.

8. Структурні різновиди часток.

За будовою частки поділяються на прості, складні та складені.

Простими називаються ті частки, які складаються з одного слова, яке не членується на умовні морфеми. До простих належать усі первинні частки: *же, ж, не, ні, хай*, а також більшість однослівних вторинних часток: *справді, там, давай, воно, оце, саме*.

Складні частки складаються з двох і більше частин, які пишуться разом: *нібито, неначебто, атож, адже, нехай*. До складних належать тільки вторинні частки. Окремі вчені складні частки взагалі не розглядають і відносять їх до простих.

Складені частки винятково вторинного походження і складаються з кількох слів. Найчастіше вони включають просту частку, що підсилюється або іншою простою часткою, або сполучником, або прийменником: *тільки б, лиш би, навряд чи, хіба лише, що то за, трохи не, мало не, хоч би, знай собі*.

9. Написання часток.

Написання часток *не, ні* з різними частинами мови.

Ці питання студенти опрацьовують самостійно.

10. Стилiстичні функції часток.

Це питання студенти опрацьовують самостійно.

Тема 9. ДІЄСЛОВО-ЗВ'ЯЗКА ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

СПИСОК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Вільчинська Т., Бабій І. Службові слова у сучасній українській мові: навч. посібн., Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016.
2. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч. посібник. 3-тє вид., переробл., доповн. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016. 184 с.
3. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія /І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, С. Соколова; за ред. К. Городенської. К.: ВД Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
4. Горпинич В. Морфологія української мови: підручник. К.: Академія, 2004. 335 с.
5. Караман С., Караман О., Плющ М. Сучасна українська літературна мова: навч. посібн. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
6. Лаврінець О., Симонова К., Ярошевич І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. К.: НАУКМА, 2019. 524 с.
7. Чукіна В. Граматика української мови в таблицях і схемах: довідкове вид. К.: Логос-М, 2019. 130 с.
8. Чукіна В., Почтаренко О., Почтаренко Г. Український правопис у таблицях, схемах, коментарях: довідк. видання. К.: Логос-М, 2019. 176 с.
9. Цілина М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посібн. для дистанц. навчання. К.: Ун-т «Україна», 2008. 215 с.
10. Ющук І. Українська мова: підручник. К.: Либідь, 2005. 640 с.

Дієслово-зв'язка – це службова частина мови, оскільки забезпечує переведення іменника (прикметника, займенника, числівника, прислівника, дієприкметника) у присудкову функцію:

Зустрілися слон і мураха. Мураха каже:

– Ти, слон, є такий великий і страшний. А от я є маленька і гарна.

Слон ступив крок уперед:

– Була.

Зв'язка – це службове дієслово, яке в іменному складеному присудку виконує роль аналітичної синтаксичної морфеми, показника граматичної категорії часу, способу, особи (роду) і числа (І. Вихованець, К. Городенська).

Уперше в українській граматиці термін *зв'язка* ужив О. Партицький у 70-х рр. XIX столітті.

В сучасній українській мові у ролі зв'язки найчастіше виступає слово *бути* (омонім до дієслова *бути* із значенням 'існувати').

Дієслово-зв'язка *бути* повністю втратило своє лексичне значення (значення буття, існування), воно не має граматичних категорій стану і виду, але зберегло дієслівні форми способу, часу, особи і роду:

Яка вічна поезія була (дійсний спосіб, минулий час, однина, жіночий рід) *вичарувана із слова, із звичайнісінького, ніби буденного матеріалу* (Олесь Гончар);

Весняний день буде (дійсний спосіб, майбутній час, 3 особа, однина) *довшим, ніж осінній*;

Вересневі ранки були (дійсний спосіб, минулий час, множина) *значно холоднішими*;

Нехай наші діти будуть (наказовий спосіб, 3 особа, множина) *найрозумнішими!*;

Хворий був (дійсний спосіб, минулий час, чоловічий рід, однина) *обстежений, був прооперований, був добрим товаришем*.

Потрібно розрізняти *бути* у ролі:

- 1) дієслова-присудка,
- 2) формотворчої частки давноминулого часу і
- 3) дієслівної зв'язки:

Учень був у школі (*був* – у ролі простого присудка, має значення 'перебувати');

Учня були викликали до дошки (*були* – формотворча частка, яка утворює форму давноминулого часу);

Учень буде викликаний до дошки,

Учень був викликаний до дошки,

Учень є викликаний до дошки (*буде, був, є* – дієслівні зв'язки, які не мають лексичного значення; ці зв'язки, зберігаючи граматичні ознаки способу, часу, роду, особи, лише вказують, що факт відбувається у минулому (майбутньому, теперішньому); отже, синтаксична функція зв'язки полягає у тому, щоб визначити дієвість у присудках, які виражені тими частинами мови, що не мають граматичних ознак часу і способу).

У ролі зв'язки слово *бути* може виступати у таких формах і таких типах речень:

форми і типи речень	приклади
У формі минулого та майбутнього часу дійсного способу, у формі умовного і наказового способу в особових двоскладних реченнях при іменній частині присудка:	<i>Лев <u>був</u> за старшину</i> (Л.Глібов); <i>Я <u>буду</u> найкращою <u>вчителькою</u></i> ; <i>Слова <u>були</u> б сказані, якби не сором</i> ; <i>Дні <u>були</u> морозні і ясні</i> .
Зв'язка <i>є</i> для позначення теперішнього часу у складеному присудку вживається найчастіше в науковій, публіцистичній та діловій мові:	<i>Пряма лінія <u>є</u> найкоротшим віддаленням між двома точками</i> ; <i>Ти сам собі <u>є</u> країна. Зроби порядок у своїй голові</i> .

Зв'язка <u>є</u> для позначення теперішнього часу при головному члені в художніх творах та усному мовленні не вживається (нульова зв'язка):	<i>Сахара [є] – найбільша пісочниця у світі; Старість – пекло для жінок (Ларошфуко); Усі ми – герої своїх романів (М.Макартні); Глобус – опудало Землі.</i>
Зв'язка <i>бути</i> може мати форму минулого і майбутнього часу в безособовому реченні при головному члені, вираженому станівником:	<i>У кімнаті <u>було</u> затишно; Минулого <u>буде</u> жаль; У лісі <u>було</u> тихо.</i>

У ролі зв'язки також можуть використовуватися напівповнозначні дієслова, що лише частково зберігають лексичне значення: *бувати, вважатися, виявлятися, залишатися, зоставатися, здаватися, зробитися, зватися, іменуватися, лишатися, називатися, робитися, ставати, становити, стати, являти*. В іменному складеному присудку вони є не лише показниками граматичних категорій, а й носіями лексичних відтінків вияву ознаки, переходу з одного стану до іншого:

Белетристика здається приватною історією народів (О.Бальзак);
Старість буває пародією життя (Бовуар Сімона де);
Чи то жити стало краще, чи то вмирати веселіше (Б.Крутієр).

Тема 10. ІНТЕР'ЄКТИВ ЯК ОКРЕМА ЧАСТИНА МОВИ

СПИСОК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Вільчинська Т., Бабій І. Службові слова у сучасній українській мові: навч. посібн., Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016.
2. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч. посібник. 3-тє вид., переробл., доповн. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2016. 184 с.
3. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія /І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, С. Соколова; за ред. К. Городенської. К.: ВД Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
4. Горпинич В. Морфологія української мови: підручник. К.: Академія, 2004. 335 с.
5. Караман С., Караман О., Плющ М. Сучасна українська літературна мова: навч. посібн. К.: Літера ЛТД, 2011. 560 с.

6. Лаврінець О., Симонова К., Ярошевич І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. К.: НАУКМА, 2019. 524 с.
7. Чукіна В. Граматика української мови в таблицях і схемах: довідкове вид. К.: Логос-М, 2019. 130 с.
8. Чукіна В., Почтаренко О., Почтаренко Г. Український правопис у таблицях, схемах, коментарях: довідк. видання. К: Логос-М, 2019. 176 с.
9. Цілина М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посібн. для дистанц. навчання. К.: Ун-т «Україна», 2008. 215 с.
10. Ющук І. Українська мова: підручник. К.: Либідь, 2005. 640 с.

Додаткова

1. Возний Т. Відвигукові та звуконаслідувальні форми дієслів у східнослов'янських мовах. У кн.: Славістичний збірник. К., 1963.
2. Курносова Н. Про знаковий статус вигуків. *Мовознавство*. 1990. №2.
3. Мацько Л. Вигуки іншомовного походження. *Культура слова*. 1984. Вип. 27.
4. Мацько Л. Звуконаслідувальні слова в українській мові. *Мовознавство*. 1981. № 1.
5. Мацько Л. Семантика вигуків і звуконаслідувань. *УМЛШ*. 1985. № 2.
6. Мацько Л. Семантико-фонетична організація вигуків та звуконаслідувань. *Мовознавство*. 1984. № 6.
7. Чабаненко В. Засоби експресивного волевиявлення в українській мові. *Мовознавство*. 1983. № 3.

ПРАКТИЧНІ ПОСІБНИКИ

1. Богдан М., Власенко В., Конторчук Г. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналізи: навчально-методичний посібник. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2001. 135 с.
2. Варзацька Л. Формування мовних компетентностей учнів 5-7 класів на уроках української мови: метод. посібник. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2018. 168 с.
3. Вільчинська Т., Бабій І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Практикум. Ч.2. Тернопіль: Навч. книга–Богдан, 2002. 48 с.
4. Доброльожа Г. Методичні рекомендації до практичних занять із сучасної української літературної мови (Морфологія. Дієслово та його форми. Службові частини мови). Житомир: Вид-во ЖДУ, 2021.   с.
5. Мединська Н. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ з морфології: навч. посібник. Тернопіль: Навч. книга–Богдан, 2007. 184 с.
6. Плющ М., Леута О., Гальона Н. Сучасна українська мова: збірник вправ. К.: Вища школа, 1995. 285 с.
7. Прус В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Зразки розборів. Ж.: ПЦ ЖДПУ, 2011. 176 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Бібліотека Житомирського державного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://irbis.zu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_11/cgiirbis_64.exe

Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://pidruchniki.ws/>.

Бібліотека Гумер [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.gumer.info/>

Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. О. Сухомлинського. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.dnrb.gov.ua.

Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського: режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

https://ukrainskamova.com/publ/chinnij_pravopis/morfologija_i_pravopis/per_ekhidni_i_neperekhidni_dieslova/6-1-0-117

<https://school.home-task.com/slovotvir-diyeslova/>

<https://studfile.net/preview/5056043/page:9/>

<https://studfile.net/preview/2425929/page:21/>

http://irbisbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vznu_fi_2012_1_91.pdf

1. Проблемність визначення статусу інтер'єктива.
2. Визначення інтер'єктива як окремої частини мови.
3. Вигук як еквівалент висловів, що виражають почуття людей.
  - 3.1. Семантична класифікація вигуків.
  - 3.2. Походження вигуків.
4. Звуконаслідування (ономатопи) – слова, що передають звуки живої та неживої природи.
  - 4.1. Класифікація звуконаслідувань.
  - 4.2. Розмежування ономатопів та безсуфіксних дієслів моментальної дії.
5. Синтаксична функція інтер'єктивів.
6. Правопис вигуків та звуконаслідувань.
7. Інтер'єктиви як матеріал для продуктивного дієслівного та іменникового словотвору.

1. Проблемність визначення статусу інтер'єктива.

Семантика інтер'єктива на фоні семантики інших слів настільки своєрідна, що викликала у дослідників суперечливі тлумачення: від повного заперечення семантики інтер'єктива до ототожнення її з семантикою дієслів та іменників. О. Потебня у праці «Думка і мова»

писав, що інтер'єктиви «не мають значення у тому розумінні, в якому має його слово», і це давало привід не вважати мовні одиниці словами, а отже – і частиною мови. На цій підставі подібні лексеми відносили до непов'язаних із мисленням і неусвідомлених суб'єктивних явищ мимовільного мовлення.

Наукові суперечки охоплювали такі проблемні питання:

- чи є інтер'єктиви словами, якщо це слова, то до якої частини мови належать;
- чи є вигуки і звуконаслідування однією частиною мови;
- які одиниці і за якими ознаками відносити до вигуків, а які до звуконаслідувань;
- у якому розділі мовознавства їх вивчати.

У дискусійності поглядів на інтер'єктив відбилися філософські та лінгвістичні позиції вчених.

У сучасному мовознавстві щодо тлумачення статусу інтер'єктивів сформувалися три основні точки зору:

1) Мовознавці розглядають інтер'єктиви як лексико-граматичний клас слів, що стоїть осторонь інших частин мови. Вигуки та звуконаслідування вважаються еквівалентами синтаксично нечленованих речень (тобто вокативних речень) і основна їх функція – комунікативна. Суть її полягає в тому, що вигуки стають оцінним еталоном на позитивне чи негативне повідомлення, на спонукання до дії (М. Жовтобрюх, В. Русанівський).

2) Вчені дотримують думки про реченнєву концепцію інтер'єктивів, де вони трактуються як дейктичні одиниці, що відображають емоційну реакцію мовця на позамовну ситуацію. У реченнєвій концепції інтер'єктиви розглядаються у співвіднесеності з логічною основою речення – судженням, яке має у них словесно не виражену основу (А. Уфімцева, І. Вихованець, К. Городенська).

3) Представники третього підходу підкреслюють, що інтер'єктиви, як і інші частини мови, мають матеріальну (тобто звукову) природу, а також основні ознаки слова (фонетичну оформленість, непроникність, однонаголошеність, відтворюваність та ізолюваність). А от семантика, морфологічні ознаки, стилістичні та синтаксичні функції у них особливі, що й стало причиною вичленування інтер'єктивів в окремий розряд слів. Цю точку зору неодноразово висловлювала і розвивала у своїх працях професор Л. Мацько, саме вона увела в науковий обіг термін *інтер'єктив*, здійснила принциповий поділ на вигуки та звуконаслідування.

Такий підхід найбільш повно розглядає і розв'язує проблему визначення статусу інтер'єктивів і запропонований як базова основа у подальшому розгляді питання.

2. Визначення інтер'єктива як окремої частини мови.

Інтер'єктиви (з латини *interjedio* 'введення', 'вставка') – це:

- своєрідні незмінні слова, які не мають номінативної функції, не співвідносяться з поняттями, проте виступають еквівалентами висловів;

- не передають відношень і зв'язків між словами, не виконують роль формантів (префіксів, суфіксів, закінчень), тобто не є елементами граматичної форми;

- не мають граматичних категорій, не членуються на морфеми (арелативні);

- основною синтаксичною функцією є роль нечленованих речень, а от функція членів речення – вторинна;

- майже не бувають стилістично нейтральними:

Лукаш: *Дай подивлюся... Ой, яка ж хороша! Я вберу тебе, мов королівну, в самоцвіти!* (Лєся Українка); *Ні бе ні ме ні кукуріку.*

Конкретне значення більшості інтер'єктивів визначається тільки у контексті і у зв'язках з іншими засобами, які відображають ситуацію спілкування:

Лукаш (злякано / здивовано / розгублено): *Ой! Що се за сопілка? Чари! Чари!* (Лєся Українка).

Інтер'єктивам також властиве явище синонімії, наприклад, людський сміх можна передати цілим рядом звуконаслідувань: *ха-ха!*, *хі-хі!*, *хо-хо!*, *ху-ху!*, *га-га!*, *гу-гу!*, *го-го!*, *гу-гу!*, *гі-гі!*, *ге-ге!*, *кха-кха!*, *кхи-кхи!* і под.

В усному мовленні інтонація, жести, міміка доповнюють словесний контекст, актуалізують значення інтер'єктивів і смисл усього висловлення відповідно до ситуації спілкування, тобто інтер'єктиви не називають, а «виражають психічні утворення» (М. Смотрицький).

Внутрішньоструктурна класифікація інтер'єктивів здійснюється за семантичним принципом. **Інтер'єктиви як клас одиниць із функцією вираження складаються з двох розрядів:**

- **вигуки** (виражають прояви емоційно-вольової сфери мовців);

- **звуконаслідування** (виражають звукове сприйняття навколишнього світу мовцями).

У східнослов'янському мовознавстві співвіднесеність вигуків та звуконаслідувань розглядалася по-різному:

- або як повне ототожнення (В. Русанівський: «Вигуками є і різні звуконаслідування»; А. Колодяжний: «До вигуків відносяться звуконаслідування»);

- або як окрема група вигуків (О. Шахматов, О. Востоков, Л. Булаховський, К. Городенська);

- або як слова, що не входять до складу вигуків, але дотичні до них (Л.Щерба: «Туманна категорія вигуків», А. Квашук, Б. Кулик, М. Жовтобрюх);
- або як окремі розряди слів (Л. Мацько).

3. Вигуки як еквіваленти висловів, що виражають почуття людей.

Вигуки – це незмінні слова, що можуть виступати як еквіваленти висловів і виражають почуття, емоції, настрої людини або різні волевиявлення в їх найзагальнішому вигляді, не називаючи їх: Цитьте, жаби, я ваш пан!

Вигуки служать для вираження емоційно-вольових реакцій (Л. Мацько).

Вигук як мовна одиниця не виражає значення. Воно створюється контекстом, конкретною ситуацією мовлення, що свідчить про мовленнєву природу вигуків. Усі вигуки супроводжуються специфічною інтонацією – інтонацією видільності, а значна частина їх – ще й інтонацією окличності. Інтонація є обов'язковим компонентом вигуків (К. Городенська).

Традиційно вважалося, що вигуки асемантичні, однак тексти говорять, що це не так:

Художня рада в театрі:

- Ну? – почав голова.
- Хай! – погодилися члени.
- У-у? – не погодився режисер.
- А? – здивувалися інші.

Потім глянули на годинник: Ого-го!

Виразну і однозначну семантику мають також вигуки: *Жах!, Тьфу!, Рятуйте!, Сором!, Грім би тебе побив!, Здоровенькі були!, Бодай тобі слід запав!, Щоб у тебе в роті пір'я поросло!* тощо.

Семантична визначеність вигуків особливо проявляється тоді, коли вони виступають як члени речення: *Як наше життя? Не скажу, що «ай-ай-ай!», але й не «ой-ой-ой!».*

Вигуки – конденсовані засоби виразу афектів, емоцій, фізичних станів:

Телеграма економних родичів в Ізраїль: «Ізя – все».

Відповідь: «Ой!».

Вигуки переважно вживаються у розмовному та художньому стилях, зрідка в публіцистичному. Їх стилістична функція полягає у звуковому увиразненні тексту і посиленні образності художнього твору.

3.1. Семантична класифікація вигуків.

За значенням вигуки поділяються на декілька груп:

розряди	пояснення	вигуки	приклади
емоційні	Виражають почуття, переживання, настрої, емоції, фізичний чи психічний стан людини, а також емоційні реакції мовців на певні явища та події. Бувають багатозначні з широким діапазоном значень (о!, ох!, ой лишенько!) та однозначні (тю!, фу!, пхе!, о'кей!, здорово!):	ах!, ох!, тьфу!, ой!, а діточки!, сором!, ого-го!, Боже мій!, отуди!, клас!, але цур!, Боже борони!, брат ти мій!, з Богом, Парасю!, батька лисого!, тиндю-риндю!	<u>Ой лишечко</u> , як страшно!; <u>О</u> , квіти на личеньку одразу зацвіли!; <u>«Ой лелечки!»</u> почулося від хати; <u>От кульома іванівна!</u> Знову забула купити зошити!; <u>Ой</u> піч моя <u>груба!</u> Де ж ти був до ранку?
емоційно-імперативні	Вигуки, що характеризуються поєднанням емоційного та спонукального, переважно – це прокльони і побажання:	Дай вам, Боже, дерев'яні ноги і скляні очі!; Аби ти диндери наївся!; Тіпун тобі на язик!; Щоб тебе дощ намочив!; Бог на поміч!; Щоб тебе об дорогу било!; Грошей у кожний карман, здоров'я у кожний орган!; Ні пуху ні пера!; Земля пером!	
імперативні	Виражають прояви вольової сфери психічної діяльності людини (значення наказу, заохочення, спонукування, вимоги, заклику, оклику). Специфічною ознакою семантики імперативних вигуків є чітко виявлена спрямованість до адресата. Імперативні вигуки поділяються на:		
апелятивні	Вигуки, якими привертають увагу співрозмовника. Апелятиви не сполучаються з іншими словами і стоять на початку речення:	алло!, агов!, агусі!, ей!, ау!, гей!, ей!, бач!, альо гараж!	<u>Гей</u> , дубоньку, чи будеш ти стояти?; <u>Бач</u> , уже встає на озері туман.
спонукальні	Спонукальним вигукам властива найбільш загальна спонукальна семантика:	ну!, ану!, нумо!, нумте!	Потерчата: Ой нене, сум! <u>Нумо</u> плакать, <u>нум!</u>
наказові	Наказові вигуки виражають категоричний наказ, вимогу виконати, повторити чи припинити якусь дію:	баста!, буде!, годі!, гайда!, цить! (цитьте!, цитьмо!), біс!, шабаш!, геть! (гетьте!), на! (нате!), майна!, віра!, рятуйте!	Мавка: <u>Цить!</u> Нехай говорить серце...; <u>Стоп!</u> Прийшли; <u>Рятуйте!</u> Хата пливе!; Вийди. <u>Геть!</u>

вокативні	Це слова прикликання та відгону свійських тварин та птиці, спрямовані на встановлення певного контакту між людиною і твариною. Вокативні вигуки належать до найдавнішого шару лексики:	<i>тю-тю!, киць-киць!, гилля-гилля!, уть-уть!, паць-паць!, кабась-кабась!</i>	Чутно, як мама кличе: <u>Ціпоньки!</u> <u>Тю-тю-тю!</u> <u>Тю-тю-тю!</u> <u>Цір-р-р!</u> ; <u>Киць-киць</u> , моє маленьке, дай-но я тебе погодую.
вокативно-імперативні	До цієї проміжної групи відносять вигуки, якими віддають команду тварині:	<i>апорт!, век!, стойка!, фас!, а-киш!, а-кота!, а-бир!, піль!, цабе!, цоб!, вйо!, анкус!</i>	Гей, <u>цоб!</u> <u>Цабе</u> , <u>рябий, тпру!</u> ; Ану, <u>киш!</u> Щоб і духу вашого тут не було!
етикетні	Це короткі формули, що використовуються на різних етапах спілкування учасниками комунікативної ситуації для вираження почуттів морального обов'язку (вітання, прощання, прохання, вибачення, божби, запевнення, запрошення):	<i>прощайте!, вибач!, їй-бо!, на добраніч!, добридень!, до побачення!, чао!, па-па!</i>	Мати: <u>Веселі будьте та до нас прибудьте!</u> Килина: Щоб хто перевесла крутив, то я б удох цю нивку вижала! Уходить Лукаш: <u>Магайбі!</u> Килина жнучи: <u>Дякувати!</u> (Лєся Українка). Слава Україні! – Героям слава! Україна понад усе!

Чимало вигуків входять до синонімічних рядів, наприклад, прикликання свиней: *цю-цю!, паць-паць!, кабась-кабась!*; прикликання гусей: *пулю-лю!, сю-сю!, гусі-гусі!, гусь-гусь!*; вітання: *Привіт!, Добридень!, Доброго дня!, Добрий день!, Хелло!, Салют!, Здоровенькі були!*

Окремі вигуки є також багатозначними, і з семантичного погляду характеризуються лише за текстом: *люлю-сю!* – 1) підкликання чорнобурих лисиць; 2) підкликання свиней.

3.2. Походження вигуків.

За походженням вигуки поділяються на дві групи: первинні та вторинні.

Первинні вигуки складаються з одного чи кількох звуків і вимовляються з певною, властивою тільки їм інтонацією. Це – слова-сигнали, що виражають почуття або волевиявлення мовця: *гай-гай!, ай!, ой!, тю!, фу!, но!, гоп!, ова!, о!, люлі!, ух!, еч!, ну!*

Залежно від змісту висловлення і мовної ситуації первинні вигуки можуть вимовлятися подовжено, можуть повторюватися: *ну-ну!, ой-ой!, люлі-люлі!*

Вторинні вигуки утворилися від повнозначних частин мови, які втратили свою номінативну функцію і стали звичайними виразниками почуттів і волевиявлень мовців. Процес переходу до класу вигуків слів з інших лексико-граматичних розрядів називається *інтер'єктивацією*. Ставши вигуками, повнозначні слова втрачають свої лексичні та граматичні властивості. На сьогодні – це основний шлях збагачення і поповнення категорії вигуків. Цей процес свідчить про тісний взаємозв'язок між класом вигуків та іншими частинами мови. До того ж, як підкреслював В. Виноградов: «це – жива мовна категорія, яка розвивається, збагачується за рахунок повнозначних слів».

Процесу інтер'єктивації за певних умов підлягають такі частини мови:

іменники	<i>сором!, Боже!, ой леле!, ой біда!, цур-пек!, от чорт!, кришка!, квіт!</i> Коментар: Два тисячоліття після смерті Христа слова « <u>Господи, боже ти мій!</u> » зазвичай виражають прикрість, аніж молитву.
дієслова	<i>рятуйте!, бач!, диви!, глянь!, гляди!, дякую!, прощай!</i>
прислівники	<i>тсс!, цсс! (< тихіше), геть!, годі!, так!</i>
займенники	<i>про мене!, отакої!, отаке!</i>
звуконаслідування	<i>тьфу!, фу!, ха-ха!, пху!, тю-тю!, ціп-ціп!</i>
словосполучення	<i>Божечку ж мій милий!, ну й біс із ним!, цур тобі!, на добраніч!, добридень!, спасибі!</i>
сполучення слів	<i>чорт з ним!, біда та й годі!, ото ж то й є!, та бійся Бога!, от тобі й раз!, їй-бо!, присійбо!</i>
цілі речення	<i>грім би тебе побив!, а стояв би ти в чуді та в диві!, хап його бери!</i>
іншомовні запозичення	тат.: <i>айда!</i> , тур.: <i>караул!</i> , англ.: <i>ура!, гол!, алло!, стоп!, о'кей!</i> , полундра!, нім.: <i>капут!, ґвалт!</i> , лат.: <i>норма!, клас!</i> , італ.: <i>чао!, браво!, ба'ста ко'зі!, бравісімо!</i> , франц.: <i>марш!, шарман!, біс!, ідиш: шабаш!</i>

В результаті інтер'єктивації поповнюються усі семантичні розряди вигуків:

емоційні	<i>горе!, лишенько!, Боже!, о Господи!, матінко!, тьфу!, ха-ха!</i>
емоційно-імперативні	<i>хай тебе перст точить!, било б тебе об дорогу!, щоб ти здох!</i>
імперативні	<i>рятуйте!, бач!, глянь!, гляди!, диви!, геть!, тсс!, віра!, стоп!, біс!, шабаш!, марш!</i>
вокативні	<i>минь-минь!, паць-паць!, киць-киць!, ціп-ціп!</i>
вокативно-імперативні	<i>а-киш!, а-кота!, тпру-у!, цоб!, цабе!, фас!, век!</i>
етикетні	<i>добридень!, вибач!, прошу!, спасибі!, дякую!, до побачення!</i>

4. Звуконаслідування (ономатопи) – слова, що передають звуки живої та неживої природи.

Ономатопи (з грец. *Onomatopoiia* – словотворчість, звуконаслідування) так само, як і вигуки, не є номінантами, не мають граматичних категорій, морфемна структура у них не членується. Від вигуків відрізняються тим, що не виражають емоцій, почуттів та волевиявлень, а служать лише для відтворення звукообразу реальних звуків і шумів дійсності шляхом специфічного поєднання та інтонування звуків мови. Важливою властивістю семантики ономатопів є те, що вони фонетично мотивовані, тобто самі звуки є прямим наслідуванням відповідних дій чи явищ:

Сидячи, від скуки перемовляєтесь з крякухою. А вона вам тихенько і лагідно: Ках! Ках!.. Аж ось крякуха різко й тривожно, аж ніби захилинаючись: Ках-ках-ках!..! (Остап Вишня).

Ономатопи є приблизними імітативами, тому що звуки тварин, особливо щебіт птахів не можна точно передати засобами традиційної фонетики. Ми кажемо, що пташка – свище, каркає, курликає, тьохкає; жаба – квакає, скрегоче, кумкає, але значна частина пташиних і тваринних криків, технічних шумів, звуків неживої природи здаються досить умовними та штучними, оскільки нагадують людську артикуляцію:

Тріщить десь ліщина, гавкають собаки. Стріляють. Не ліс там у загонщиків, а пекло.

– Га-ла-ла! Го-го-го! Ух! Ох! Та-ра-ра-ра! (Остап Вишня).

Про той факт, що звуконаслідування – це приблизні, умовні звуки, які витворила людина, свідчить і те, як у різних країнах імітуються голоси тварин, птахів, наприклад, голос собаки: укр.: *гав-гав!*, рос.: *тяв-тяв!*, нім.: *вау-вау!*, італ.: *бу-*

бу!; англ.: бай-вау!, вуф-вуф!, франц.: воа-воа!, корей.: ман-ман!, китай.: ван-ван!.

Однак, ономотопи – повноцінні слова. За М. Шанським: «Дійсно, у звуконаслідуваннях усе значення зосереджується у звуках, але воно є все-таки виражене саме у звуках. Цим їх значення і відрізняється від семантики інших слів. Звукова оформленість, звукова мотивованість лексичного значення – це специфічна риса звуконаслідувань».

Досить часто в класифікації вигуки / ономотопи спостерігаються проміжні явища: емоційні вигуки характеризуються звуконаслідувальним походженням і розрізняються лише у тексті: *Відкусив шматок яблука і побачив півчерв'яка. – Тьфу!* (мимовільна фізіологічна реакція, звуконаслідування) // *Як мені набридло чути одні й ті ж брехливі слова. Тьфу!* (оцінка подій, емоційний вигук); *Ха-ха-ха! Не лоскочи мене за п'ятки!* (фізіологічна реакція, звуконаслідування) // *Ну і що з того? Ха-ха-ха три рази* (іронія, емоційний вигук); *Ку-ку! – чути в ліщині зозульку* (звуконаслідування, імітація звуків живої природи (птаха зозулі) // *Грошей – ку-ку! Роби тепер, що хочеш* (емоційна оцінка ситуації, вигук).

4.1. Класифікація звуконаслідувань.

У складі ономотопів виділяють одиниці, які виражають певні акустичні ознаки:

група	звуконаслідування	приклад
фізіологічні процеси, які відтворюються мовними органами людини:	<i>апчихи!, кахи!, хм!, гм!, фу!, фі!, хух!, хі-хі!, хр-р!</i>	<i>Аж тут знову дикий регіт: Ха-ха-ха!</i>
голоси, крики тварин і птахів:	<i>тьох-тьох!, пі-пі!, кря-кря!, іго-го!, ку-ку!, кукуріку!</i>	<i>Як увійдеш у коров'ячоволячо-овечу половину, так саме тоді: <u>Му-у-!</u> <u>Ве-е-е!</u> <u>Ме-е-е!</u> (Остап Вишня).</i>
звуків природи:	<i>шу-шу!, шорх!, бовть!, бульк!</i>	<i>А річка вранці тихенько <u>плюсь-плюсь...</u> (Остап Вишня).</i>
звуки рухів, дій:	<i>пурх!, рип!, хлюп!, тьоп!, кап!, гуп!</i>	<i>З-під ніг сетера перепілка – <u>ф-р-р-р!</u> (Остап Вишня).</i>
звуки техніки:	<i>пі-пі!, дзинь!, у-у!, бабах!, тік-так!</i>	<i>Зирк – поїзд котить: <u>пих-пих-пих!</u></i>

4.2. Розмежування онома топів та безсуфіксних дієслів моментальної дії.

Тільки зайдеться мова про риба льство, як мова Порфи рова одразу переходить на самі ви гуки та жести куляції, оченята роз блиско тять ся, то ва рист во тіль ки й чує його ене ргій не, на тхнен не:

- Джик! Вжик! Бульк! Шубовсть! – і як вершина всього;
- Смик – і є! Смик – і є! (Олесь Гончар).

Онома топи сприймаємо на слух (джик!, вжик!, бульк!, шубовсть!), а скорочені діє слова – зоровими органами (смик). Після звуко наслі ду вень ставлять ся ви ді льні зна ки (знак окли ку, три крап ки), а після безсуфіксного короткого діє слова – ні. Порівняйте:

- діє слова: зирк, блим, блись, хап, лап, гульк;
- звуко наслі ду вання: туп!, чап-чалап!, хрум!, хресь!, бац!, клац!, шурх!, пурх!, бабах!.

5. Синтаксична функція інтер'єктивів.

Природною синтаксичною роллю для ви гуків та звуко наслі ду вень є функція нечленованих речень. У такому разі інтер'єктив виступає окре мим рече нням, яке не членується на скла дові ча стини за синтаксичною роллю.

Проте досить часто інтер'єктиви виступають головними і друго рядними членами рече ння – у такому випадку вони верба лі зу ють ся, субстантивують ся, ад'єктиві зу ють ся:

синтаксична роль	приклад
нечленоване речення	<i>Мавка: <u>Ха-ха-ха!</u> Не знаю! Попитай у гаю! (Леся Українка);</i> <i>Півдня косу вибиває... <u>Дзень! Дзень! Дзень!</u> (Остап Вишня).</i>
підмет	<i>Твоє журливе <u>«ку-ку»</u> спливало, як сльози по плакучій вербі (М.Коцюб.);</i> <i><u>Бах!</u> – і в торбу. <u>Бах!</u> – і в торбу (Остап Вишня).</i>
присудок	<i>У тебе вдача – <u>хай Бог милує!</u> (Л.Костенко);</i> <i><u>Айда</u> зі мною в воду, не доженете зроду;</i> <i><u>ТЬфу</u> на ваші порядки!</i>
додаток	<i>Проспіва протягне <u>«ох!»</u>.</i> <i>Та що ти мені кажеш <u>«ну»</u> та <u>«ну»</u>?</i>
обставина	<i>Б'є зозуля у кришталевий дзвін – <u>ку-ку! ку-ку!</u> – і сіє тишу по травах (М.Коцюб.).</i>

6. Правопис вигуків та звуконаслідувань.

правопис	приклади
Через дефіс пишуться інтер'єктиви, що передають повторювані або протяжні звуки:	<i>киць-киць!, тю-тю!, ну-ну!, ха-ха!, люлі-люлі!, о-о-о!</i>
Разом пишуться:	<i>леле!, лелечко!, пробі!, добридень!, нумо!, нате!, овва!, агусі!, агов!, цабе!, агуш!, кудкудак!, кукуріку!, цитьте!, простибіг!</i>
Окремо пишуться:	<i>добрий день!, до побачення!, на добраніч!, будь ласка!, отим то й ба!, оце так!, от тобі й на!</i>
Через дефіс пишуться вигуки, що позначають божбу:	<i>йй-бо!, йй-богу!, йй-право!</i>
За новим правописом з великої букви пишуться:	<i>о Боже!, Божечку!, Господи!, Мати Божа!, Мати Господня!</i>
<u>розділові і видільні знаки</u>	
Від членів речення вигуки залежно від інтонації відокремлюються , / ! / ...	<i><u>Ох</u>, торішнє літо давно минуло!; <u>В</u> драговину попав! <u>Ой!</u> Смокче, тягне!; <u>Ох</u>... Зірка в серце впала! (Л.Українка).</i>
Якщо на початку речення ой, ох, о не відокремлюються комою, то це – підсилювальні частки:	<i><u>Ох</u> скажи, дай пораду, як прожити без долі?; <u>Ой</u> із-за гори та із-за кручі, гей, та риплять вози йдучи; <u>Го</u>й не зозулька жалібно кувала.</i>
Не відокремлюються вигуки на початку речення, якщо стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання:	<i><u>Ех</u> ти, хлопче, вже моє грання с кінчилось... (Леся Українка); <u>Ой</u> діброво, темний гаю! (Т.Шевченко).</i>
Після інтер'єктива, який стоїть в середині речення і вимовляється з окличною інтонацією, ставиться знак оклику, далі речення – з малої букви:	<i>Ні... <u>стій</u>... <u>Ба!</u> чуєш?... то весна співає?; Кричу, гукаю, кличу – <u>хоч ти згинь!</u> – і де ти диявсь? (Леся Українка).</i>
Субстантивуючись, інтер'єктиви беруться в лапки:	<i>Ні «<u>бе</u>» ні «<u>ме</u>» ні «<u>кукуріку</u>»; Над полем лунало «<u>гол!!!</u>».</i>
Кілька інтер'єктивів можуть вживатися поряд. Відділяються знаками оклику:	<i><u>Овва!</u> <u>Коби всії біди!</u> <u>Ось тут</u>а мають хижку будувати (Леся Українка).</i>

7. Інтер'єктиви як матеріал для продуктивного дієслівного та іменникового словотвору.

У словотвірному аспекті інтер'єктиви також виявляють свою специфіку, з одного боку, вони не мають похідних основ, а з другого – є

матеріалом для дієслівного та іменникового словотворення: *ой!* > *ойкати, ойкання*; *ква-ква!* > *квакати, квакання*; *ну!* > *нукати, нукання*; *шу-шу!* > *шушукати, шушукання*.

Особливо багато похідних імітативних назв зустрічається в орнітології: *крук, іволга, зяблик, горлиця, удод, сич, ворон, ґерґола, крячка, бугай, жайвір, гайворон*.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
ТЕМА 1. ДІЄСЛОВО ЯК САМОСТІЙНА ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНА ЧАСТИНА МОВИ.....	4
Список навчальної літератури	
Лексичне значення дієслова, граматичні категорії та синтаксичні функції	
Дієслово як самостійна лексико-граматична частина мови, що виражає динамічну ознаку	
Функціонально-семантичні групи слів	
Семантичний зв'язок дієслова з іншими частинами мови. Квазі-дієслова	
Розрізнення дієслів дії та дієслів стану	
Граматичні категорії дієслів	
Система граматичних форм дієслів	
Загальна характеристика дієслівних форм	
Синтаксичні функції дієслова	
Інфінітив як неозначена форма дієслова.....	12
Інфінітив. Семантико-морфологічні особливості інфінітива як початкової форми дієслова	
Утворення інфінітива, формальні показники цієї дієслівної форми.	
Суфікси інфінітива. Демінутивні форми інфінітива	
Граматичні категорії, які властиві інфінітивним формам	
Функція інфінітива в синтаксичній системі української мови	
Загальнодієслівна категорія виду.....	17
Загальна характеристика граматичної категорії виду дієслова	
Основні значення дієслів недоконаного виду та дієслів доконаного виду	
Поділ дієслів за ознакою виду	
Парновидові дієслова. Протиставлення форм доконаного та недоконаного виду. Способи творення видових пар	
Одновидові дієслова. Одновидові дієслова недоконаного виду.	
Одновидові дієслова доконаного виду	
Двовидові дієслова	
Зв'язок між граматичними категоріями виду та часу дієслова	
Перехідність та неперехідність дієслів. Дієслівний стан.....	25
Загальна характеристика граматичної категорії не/перехідності дієслова	
Проблематика не/перехідності дієслів в історичному аспекті	
Класифікація перехідних дієслів	
Непрямо-перехідні дієслова	
Неперехідні дієслова	
Ситуативно-перехідні дієслова	
Загальна дієслівна категорія стану	

Зв'язок дієслівної категорії стану з категорією не/перехідності	
Вивчення категорії стану з історичного погляду	
Поділ дієслів на стани	
Часткові дієслівні категорії. Категорія способу дієслова.....	33
Сутність часткової дієслівної граматичної категорії способу	
Поділ дієслів за способами	
Дієслова дійсного способу	
Дієслова умовного способу	
Дієслова наказового способу	
Вживання форм одного способу у значенні іншого	
Вживання та значення часових форм.....	38
Часткова дієслівна граматична категорія часу. Її зв'язок із категорією виду	
Поділ дієслів за часовою ознакою	
Дієслова теперішнього часу. Чергування в основі слова при творенні форми теперішнього часу	
Дієслова майбутнього часу. Три форми майбутнього часу	
Дієслова минулого часу	
Дієслова давноминулого часу (плюсквамперфект)	
Уживання одних часових форм у значенні інших	
Часткові дієслівні категорії особи, числа, роду.	
Дієвідмінювання.....	46
Дієслівна категорія особи як вираження стосунку дії до об'єкта	
Характеристика трьох особових форм дієслова	
Способи вираження категорії особи: синтетичний, аналітичний	
Дієслова з неповною особовою парадигмою	
Вживання одних особових форм у значенні інших	
Уживання дієслів з означено-особовим, узагальнено-особовим, неозначено-особовим значенням	
Безособові дієслова. Власне безособові та особові дієслова у безособовому значенні	
Дієслівна категорія числа. Сутність категорії числа	
Засоби вираження категорії числа у відмінюваних формах дієслова – особових та родових	
Переносні значення категорії числа	
Дієслівна категорія роду. Вияв категорії роду в структурі дієприкметників, формах минулого та давноминулого часу дієслів дійсного і умовного способу	
Засоби вираження категорії роду в окремих дієслівних формах	
Історичний коментар щодо категорії роду в дієслівних формах сучасної української мови	
Дієвідмінювання. Критерії поділу дієслів на дієвідміни. Засоби розрізнення дієвідмін. Дієслова архаїчної групи	
Дві основи дієслова. Класи дієслів.....	53

Дві основи дієслова, їх структура	
Творення дієслівних форм від основи інфінітива	
Творення дієслівних форм від основи теперішнього (теперішнього-майбутнього) часу	
Класи дієслів	
Продуктивні та непродуктивні класи як результат співвіднесеності основ інфінітива та основ теперішнього (теперішнього-майбутнього) часу	
Морфемне членування дієслова. Словотвір.....	57
Морфемне членування дієслова. Афікси, що стоять поза основою	
Способи творення дієслова. Продуктивні та непродуктивні афікси	

ТЕМА 2. ДІЄПРИКМЕТНИК, ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ НА -Н-О (-ЕН-О)/ -Т-О, ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОКРЕМІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ.....

Список навчальної літератури	
Дієприкметник як окрема дієслівно-іменна форма. Двоїстий характер дієприкметників.....	63
Склад і творення дієприкметників	
Перехід дієприкметників до класу інших частин мови (ад'єктивація, субстантивація)	
Стильова та частотно-функціональна специфіка дієприкметникових форм сучасної української мови (історичний коментар)	
Дієслівні форми на -н-о (-ен-о)/ -т-о.....	70
Дієприслівник як окрема дієслівно-прислівникова форма. Загальна характеристика дієслівних та прислівникових ознак.....	72
Походження дієприслівників	
Питання про другорядний присудок	
Перехід дієприслівника до класу інших частин мови (адвербіалізація)	
Особливості використання дієприслівникових зворотів	

ТЕМА 3. ПРИСЛІВНИК ЯК САМОСТІЙНА ЧАСТИНА МОВИ.....

Список навчальної літератури	
Значення прислівника як частини мови, його морфологічні ознаки	
Синтаксична роль прислівника	
Класифікація прислівників за лексичним значенням	
Означальні прислівники. Творення ступенів порівняння якісно-означальних прислівників	
Обставинні прислівники	
Структура прислівникових основ (прислівники займенникового, іменникового, дієслівного, прикметникового, числівникового походження)	
Перехід прислівників у службові слова	
Правопис та наголошування прислівників	

ТЕМА 4. <u>СТАНІВНИК</u> ЯК САМОСТІЙНА ЧАСТИНА МОВИ.....	87
Список навчальної літератури	
Історія дослідження станівника	
Семантико-морфологічні та синтаксичні ознаки станівника	
Розряди станівника за значенням	
Частиномовна база станівника	
ТЕМА 5. <u>МОДАЛЬНИК</u> ЯК ОКРЕМИЙ КЛАС СЛІВ.....	94
Список навчальної літератури	
Історія дослідження модальника	
Поняття про модальність.	
Загальна характеристика модальних слів	
Семантичні розряди модальних слів	
Формування модальника	
СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ.....	100
ТЕМА 6. <u>ПРИЙМЕННИК</u> ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ.....	102
Список навчальної літератури	
Основні підходи до визначення статусу прийменника	
Визначення прийменника як службової частини мови	
Семантичні типи прийменників	
Синтаксичний принцип класифікації прийменників	
Походження прийменників	
Структура прийменників	
Синонімія у вживанні прийменників	
Основні значення конструкцій з первинними прийменниками	
Правопис прийменників	
ТЕМА 7. <u>СПОЛУЧНИК</u> ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ.....	115
Список навчальної літератури	
Визначення сполучника як службової частини мови	
Основні підходи до визначення статусу сполучника	
Поділ сполучників за способом уживання	
Поділ сполучників за синтаксичною ознакою на сурядні, підрядні і пояснювальні	
Сурядні сполучники	
Підрядні сполучники	
Пояснювальні сполучники	
Розрізнення сполучників та сполучних слів	
Багатофункціональність сполучників	
Синонімія у вживанні сполучників	
Походження сполучників	
Розрізнення сполучників та омонімів	

Структура сполучників
Правопис сполучників
Розділові знаки при вживанні сполучників

ТЕМА 8. ЧАСТКА ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ.....129

Список навчальної літератури

Визначення частки як службової модальної частини мови
Проблема лінгвістичного статусу частки
Погляди українських мовознавців на проблему класифікації часток за значенням, формотворчою та словотворчою роллю
Класифікація часток за значенням і функцією, за місцем і роллю у мові
Фразові частки
Формотворчі частки
Словотворчі частки
Перехід часток з одного розряду до іншого
Склад часток за походженням
Розрізнення часток та омонімічних слів інших частин мови
Структурні різновиди часток
Написання часток.
Написання часток *не, ні* з різними частинами мови
Стилістичні функції часток

ТЕМА 9. ДІЄСЛОВО-ЗВ'ЯЗКА ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ...142

Список навчальної літератури

ТЕМА 10. ІНТЕР'ЄКТИВ ЯК ОКРЕМА ЧАСТИНА МОВИ.....144

Список навчальної літератури

Проблемність визначення статусу інтер'єктивів
Визначення інтер'єктивів як окремої частини мови
Вигуки як еквіваленти висловів, що виражають почуття людей 149
Семантична класифікація вигуків
Походження вигуків
Звуконаслідування (ономатопи) – слова, що передають звуки живої та неживої природи.....153
Класифікація звуконаслідувань
Розмежування ономатопів та безсуфіксних дієслів моментальної дії
Синтаксична функція інтер'єктивів
Правопис вигуків та звуконаслідувань
Інтер'єктиви як матеріал для продуктивного дієслівного та іменникового словотвору